ISSUE: 2 July-2025 ISSN: 3107-3557 (Online)

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

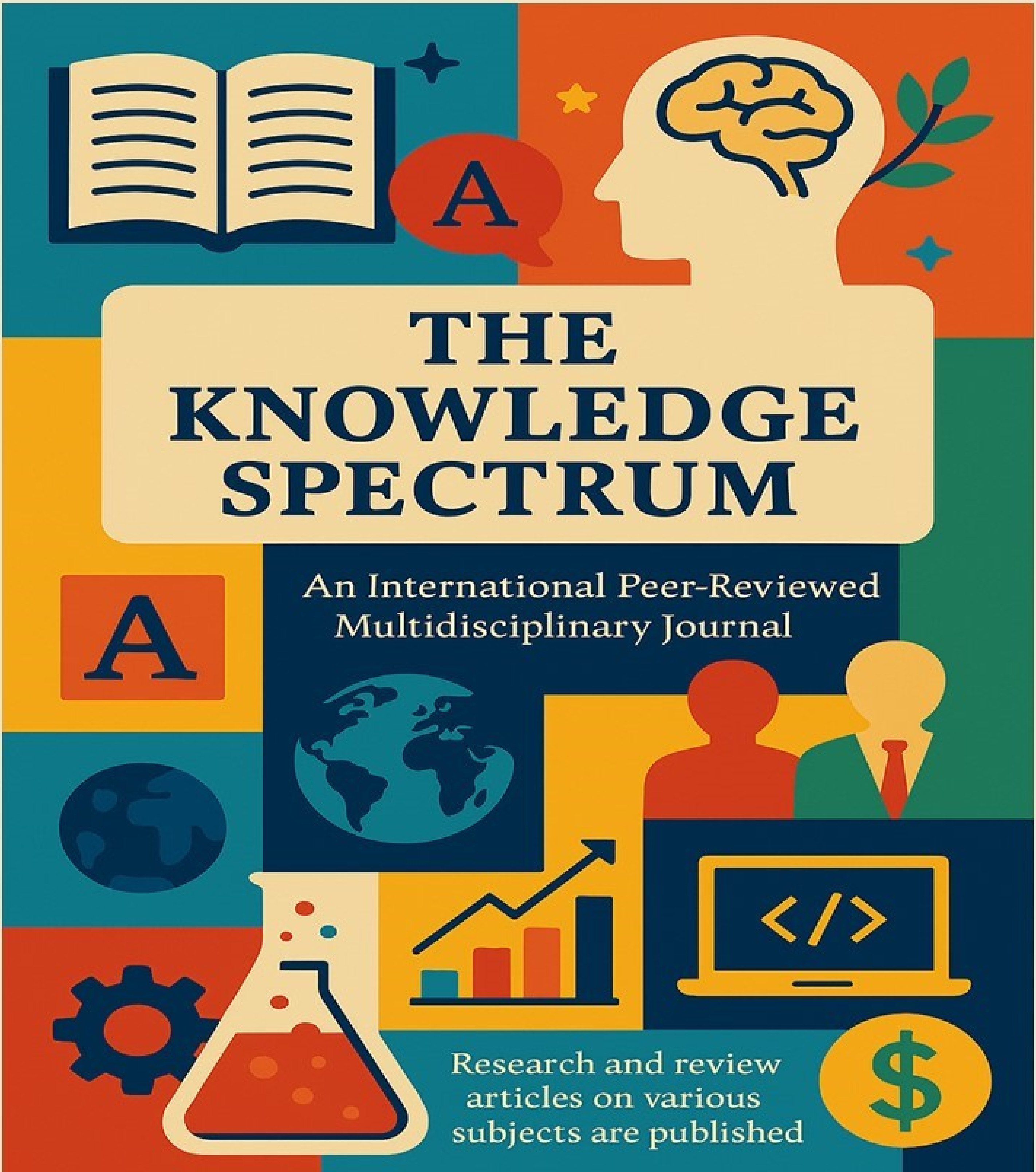

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

About Journal:

The Knowledge Spectrum serves as a crucial platform for academicians in various disciplines to publish high-quality, peer-reviewed research across multiple disciplines. By encouraging innovation and interdisciplinary dialogue, the journal plays a vital role in advancing academic and scientific knowledge. Its commitment to progressive online publication ensures global accessibility, making valuable research insights available to a wide academicians.

Journal Particular:

Title	The Knowledge Spectrum An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal
Abbreviated Title	TKSIMJ
ISSN	3107-3557 (Online)
Publication Format	Online (E-Journal)
Frequency	Biannual
Subject	Multi-Disciplinary Subjects
Language	Multiple Languages
Publisher Detail	Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara, Gujarat, India
Starting Year	2025
URL	https://www.jcdhanak.org/journal.php
Country	India 🇮🇳
Journal's Character	Academic
License	Free for academic purpose (Open Access)
Contact Details	Click Here…
Editorial Board	Click Here…

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

It is with immense pleasure that we present before you the second issue of *The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal*. Following the successful publication of the inaugural issue, this journal has taken a significant step toward establishing its credibility in the realm of global research and academic discourse.

This new issue brings us a moment of pride, as *The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* has now been officially assigned an ISSN number. This registration strengthens our steadfast academic commitment and validates our approach, which upholds high standards of content quality and credibility.

This issue comprises approximately 20 articles written in multiple languages and covering a wide array of subjects, reflecting the journal's broad thematic scope and inclusive vision. From language and literature to sociology, commerce, economics, science, and technology, the articles in this issue embody analytical thinking, insightful research, and critical perspectives. These contributions have been made by distinguished scholars, researchers, and educators from various regions, enhancing the journal's position as a leading platform in the global academic dialogue.

What makes *The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* truly distinctive is not merely its thematic diversity, but its meaningful contribution in inspiring emerging and enthusiastic researchers. The journal fosters fresh perspectives, contemporary research methodologies, and interdisciplinary dialogue—making it a valuable and credible academic resource for educators, students, and all those engaged in the pursuit of knowledge and inquiry.

We remain committed to promoting academic integrity, peer-reviewed excellence, and a culture of interdisciplinary exchange in the times to come. With each new issue, we aspire to expand the frontiers of knowledge and present new visions that challenge conventional boundaries.

We extend our heartfelt gratitude to all the authors, reviewers, and members of the editorial board who contributed to shaping this issue. Your dedication to research and commitment to the dissemination of knowledge have made this journey meaningful and impactful.

We warmly invite all our readers to deeply engage with the articles in this issue and continue supporting *The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal*, so that it may rise as a prominent academic platform in the future.

Let this journal evolve into a dynamic forum where ideas converge, knowledge expands, and the journey of learning knows no boundaries.
Warm regards,

Editor

Dr. Twinkle B. Manavar
Dr. B. J. Patel
The Knowledge Spectrum: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

Editorial Board Members

1. **Dr. Subhaskumar Dudabhai Mori (Editor-in-Chief)**
   Principal, Gujarati Department
   Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara – 365440, Gujarat, India
   ✉ sdmori@jcdhanak.org
   ✉ chiefeditor@jcdhanak.org
   ☎ +91 97265 93475

2. **Dr. Twinkle Bhagvanji Manavar (Editor)**
   Assistant Professor (English)
   ✉ tbmanavar@jcdhanak.org
   ☎ +91 91069 74915

3. **Dr. Bhikhubhai Jivanbhai Patel (Editor)**
   Associate Professor (Hindi)
   ✉ bjpatel@jcdhanak.org
   ☎ +91 97230 91034

4. **Prof. J. A. Bhalodia (Editor)**
   Professor (Physics), Department of Physics, Saurashtra University, Rajkot – 360005
   ✉ jabhalodia@jcdhanak.org
   ☎ +91 98982 29821

5. **Dr. Gauravkumar P Joshi (Editor)**
   Assistant Professor (Commerce/Accountancy)
   ✉ gpjoshi@jcdhanak.org
   ☎ +91 95585 33450

6. **Mr. Vimalkumar Kurjibhai Bhaliya (Editor)**
   Assistant Professor (Computer Science)
   ✉ vkbhaliya@jcdhanak.org
   ☎ +91 99257 96212

7. **Mr. Bharat Patel (Verification Email Received)**
   Quality Compliance System Manager, Metelix Products Inc., Canada
   ✉ bpatel@metelixinc.com
   ☎ +1 (647) 500-1830

8. **Dr. Kumar Krishnan (Verification Email Received)**
   Associate Professor, School of Life Sciences, INTI International University, Malaysia
   ✉ kumar.krishnan@newinti.edu.my
   ☎ +60 12-255 7269

9. **Mr. M. K. Parmar (M.C.A.)**
   Principal Software Developer, Lewisville, Texas, USA
   ✉ mahendra.parmar@wolterskluwer.com
   ☎ +1 (770) 576-9047

Published by

Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak

Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara-365440 (Gujarat-India)

Web: https://www.jcdhanak.org/ E-mail: editor@jcddhanak.org

Advisory Board:

Dr. K. M. Trivedi (M. A., Ph. D. In Hindi)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. B. B. Gohil (M. Phil., Ph. D. In Sociology)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. M. S. Fadadu (Ph. D. In Economics)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. H. L. Vala (M. A., Ph. D. In Gujarati)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mr. B. K. Parmar (M. P. Ed.)	Physical Instructor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. D. M. Rathod (M. A., Ph. D. In Hindi)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. H. V. Chaudhari (M. A., Ph. D. In Gujarati)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. N. C. Patel (M. A., Ph. D. In Sanskrit)	Associate Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mr. A. P. Sosa (M. Lib.)	Librarian Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Dr. J. R. Jadav (M. Phil., Ph. D. In Hindi)	Assistant Professor Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara
Mr. Sangitaben B. Patel (Canada) (B.E.)	111, Losino Street Caledon, Ontario, L7C 3N7 – Canada, Email: bpatel2012@yahoo.ca
Ms. Jaina R. Patel (UK) (M.A. GCSE in English & Gujarati)	Dixons Kings Academy, Northside Road, Bradford, West Yorkshire BD7 2AN, U. K. Email: jai.na1997@hotmail.co.uk
Dr. Mamata Sharma (M. A., Ph. D. In Hindi)	Principal, Vivekanand Arts College, Ahmedabad Email: bkmamata28@gmail.com
Dr. Prabha Pant (M. A., Ph. D. In Hindi)	Professor & HOD, Department of Hindi, M. B. R. Snatak Mahavidyalaya, Haldwani, Nainita (Uttarakhand) Email: dr.prabhapant.hindi@gmail.com

Published by
Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak
Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara-365440 (Gujarat-India)
Web: https://www.jcdhanak.org/ E-mail: editor@jcdhanak.org

▪ Author Guidelines for Publishing in '*The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal*'

- Scope & Subject Areas: *The Knowledge Spectrum - An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal* is an international, peer-reviewed, multidisciplinary journal that welcomes original research papers from diverse academic fields, including Language & Literature, Commerce & Economics, Science & Technology, Computer Science & Engineering, Humanities & Social Sciences, and Interdisciplinary Studies.
- Manuscript Preparation:
  - ✓ Formatting Guidelines:
    - File Format: Manuscripts must be submitted in Microsoft Word (.doc) format (Compatibility Mode).
    - Font and page setup: English - Times New Roman, Hindi - Mangal, and Gujarati - Shruti. All fonts should be in 12-point size.
    - Page Size: A4, line spacing 1.15, and a 1-inch margin on all sides.
    - Page Setup: Justified. Word Limit: 2,000 to 4,000 words.
  - ✓ Structure of the Manuscript:
    - Title Page: Title, author(s)' name(s), affiliation, email, and corresponding author details.
    - Abstract: A concise summary (150–250 words) of the research objectives, methodology, key findings, and conclusions.
    - Keywords: 6–8 relevant keywords related to the research.
    - Introduction: Background, objectives, and the significance of the study.
    - Methodology: A detailed explanation of the research methods and techniques used.
    - Results & Discussion: Presentation of findings with relevant analyses, tables, and figures.
    - Conclusion: A summary of the findings, implications, and future research directions.
    - References: Proper citations and bibliography formatted according to the MLA style (9th edition).
  - ✓ Figures & Tables: Figures should be high resolution (300 dpi or higher) and submitted in JPEG or PNG format. Tables should be numbered sequentially and included in the manuscript.
    - Submission Process: Manuscripts must be submitted via email. Submissions should be original, unpublished, and not under consideration elsewhere.
    - Peer Review Process: All submissions undergo a double-blind peer review. Authors will receive feedback within a month. If revisions are required, they must resubmit within a week
    - Ethical Guidelines:
      - ✓ Plagiarism Policy: All submissions will be checked for plagiarism. Manuscripts with a similarity of more than 10% will be rejected.
      - ✓ Authorship Criteria: All listed authors must have made significant contributions to the research."
    - Contact Information: For inquiries, please contact the journal's email at editor@jcdhanak.org

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

Publishers Details:

Publishing Body	Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara, Gujarat, India Web: https://www.jcdhanak.org Email: bvdhanak52@gmail.com No. (02796) 222256
Address	Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara Station Road, Bagasara-365440, Gujarat, India.
Editor-in-chief	Dr. Subhaskumar D. Mori Principal, Smt. B. V. Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara Email: sdmori@jcdhanak.org Email: chiefeditor@jcdhanak.org Mo. 9726593475

ISSN: 3107-3557 (Online)

THE KNOWLEDGE SPECTRUM

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

INDEX

1 **Literary Devices — Imagery, Symbol and Irony** 01
- Dr. Twinkle B. Manavar

2 **Impact of Digital Transformation on Small Businesses: A Comprehensive Review** 08
- Dr. Gauravkumar P. Joshi

3 **The Language of the Future: Exploring the World of Programming Languages** 13
- Mr. Vimal K. Bhaliya & Mr. Taha Travadi

4 **Artificial Intelligence: Transforming our World** 16
- Mr. Chetankumar P. Bakraniya

5 **डॉ.राधाकृष्णन के शैक्षिक विचारों की उपयोगिता : वर्तमान संदर्भ में** 22
- Dr. B. J. Patel

6 **हिंदी उपन्यास एवं अन्य गद्य विधाएँ: एक समीक्षा** 29
- Dr. K. M. Trivedi

7 **हिन्दी गद्य के समीक्षात्मक आधार एवं उपन्यास** 34
- Dr. D. M. Rathod

8 **जनसंचार के माध्यम के रूप में विज्ञापन और हिंदी की भूमिका** 41
- Dr. J. R. Jadav

9 **रामकाव्य का आधुनिक स्वरूप** 45
- Dr. Mamata Sharma

10 **हिंदी भाषा-साहित्य : आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी का योगदान** 50
- Prof. Prabha Pant

11 **'रामायण' में निर्देशित राजा के कर्तव्य** 56
- Dr. Nayana. C. Patel

12 **मानवजीवन में गुरु माहात्म्य : तुलसीदास की दृष्टि में** 61
- Shivam K. Dave

13 **વાચન કૌશલ : સમજથી અનુસંધાન સુધી** 68
- Dr. S. D. Mori, Dr. Pratixa S. Mori

14 **ગ્રહાષ્ટકવત્તા એક : હાસ્યકથાની સમીક્ષા** 90
- Dr. Hari L. Vala

15 **'સજા' : અહંકારના વિગલન, ભ્રમનિરસન અને આદર્શના પરાજયની આલેખાયેલ કથા** 97
- Dr. H. V. Chaudhari

16 **એલિસ એક્કાની વાર્તા : 'धरती लहरायेगी...झालो नाचेगी...गायेगी'માં આદિવાસી વિમર્શ** 111
- Dr. Nitinkumar J. Gamit

17 **વાંચન કૌશલ્ય: વ્યૂહ, પ્રવૃત્તિ અને વિશ્લેષણ** 119
- Dr. Pratixa S. Mori

18 **'છંદોલય' અંતર્ગત 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોમાં આધુનિકતાનો આસ્વાદ** 133
- Jaydip R. Vala

19 **કાળા નાણાંનાં સર્જનનાં કારણો અને તેની અસરો** 139
- Dr. Madhuben S. Fadadu

20 **સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સરદાર પટેલનો સામાજિક ઉત્કર્ષ** 146
- Dr. B. B. Gohil

ISSN: 3107-3557 (Online)

Literary Devices: Imagery, Symbol and Irony

Dr. Twinkle B. Manavar
Associate Professor in English
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

Literature functions as a bridge between the inner world of human emotions and the external circumstances of life. To convey human experience through words, plot alone is insufficient; the artistic play of language and expressive power are equally essential. For this purpose, writers employ **literary devices** — tools that make writing not just informative, but vivid and impactful.

These devices evoke images, emotions, and layers of meaning in the reader's mind, enabling the text to be understood on multiple levels. Among the many styles in literature, some key literary devices — Imagery, Symbol, and Irony — hold special significance.

Imagery creates scenes and sensations in the reader's imagination through descriptive language.
Symbol uses ordinary objects as signs loaded with deeper, often multiple, meanings. **Irony** alerts the reader that what appears to be true is, in fact, not — it introduces contrast or contradiction, often bringing wit and depth to the text.

All these literary devices establish an emotional, aesthetic, and intellectual connection between the reader and the text. They go beyond the literal use of words and guide the reader to a deeper level of feeling and understanding. For a writer, such techniques are tools of artistic expression — elevating the writing from the ordinary to the extraordinary.

Due to space constraints in this issue, we will study in detail only one of these important literary devices — Imagery — examining its meaning, features, functions, and literary examples to gain a deeper understanding.

DISCUSSION:

Imagery:

Imagery is a literary device by which writers create vivid sensory experiences — such as sights, sounds, smells, textures, or tastes — in the reader's mind using words.

This device makes the reading experience lively, tangible, and emotionally resonant.

Example: *"In the moonlit night, the moonlight shimmering on the lake glowed along with the cool breeze."*

- Here, *"in the moonlit night"* evokes the image of a glowing, peaceful night in the reader's mind.
- *"The moonlight shimmering on the lake"* paints a picture of moonbeams reflecting off water — a visual image.
- *"Glowed along with the cool breeze"* — through the sensation of the breeze, its touch, and the sparkling reflection in the water, all three elements together create both a visual and experiential image in the reader's imagination.

Thus, imagery allows the reader to feel as if they are living through a poetic and vivid moment.

Characteristics of Imagery:

1. Vivid Sensory Description:

Imagery provides descriptions that appeal to the reader's senses — sight (visual), sound (auditory), smell (olfactory), taste (gustatory), and touch (tactile). Such descriptions offer readers not just something to *read*, but something to *experience*. Words crafted through imagination make the reader feel as though they are actually seeing, hearing, or sensing something in real life.

Example: *"Raindrops falling drip-drop on the leaves."*

- *"Raindrops falling on leaves"* — Visual Imagery: creates a visible scene.
- *"Drip-drop…"* — Auditory Imagery: the sound of drops can be heard in the reader's mind.
- The coolness of the rain hints at Tactile Imagery — the feel of touch.

In this single sentence, imagery appeals to three senses — visual, auditory, and tactile. The writer's words create a scene in the reader's mind, allow them to hear the sound, and feel a pleasant lightness.

Such descriptions make literature tangible. They do not remain imaginary but evoke experiential visuals in the reader's mind — as if the reader is personally seeing, hearing, or feeling everything described. This power of imagery creates a deep emotional connection between the reader and the text, both in poetry and prose.

2. Pictorial/Descriptive Language:

Imagery turns language into pictures — so that while reading, the reader visualizes a scene. These words don't merely convey information; they make the reader feel as though they are watching the scene unfold — as if language has become a "painting of words."

Example: *"The saffron rays of the sun were slowly spreading over the mountain peak."*

- *"Saffron rays of the sun"* — describes color → evokes a visual scene.
- *"Spreading over the mountain peak"* — conveys a calm, gradual unfolding image.

As a whole, the sentence paints a picture of a serene sunrise in the reader's mind — as if it's happening right before their eyes.

The effect of imagery is such that the words don't just express thoughts, but paint an imaginative picture.

The importance of this characteristic — pictorial quality — is that while reading, the reader visualizes a vivid image. With the image also comes atmosphere — emotions like peace, wonder, melancholy, etc. Descriptive language emotionally connects the reader with the scene — they live through it.

Such descriptions make the language musical, artistic, and deep. Using pictorial language deepens and sharpens imagination. It gives words color, shape, movement, and emotion — making literature more evocative and memorable.

3. Evoking Emotional Response:

Imagery is not confined merely to visual or sensory experiences — it touches the reader's inner emotions. When a sentence or descriptive image evokes feelings such as joy, peace, sorrow, empathy, love, fear, or

ISSN: 3107-3557 (Online)

wonder, it becomes effective on an emotional level.

Example: *"When mother caressed me, the touch felt like it soothed the heart."*

This sentence is not just a description of touch — it evokes the warmth of maternal affection, peace, and a sense of security. The reader might recall their own childhood or deeply relate to the unspoken emotion behind it. This is what we call emotionally evocative imagery. Such expressions are often soft, tender, and sensitive. The writer here doesn't just "show," but "makes the reader feel." Though emotions are invisible, imagery gives them a tangible form.

4. Creating Mood or Atmosphere:

Imagery is more than a tool for presenting visuals — it helps establish atmosphere, tone, or a mental setting for the text. Through the careful arrangement of words, the writer builds a mood that makes the reader feel like a part of the situation.

Example: *"The village bathed in moonlight felt like a peacefully sleeping world in the gentle cold breeze."*
This sentence immediately evokes a sense of silence, calm, coolness, and subtlety.

- *"Bathed in moonlight"* → implies light and serenity.
- *"Sleeping in the cold breeze" combines the gentleness of the wind with the act of sleep to convey a tranquil mood.*
- *"Felt like a peaceful world"* → creates an entire atmosphere of stillness, comfort, and seclusion.

In this way, the writer transports the reader to that village — where everything is still, time is slow, and the world is asleep. The atmosphere is so vivid that the reader can feel the calmness themselves. This feature is essential for narrative tension or calm in stories, and is a fundamental device in poems, songs, novels, and screenwriting.

5. Deepening the Reader's Experience:

The most fundamental and powerful aspect of imagery is that it transforms reading from just a textual activity into a deep emotional experience. Imagery enables the reader to immerse themselves into the writer's feelings, scenes, sounds, and emotions — as if they are living it themselves. Sometimes, we read something that profoundly touches us — behind that is often a powerful use of imagery. Descriptions that do more than inform — they intensify the experience.

Example: *"There was such sweetness in her voice, as if the strings of a sitar began to softly sing."*

- *"Sweetness in her voice"* → a pleasing, tender sensation.
- *"Strings of a sitar..."* → evokes a calm, musical image.
- *"Softly began to sing"* → suggests patience and an emotional blend.

This melody isn't literally heard by the reader, but the sweetness of the voice is vividly felt. The reader can live the sound, the ambiance, and the emotion in their own mind — that is the deep impact of imagery.

The benefit of this trait is that it enhances the reader's mental connection with the text, makes emotions more vivid and alive, makes prose or poetry more memorable, and forms language that touches the innermost self.

6. Integration with Figures of Speech:

Imagery is not an isolated literary device. Its beauty and effectiveness become more profound when integrated with other figures of speech, such as metaphor, simile, alliteration, and personification. These elements enhance the vividness, emotional appeal, and sensory richness of imagery. They bring movement and emotion into words so that the reader does not just read the scene but mentally experiences the sights, sounds, and emotions being described.

Example: "It felt as if the wind had sung a lullaby while swaying the leaves." This sentence demonstrates multiple elements at work:

1. **Personification** – The wind behaves with gentleness and tenderness, like a human, almost as if it were alive.
2. **Metaphor** – The phrase "as if it had sung a lullaby" compares the soft effect of the wind to a mother singing a soothing song to a child.
3. **Imagery** – The reader can mentally perceive the soft breeze, the movement of the leaves, and the tender, emotional atmosphere.

Together, these elements create a scene where words come alive — evoking a soft, calm, and emotionally rich picture in the reader's mind.

The benefit of this technique is that it makes the language not only clear but also aesthetic. The reader can feel the scenes vividly and vividly imagine them. Imagery blended with figures of speech adds a poetic touch to writing, even if it is prose.

Summary:

Imagery is a literary device that brings to life sensory experiences such as sight, sound, touch, taste, and smell in the reader's mind. Through imaginative description, writing becomes visual and experiential, guiding the reader from reading to feeling. Such vivid imagery touches the reader's heart and adds emotional depth to the writing. It helps in creating atmosphere, so the reader becomes immersed in the setting of the story. Additionally, imagery often integrates figures of speech like metaphor, simile, alliteration, and personification, making the language more **ornamental and effective**. In this way, imagery transforms writing into not just something to be read, but something to be artistically experienced.

Main Types of Imagery:

In literature, "Imagery" is a technique that creates a scene or experience in the reader's mind — often connected with sensory perceptions. Imagery can be categorized into various types, as explained below:

1. Visual Imagery:

Visual imagery is a literary style where words are used to create a mental picture that the reader can vividly imagine. It allows the reader to feel as if they are seeing the scene with their eyes — including colors, shapes, and visual details that leave a lasting impression.

Characteristics of visual imagery include:

- Use of visual-related words (e.g., color, brightness, shape, space, etc.)
- Clear and vivid description
- Evokes a film-like scene in the reader's mind
- Helps the reader to "see" through words

Example:
"Golden rays filtered through the branches of the trees, falling on the ground like golden stars. The leaves had turned from green to yellow and seemed to be dancing slowly in the breeze."
Here, elements like sunrays, tree branches, golden stars, yellow-green leaves, and dancing movement create a visual picture. The reader feels present in the scene.

Summary:
Visual imagery allows writing to "paint pictures" so the reader feels as though they are watching rather than just reading. It deepens visual experience and brings literature to life.

2. Auditory Imagery:

Auditory imagery is a type of literary imagery that evokes sounds in the reader's mind. It creates the illusion that the reader is actually hearing something — like the chirping of birds, the beat of a drum, the drip-drop of rain, or the bubbling of a stream.

Characteristics of auditory imagery include:

- Use of sound-related words (echo, thud, pulse, harsh, soft, ringing, etc.)
- Evokes an emotional "sound experience"
- Enhances feelings such as fear, peace, loneliness, or joy

Example:
"As evening fell, the sound of the temple bell gently echoed through the quiet street."
Words like "sound of the bell", "quiet street", and "echoed" produce an auditory experience.

Summary:
Auditory imagery allows the writer to build experiences in the reader's mind through sound — making the written words feel as if they can be heard.

3. Olfactory Imagery:

Olfactory imagery is a literary method in which the writer uses words and descriptions that relate to the sense of smell — triggering either pleasant or unpleasant smells. It allows the reader to feel as though they are literally breathing in the scent described.

Examples:

1. *"As soon as I entered the house, the fragrance of fresh roses filled my breath."*
   →Here, "fragrance of fresh roses" evokes a sweet smell.
2. *"The earthy aroma rising from the rain-soaked soil filled the chest with joy."*
   → Most of us have experienced the smell of soil after rain — the text brings that sensation alive.

Characteristics include:

- Use of smell-related words (fragrance, stench, wet earth, perfume, incense, spices, etc.)
- Intense descriptions that allow the reader to almost smell the scene
- Evokes emotion — e.g., the smell of spices might recall one's mother or home

Literary significance:

Olfactory imagery doesn't just invite the reader to read — it urges them to experience. Such smells can be linked to childhood,

ISSN: 3107-3557 (Online)

memories, emotions, or places, building deep emotional connections.

4. Gustatory Imagery:

Gustatory imagery in literature refers to descriptions that appeal to the sense of taste — sensations experienced by the tongue, such as sour, spicy, sweet, bitter, etc.

This imagery evokes a taste sensation in the reader's mouth — as if they can actually taste the object being described.

Example: *"The flattened rice soaked in lemon juice, with the aroma of hot chili and turmeric, had such a sour and spicy flavor that the mouth overflowed with saliva."* Here, "sour and spicy flavor" is significant, but equally important is *"mouth overflowed with saliva,"* which heightens the sensory experience. The reader feels as if they have tasted the poha themselves.
A key characteristic of gustatory imagery is the use of taste-specific words — sweet, spicy, sour, bitter, bland, etc. These expressions awaken taste sensations in the reader's mouth. Such imagery can also trigger emotions or cravings — like *"homemade laddu"* or *"mother's cooking."*

5. Tactile Imagery:

Tactile imagery is a form of imagery that evokes the sense of touch — experiences related to texture, temperature, pressure, and physical sensations like roughness or softness.
It stimulates the reader's tactile senses, making them feel as if they are physically touching or experiencing something — whether warm, cold, rough, or smooth.

Example: *"The damp soil underfoot felt slippery, and a chill ran up to the knees like a piercing arrow."* Here, the reader can almost feel the wet earth and the cold sensation on their skin. Tactile imagery often uses descriptive words such as cold, hot, damp, rough, sticky, sharp, and soft, etc. These words don't just provide information — they create an experiential sensation. Examples include the breeze of cold wind, the heat of the sun, the damp wall at home, or the softness of a handkerchief. Sometimes, emotional elements are embedded in tactile imagery — like *"the coolness of the heart"* or *"warmth of memories,"* which reflect internal states through touch-like experiences.

6. Kinesthetic Imagery:

Kinesthetic imagery involves motion and physical movement. It helps the reader feel bodily movement such as running, standing, falling, pushing, stumbling, or wrestling. Also known as *movement imagery,* it uses action-oriented words to evoke sensations of muscular movement and bodily energy.

Example: *"The girl fell on the road, quickly got up, and started running again, forgetting the pain in her knees — as if racing with the wind."*

Words like *"fell," "got up," "started running," "racing with the wind"* — create a vivid mental picture of movement. The reader experiences the fall, the pain, the quick response, and the sprint. Kinesthetic imagery uses dynamic verbs—such as run, jump, fall, push, drag, stand—to convey energy, effort, exhaustion, or speed.

This type of imagery doesn't just depict a scene but makes the reader feel as though they are participating in the movement.

ISSN: 3107-3557 (Online)

When combined with visual or tactile imagery, kinesthetic imagery enhances the overall descriptive power of the narrative.

7. Organic Imagery:

Organic imagery refers to internal sensations — emotional, psychological, or bodily states such as hunger, thirst, fatigue, sadness, fear, love, emptiness, or anxiety. It doesn't appeal to external senses like sight or sound but taps into deep inner experiences.

Example: *"While standing in the crowd, he felt utterly alone. The lack of sleep made his head feel heavy, and an unfamiliar hopelessness began to engulf him from within."*
Expressions like *"felt utterly alone," "head felt heavy," "unfamiliar hopelessness"* touch the emotional and mental core of the reader.

Organic imagery brings forth not a scene or sound, but an emotional depth — as if the reader hears a silent, mysterious resonance within themselves.

CONCLUSION:
Imagery is a subtle yet powerful literary tool that gives life to words. It translates the writer's experiences into vivid and living impressions within the reader's mind — making reading not just an intellectual act but an emotional experience. Through imagery, language becomes visual, emotionally charged, and immersive. It allows the reader to connect deeply with the world of the narrative. With diverse forms such as visual, auditory, olfactory, gustatory, tactile, kinesthetic, and organic imagery, the creator enables the audience to feel, hear, see, taste, touch, and emotionally relate to the described world. Thus, imagery is not merely a decorative device — it is the lifeblood of language, infusing it with sensation, tone, color, and emotion.

REFERENCES:

1. *Imagery: Current Perspectives*, Ed. Joseph E. Shorr, Pennee Robin, Jack A. Connella and Milton Wolpin (1989),
2. Giuliani Luca, *Image and Myth*: *A History of Pictorial Narration in Greek Art* (The University of Chicago, 2013),
3. *Literary Devices: All Writers Should Know!*, Ed. Paul F. Kisak, (2015),
4. Matvejeva Solvita, *Literary Devices*, (2024),
5. Abrams M. H. & Geoffrey Galt Harpham, *A Glossary of Literary Terms*, (Edition: 11th) (Cengage Learning, 2022),
6. Baldick Chris, *The Oxford Dictionary of Literary Terms* (Edition:4th) (Oxford University Press, 2015),
7. *The Routledge Dictionary of Literary Terms*, Ed. Peter Childs & Roger Fowler, (2025),
8. Dr. Sree Lakshmi Ammanamanchi, Dr. J. Ahamed Meeran, Kavitha Dharmapuri, Dr. Neena Sharma, *Basic Concepts Of Literary Devices In English Literature*, (Academic Guru Publishing House, 2023),

ISSN: 3107-3557 (Online)

Impact of Digital Transformation on Small Businesses: A Comprehensive Review

Dr. Gauravkumar P. Joshi
Assistant Professor **in Commerce**
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

» Abstract:

Digital transformation, the integration of digital technology into all areas of a business, fundamentally changes how businesses operate and deliver value to customers. For small businesses (SMEs), embracing this transformation is no longer optional but essential for survival and growth in an increasingly competitive global marketplace. This research article explores the multifaceted impact of digital transformation on small businesses, examining its key benefits, the prevalent challenges faced during adoption, and strategic approaches for successful implementation. It highlights how digital tools can enhance efficiency, broaden market reach, improve customer engagement, and foster innovation, while also addressing issues such as financial constraints, lack of expertise, and cybersecurity risks.

Keywords: Digital Transformation, Small Businesses, Digital Marketing, Cybersecurity, Business Efficiency, Customer Engagement, Innovation.

» Introduction:

The rapid evolution of digital technologies has ushered in an era of unprecedented change across all industries. This phenomenon, widely known as digital transformation, involves leveraging technologies like cloud computing, artificial intelligence (AI), big data analytics, and automation to create new or modify existing business processes, culture, and customer experiences to meet changing business and market requirements. While large corporations often have the resources to spearhead extensive digital initiatives, small and medium-sized enterprises (SMEs) face a unique set of challenges and opportunities. Despite operating with tighter budgets and fewer personnel, the pressure on SMEs to adapt to digital technologies has never been more urgent. This article aims to provide a comprehensive understanding of the impact of digital transformation on small businesses, outlining the benefits they can reap, the obstacles they must overcome, and effective strategies for navigating this transformative journey.

» Benefits of Digital Transformation for Small Businesses:

Digital transformation offers a bundle of advantages that can significantly enhance the competitiveness and sustainability of small businesses:

→ **Increased Efficiency and Productivity:** Automating manual and repetitive tasks through digital tools (e.g., Cloud-based accounting software, inventory management systems) streamlines operations, reduces errors, and frees up employees to focus on higher-value activities that require human judgment and creativity. This leads to substantial time and cost savings.

→ **Enhanced Customer Experience and Engagement:** In the digital age, customers expect seamless, personalized interactions. Digital transformation enables SMEs to meet and exceed these expectations through user-friendly

websites, integrated e-commerce platforms, customer relationship management systems, and data analytics. These tools provide deeper insights into customer behavior, allowing for personalized marketing efforts, improved customer service, and stronger relationships.

→ **Wider Market Reach and New Opportunities:** Digital marketing strategies (e.g., SEO, social media marketing, email marketing) allow small businesses to expand their reach beyond geographical limitations and connect with a broader, more targeted audience. E-commerce platforms open up new sales channels, enabling businesses to access national and even international markets, fostering significant growth opportunities.

→ **Data-Driven Decision Making:** Digital tools facilitate enhanced data collection and analysis. SMEs can leverage big data analytics and business intelligence to gain valuable insights into market trends, customer preferences, operational performance, and financial health. This data-driven approach allows for more informed and strategic decision-making, optimizing processes and identifying new opportunities.

→ **Improved Agility and Adaptability:** Cloud-based technologies offer on-demand computing resources that can scale up or down based on business needs, providing immense flexibility without significant upfront infrastructure investments. This agility allows small businesses to quickly adapt to market changes, test new ideas, and respond to competitive pressures more effectively.

→ **Competitive Advantage:** By embracing new technologies and optimizing business processes, SMEs can level the playing field with larger competitors. Digital transformation can lead to the development of innovative products and services, improved service delivery, and a more resilient business model, creating a distinct competitive edge.

→ **Employee Empowerment and Collaboration:** Providing employees with modern tools like collaboration platforms, cloud-based applications, and advanced training programs enhances productivity, communication, and overall job satisfaction. Digital transformation can empower a remote workforce, facilitating seamless collaboration regardless of physical location.

» **Challenges and Barriers to Digital Transformation for Small Businesses:**

Despite the compelling benefits, small businesses often encounter significant hurdles in their digital transformation journey:

→ **Limited Budget and Resources:** This is arguably the most significant obstacle. SMEs typically operate with tighter financial constraints, making it difficult to allocate substantial funds for new technologies, software licenses, infrastructure upgrades, and ongoing maintenance. It often high initial cost and the uncertainty about seeing quick returns can make people hesitant to take the plunge.

→ **Lack of Digital Expertise and Skilled Workforce:** Many small businesses lack in-house technical expertise to effectively implement, manage, and optimize digital tools. This skills gap extends to employees who may require training to adapt to new systems and workflows.

→ **Resistance to Change:** Digital transformation necessitates a cultural shift within the organization. Employees and stakeholders accustomed to

traditional practices may resist new systems due to fear of job displacement, unfamiliarity with technology, or simply a preference for existing methods.

→ **Integration with Existing Systems:** Many SMEs rely on legacy systems that may not be easily compatible with modern digital solutions. Migrating data, integrating disparate platforms, and ensuring seamless functionality can be complex, time-consuming, and resource-intensive.

→ **Cybersecurity Concerns:** As SMEs integrate more digital tools and store sensitive data online, they become more vulnerable to cyber threats. Limited cybersecurity budgets and a lack of robust security protocols can expose them to significant risks, impacting their reputation and financial stability.

→ **Unclear Return on Investment (ROI):** SMEs often struggle to measure the tangible return on their digital investments, making it challenging to justify further expenditure or sustain transformation efforts.

→ **Lack of Strategic Planning:** When SMEs don't have a clear, practical roadmap for digital transformation, projects can end up all over the place - wasting time, money, and effort without delivering the expected results.

» **Strategies for Successful Digital Transformation in Small Businesses:**

To truly embrace digital transformation, small businesses need a thoughtfully structured, step-by-step plan that guides them through each stage, turning complex technology shifts into manageable, practical efforts that lead to meaningful success. Hence, to overcoming these challenges and to avail the benefits requires a strategic and phased approach:

→ **Start Small and Scale Incrementally:** Instead of attempting a drastic change, SMEs should identify specific pain points and begin with low-cost, scalable solutions that address immediate needs (e.g., cloud-based accounting software, social media marketing). This minimizes risk and allows for gradual adoption and measurable improvements.

→ **Leverage Cloud Computing:** Cloud services offer immense benefits by reducing upfront infrastructure costs, providing scalability, enhancing data security through professional providers, and enabling remote access and collaboration. This is a foundational step for most digital transformations in SMEs.

→ **Prioritize Cybersecurity:** As you adopt more digital tools, you also widen your vulnerability to cyberattacks. To keep your small business safe on a budget, start by enforcing strong, unique passwords and enabling multi-factor authentication possible. Train your team regularly to spot phishing emails and other common threats. Finally, make sure you're backing up your data routinely and have a clear disaster-recovery plan in place so you can bounce back quickly if something does go wrong.

→ **Invest in Employee Training and Upskilling:** Continuous learning is crucial. SMEs should allocate resources for training programs to equip employees with the necessary digital skills, fostering a culture of adaptability and getting them genuinely excited about the change for new technologies. Get everyone on board by clearly showing how these changes make their work easier, listening to their concerns, and involving them from the very start.

→ **Focus on Customer-Centricity:** Digital transformation should always be driven by the goal of improving the customer

experience. Understanding customer needs and leveraging digital tools to personalize interactions and streamline service delivery will yield significant returns.

→ **Seek Expert Guidance:** Partnering with digital transformation consultants or technology providers can provide SMEs with the expertise and support needed to navigate complex implementations, choose the right technologies, and develop a compatible strategy.

→ **Measure and Monitor Progress:** Defining clear Key Performance Indicators and standards and regularly tracking the impact of digital initiatives is essential to demonstrate return on investment, identify areas for improvement, and optimize strategies.

» **Case Studies (Illustrative):**

While specific detailed case studies for Indian small businesses are still emerging in readily searchable public domains, the principles of successful digital transformation are universal. Examples of how smaller entities or specific functions within larger organizations have benefited include:

→ **Online Retailers:** Many small craft businesses or local product manufacturers have leveraged e-commerce platforms to reach customers nationwide, bypassing traditional retail limitations.

→ **Service Providers:** Small consulting firms or freelancers utilize cloud-based project management tools and video conferencing platforms to collaborate with clients globally, enhancing efficiency and expanding their client base.

→ **Local Businesses with Digital Marketing:** Small restaurants or retail stores adopting localized SEO and social media marketing to attract nearby customers and build community engagement.

» **Future Trends and Outlook:**

The future belongs to small businesses that can tap into digital tools to solve real problems, build stronger relationships, and keep learning as the landscape evolves. The future of digital transformation for small businesses will be characterized by:

→ **Increased AI and Automation Adoption:** AI-powered tools for customer service (like chatbot), data analysis, and marketing personalization will become more accessible and integral for small businesses.

→ **Hyper-Personalization:** Leveraging advanced data analytics to deliver highly customized products, services and experiences to every stake holder.

→ **Enhanced Cybersecurity Measures:** With each new digital tool comes a new door for attackers. Future solutions will embed affordable security measures - think one-click multi-factor authentication, automatic software updates, and guided staff trainings. so, safety feels like part of the package, not an extra burden.

→ **IoT and Edge Computing:** As the Internet of Things (IoT) expands, SMEs in specific sectors (e.g., manufacturing, logistics) may increasingly leverage IoT data for operational efficiency.

→ **Sustainability through Digitalization:** Digital tools can help SMEs optimize resource consumption, reduce waste, and improve their environmental footprint, aligning with growing global sustainability mandates.

→ **Greater Emphasis on Digital Skills and Training:** Governments and private

organizations will likely increase initiatives to bridge the digital skills gap for the SME workforce.

» Conclusion:

Digital transformation is not merely an option but a strategic imperative for small businesses aiming to thrive in the contemporary economic landscape. While the journey presents considerable challenges, particularly in terms of financial investment, technical expertise, and organizational change, the benefits-ranging from enhanced efficiency and broader market reach to improved customer experiences and data-driven insights are profound.

By adopting a phased approach, prioritizing strategic investments in cloud computing, cybersecurity, and employee training, and embracing a customer-centric mindset, small businesses can effectively navigate their digital transformation, unlock new growth opportunities, and build resilient, future-ready enterprises. The ongoing evolution of digital technologies promises an even more integrated and efficient future for SMEs that are willing to adapt and innovate.

» References:

1) Anindita Basu and Tamal Datta Chaudhuri, "Digitisation, digitalisation, digital transformation and growth - a study of small and medium enterprises in India." International Journal of Globalisation and Small Business, vol. 13, no. 4, 2023, pp. 417-433.
2) Kumar, Anil, and Sonal Patel, "Challenges and Prospects of Digital Transformation in Indian MSMEs." Journal of Business and Management, vol. 22, no. 5, 2020, pp. 10-18.
3) Veenus Gehlot, Poonam Rajharia, and Madhu Bala Kaushik, "An Analysis of the Increasing Trend of Digital Transformation of Business in India: Case Study Approach.", Emerging Trends in Expert Applications and Security, pp. 241-249.
4) Goh, Clarence. Accelerating Digital Transformation of SMEs. World Scientific Publishing, 2025.
5) Oyewole, Adedoyin Tolulope, "The Digital Transformation of SMEs: A Comparative Review between the USA and Africa." International Journal of Management & Entrepreneurship Research, vol. 6, no. 3, 2024, pp. 737-751
6) Raikwar, Kuldeep, "Digital Transformation and Its Influence on SMEs in India." International Journal of Science & Engineering Development Research, vol. 10, no. 5, May 2025, pp. d184-d189.
7) Rathore, G., A. Gupta, "The Role of Digital Technologies in Enhancing Operational Efficiency of Indian SMEs." Journal of Technology Management, vol. 15, no. 3, 2018, pp. 45-56.
8) Sariwulan, "The Impact of Digital Literacy and Entrepreneurial Skill on SME's Performance." International Journal of Entrepreneurship and Business, vol. 18, no. 2, 2020, pp. 25-36.
9) Sinha, Sumant, "Leveraging Digital Transformation to Empower Women." India Leading the Global Digital Transformation Journey, Assocham, Mar. 2023, www.assocham.org/uploads/files/Digital%20Transformation.pdf.
10) Vial, "Understanding digital transformation: A review and a research agenda." The Journal of Strategic Information Systems, vol. 28, no. 2, 2019, pp. 118-144.
11) Vyas, D. and M. Sharma, "The Impact of Digital Marketing on Sales and Visibility of SMEs in India." International Journal of Marketing Research, vol. 11, no. 4, 2019, pp. 78-89.

ISSN: 3107-3557 (Online)

The Language of the Future: Exploring the World of Programming Languages

Mr. Vimal Bhaliya
Assistant Professor in BCA
TahaTravadi
Lecturer in BCA
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

From the apps on our smartphones to the software that powers space missions, programming languages are the invisible engines behind our digital world. For college students—especially those in tech, engineering, and science fields—understanding programming languages isn't just a valuable skill; it's a passport to innovation, creativity, and global opportunity.

✓ A Brief History of Programming Languages

The story begins in the 1940s with the advent of machine code—binary instructions written directly for hardware. This was followed by **assembly language**, a slightly more human-readable form.

The 1950s and '60s saw the birth of high-level languages like:

- **FORTRAN** (Formula Translation) – designed for scientific computing.
- **COBOL** (Common Business-Oriented Language) – used in business and finance.
- **LISP** – the foundation of functional programming and AI development.

These early languages laid the groundwork for modern software engineering.

The Most Influential Programming Languages Today

1. Python

- **Why it matters:** Python is often considered the easiest language for beginners due to its simple syntax. But don't let that fool you—Python powers giants like Google, Netflix, and NASA.
- **Used in:** AI, machine learning, web development, automation, and data science.
- **Why students love it:** Readable, beginner-friendly, and has a massive library ecosystem.

2. Java

- **Why it matters:** Known for its "write once, run anywhere" capability, Java is widely used in enterprise applications and Android development.
- **Used in:** Mobile apps, backend systems, game development.
- **Strength:** Object-oriented design and strong community support.

3. JavaScript

- **Why it matters:** JavaScript is the backbone of modern web development. It runs on every browser and is essential for front-end design.
- **Used in:** Websites, web apps, interactive UI/UX.
- **Bonus:** Frameworks like React, Vue, and Angular expand its power.

ISSN: 3107-3557 (Online)

4. C/C++

- **Why it matters:** These languages are close to hardware and are used where performance is critical.
- **Used in:** Operating systems, embedded systems, high-performance applications.
- **Legacy:** Many modern languages borrow heavily from C's syntax and structure.

5. C#

- **Why it matters:** A Microsoft-developed language widely used in Windows development and game creation using Unity.
- **Used in:** Games, desktop apps, cloud services.

6. Go (Golang)

- **Why it matters:** Developed by Google, Go is known for its simplicity and performance.
- **Used in:** Cloud services, system programming, DevOps tools.
- **Future outlook:** Increasing adoption in startups and cloud-native environments.

Rising Stars in Programming

- **Rust** – Gaining attention for its memory safety and performance. Loved by system programmers and security-conscious developers.
- **Kotlin** – Google's preferred language for Android development.
- **Swift** – Developed by Apple for iOS and mac OS applications.
- **TypeScript** – A superset of JavaScript that adds strong typing making code more robust and maintainable.

✓ Why Every Student Should Learn Programming

Even if you're not a computer science major, programming offers numerous benefits:

1. **Problem-solving skills:** Coding teaches you how to think logically and structure solutions.
2. **Career flexibility:** Programmers are needed in healthcare, education, finance, media, and more.
3. **Entrepreneurship:** Many successful startups are founded by people with programming backgrounds.
4. **Automation:** Knowing how to write a script can save hours of manual work.
5. **Digital literacy:** As the world goes digital, coding is becoming the new literacy.

✓ Open Source and Community Culture

One of the best parts of programming is the vibrant **open-source culture**. Platforms like **GitHub** allow developers to share their code, collaborate with others, and build software that can change the world—all from their laptops.

College students are encouraged to contribute to open-source projects. It's a great way to build your portfolio, learn industry practices, and connect with developers around the globe.

ISSN: 3107-3557 (Online)

✓ How to Choose the Right Language to Learn

There's no single "best" language—it depends on your goals:

- **Web development:** Start with HTML, CSS, JavaScript.
- **Data science/AI:** Learn Python and R.
- **Mobile apps:** Use Kotlin (Android) or Swift (iOS).
- **Game development:** Try C#, Unity, or C++.
- **Systems/embedded programming:** Go for C, Rust, or Go.
- **Beginner-friendly:** Python and JavaScript are great starting points.

✓ The Future of Programming

Looking ahead, the field of programming is evolving in exciting ways:

- **AI-assisted coding**: Tools like GitHub Copilot and ChatGPT are helping developers write code faster.
- **Low-code/no-code platforms**: These allow non-programmers to build apps using visual interfaces.
- **Quantum programming**: Still in its infancy, but languages like Q# are being developed for quantum computers.
- **Multilingual developers**: The future coder will likely know several languages and switch between them easily.

✓ Conclusion: Code is the New Canvas

Programming is more than writing instructions for a computer—it's an art form, a science, and a superpower. As college students stand on the edge of innovation, programming languages give them the tools to build, solve, and shape the future.

Whether you're building the next big app, exploring AI, or just automating your homework, the world of programming is yours to explore. So grab your laptop, pick a language, and start coding—because the future is being written one line at a time.

ISSN: 3107-3557 (Online)

Artificial Intelligence: Transforming our World

Mr. Chetankumar P. Bakraniya
Lecturer **in Commerce**
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

Abstract:

Artificial intelligence (AI) is rapidly evolving from a theoretical concept to a pervasive force reshaping numerous facets of human life. This paper explores the profound transformation driven by AI, examining its impact across diverse sectors, including healthcare, transportation, finance, and education. We delve into the core AI technologies-machine learning, deep learning, natural language processing, and computer vision-that underpin this revolution, highlighting their ability to automate tasks, analyze complex data, and enhance decision-making. While AI offers unprecedented opportunities for innovation and progress, it also presents significant ethical and societal challenges. This paper addresses critical considerations such as algorithmic bias, job displacement, privacy concerns, and the need for responsible AI development and regulation. We argue that a proactive and interdisciplinary approach is essential to navigate the complexities of this transformative era, ensuring that AI's potential is harnessed for the benefit of humanity while mitigating its potential risks.

Keyword: Artificial Intelligence (AI), Machine Learning (ML), Deep Learning (DL), Natural Language Processing (NLP), Computer Vision (CV).

Introduction:

Artificial intelligence (AI) is no longer a futuristic concept confined to science fiction. It's a rapidly evolving reality that's permeating every facet of our lives, fundamentally altering the way we work, communicate, and interact with the world around us. From the algorithms that curate our social media feeds to the sophisticated systems driving autonomous vehicles, AI's influence is undeniable. [1]

This transformation is driven by AI's ability to:

Automate tasks: AI can handle repetitive and complex tasks with increasing efficiency, freeing up human potential for more creative and strategic endeavors.

Analyze vast datasets: AI algorithms can process and interpret massive amounts of data, revealing patterns and insights that would be impossible for humans to discern.

Enhance decision-making: AI-powered systems can provide data-driven recommendations and predictions, improving the accuracy and effectiveness of decision-making across various fields.

Create new possibilities: AI is fostering innovation in areas like healthcare, education, and entertainment, leading to breakthroughs that were once unimaginable.[2]

However, this transformative power also brings forth significant ethical and societal considerations. As AI becomes more integrated into our lives, we must grapple with questions surrounding:

Bias and fairness: Ensuring that AI algorithms are free from bias and that their decisions are equitable.

Job displacement: Addressing the potential impact of AI on the workforce and preparing for the changing nature of work.

Privacy and security: Safeguarding personal data and ensuring the responsible use of AI technologies.

The future of human-AI interaction: Defining the boundaries and ethical guidelines for our relationship with increasingly intelligent machines. In essence, "Artificial Intelligence: Transforming Our World" signifies a period of profound change, one that demands careful consideration, responsible development, and a proactive approach to shaping the future of AI.

Review of Literature:

A review of literature on "Artificial Intelligence: Transforming Our World" reveals a complex and rapidly evolving field of study. Here's a summary of key themes and insights:

1. Foundational AI Technologies and Their Development:

Emphasis on Machine Learning and Deep Learning:

A significant portion of the literature focuses on the advancements in machine learning (ML) and deep learning (DL), highlighting their role as the driving forces behind AI's transformative capabilities. Works like "Deep Learning" by Good fellow, Bengio, and Courville are foundational in this area.[3] Researchers explore the increasing sophistication of algorithms, particularly in areas like natural language processing (NLP) and computer vision, and their applications across various sectors.[4]

Historical Context and Future Trajectories:

Literature often provides historical context, tracing the evolution of AI from early theoretical concepts to its current state. Many works also speculate on future trajectories, discussing the potential of artificial general intelligence (AGI) and its implications.[5]

2. AI's Impact Across Diverse Sectors:

Industry-Specific Applications:

A substantial body of literature examines AI's impact on specific industries, including healthcare, finance, transportation, and manufacturing. Studies analyze how AI is driving automation, improving efficiency, and enabling new forms of innovation within these sectors.

Societal and Economic Transformation:

Researchers explore the broader societal and economic implications of AI, including its effects on the labor market, economic inequality, and social structures. Works like "AI Superpowers" by Kai-Fu Lee examine the global AI race and its geopolitical consequences.

3. Ethical and Societal Considerations:

Algorithmic Bias and Fairness:

A growing body of literature addresses the ethical concerns surrounding algorithmic bias, emphasizing the need for fair and transparent AI systems. Researchers are developing frameworks and guidelines for responsible AI development and deployment.[6]

Privacy and Security:

The literature also highlights the importance of privacy and security in the age of AI, discussing the challenges of protecting personal data and preventing malicious use of AI technologies.[7]

The Future of Human-AI Interaction:

Scholars are exploring the evolving relationship between humans and AI, examining the potential for collaboration, augmentation, and the ethical implications of increasingly intelligent machines.

4. Policy and Regulatory Frameworks:

The Need for Governance:

There's a growing consensus on the need for effective policies and regulations to govern the development and use of AI. Researchers and policymakers are working to establish frameworks that balance innovation with ethical considerations and societal well-being.

Discussion:

1. The Nature of the Transformation:

Beyond Automation:

AI's impact goes beyond simple automation. It's about creating systems that can learn, adapt, and make decisions in complex environments. This capability is fundamentally changing how we approach problem-solving. We're seeing a shift from rule-based systems to data-driven systems, where AI algorithms learn from vast datasets to identify patterns and make predictions.

The Interconnectedness of AI:

AI is not a singular technology but a constellation of technologies that are increasingly interconnected. This interconnectedness amplifies its impact, creating synergistic effects that are transforming entire industries. For example, the convergence of computer vision, NLP, and robotics is enabling the development of sophisticated autonomous systems.

The Pace of Change:

The exponential growth of computing power and the availability of massive datasets are accelerating the pace of AI development. This rapid evolution presents both opportunities and challenges, requiring us to adapt quickly.[8]

2. Key Areas of Transformation:

Healthcare:

- AI is revolutionizing diagnostics, drug discovery, and personalized medicine.
- Deep learning algorithms are being used to analyze medical images, identify disease patterns, and predict patient outcomes.
- AI-powered virtual assistants are providing personalized health advice and support.

However, ethical concerns surrounding data privacy and algorithmic bias must be addressed.[9]

Transportation:

Autonomous vehicles have the potential to transform transportation, improving safety and efficiency. AI is being used to optimize traffic flow, manage logistics, and develop smart transportation systems. However, the development of safe and reliable autonomous vehicles requires overcoming significant technical and regulatory challenges.

Finance:

AI is being used for fraud detection, risk assessment, and algorithmic trading. AI-powered chat bots are providing personalized financial advice and customer support. However, the use of AI in finance raises concerns about algorithmic bias and the potential for market instability.

Education:

AI is enabling personalized learning, intelligent tutoring systems, and automated grading. AI-powered educational platforms can adapt to individual student needs, providing customized learning experiences. However, it's crucial to ensure that AI enhances, rather than replaces, human interaction in education.

3. Ethical and Societal Implications:

Algorithmic Bias:

AI algorithms can perpetuate and amplify existing biases in the data they are trained on, leading to unfair or discriminatory outcomes.[10] Addressing algorithmic bias requires careful data curation, algorithm design, and ongoing monitoring.

Job Displacement:

AI-driven automation has the potential to displace workers in various industries. Preparing for the changing nature of work requires investing in education and training programs that equip workers with the skills needed for the AI-powered economy.

Privacy and Security:

The increasing use of AI raises concerns about data privacy and security. Robust data protection measures and ethical guidelines are needed to ensure the responsible use of personal data.

The Future of Human-AI Interaction:

As AI systems become more sophisticated, we need to define the boundaries and ethical guidelines for our relationship with them. It's crucial to ensure that AI is used to augment human capabilities, rather than replace them.

AI Governance:

The creation of international and national regulations that will help govern the use of AI is becoming more and more necessary.

4. The Importance of Interdisciplinary Collaboration:

Addressing the complex challenges and opportunities of AI requires collaboration between experts from various fields, including computer science, ethics, law, economics, and social sciences. Interdisciplinary collaboration is essential for developing responsible AI systems that benefit all of humanity. In conclusion, AI's transformative power presents both immense opportunities and significant challenges. By engaging in thoughtful discussion and proactive planning, we can harness AI's potential to create a more equitable and prosperous future.

The Foundation: AI, ML, DL, NLP, and CV as Interconnected Pillars:

1. **Artificial Intelligence (AI): The Overarching Goal:**
   - 1.1. AI, in its broadest sense, is the pursuit of creating machines capable of intelligent behavior. This encompasses a wide range of techniques and approaches.
   - 1.2. It's not just about replicating human intelligence but also about creating systems that can solve problems and perform tasks in ways that humans cannot.
   - 1.3. The current "AI revolution" is largely driven by the advancements in its subfields, particularly ML and DL.
2. **Machine Learning (ML): The Engine of Learning:**
   - 2.1. ML empowers AI systems to learn from data without explicit programming. This is the core of how AI adapts and improves over time.
   - 2.2. ML algorithms identify patterns, make predictions, and refine their performance based on experience.
   - 2.3. It is the base that DL, NLP, and CV are built upon.
3. **Deep Learning (DL): The Power of Neural Networks:**
   - 3.1. DL, a subfield of ML, utilizes artificial neural networks with multiple layers to process complex data.
   - 3.2. This has led to breakthroughs in areas like image recognition, speech recognition, and natural language understanding.
   - 3.3. DL's ability to automatically extract features from raw data has revolutionized the capabilities of AI.
4. **Natural Language Processing (NLP): Bridging the Human-Machine Gap:**
   - 4.1. NLP focuses on enabling computers to understand, interpret, and generate human language.

4.2. It's crucial for applications like chatbots, virtual assistants, language translation, and sentiment analysis.

4.3. The development of powerful language models, like those based on the Transformer architecture, has significantly advanced NLP capabilities.

5. **Computer Vision (CV): Enabling Machines to "See":**

5.1. CV empowers computers to extract meaningful information from images and videos.

5.2. It's essential for applications like facial recognition, object detection, autonomous driving, and medical image analysis.

5.3. Deep learning has significantly improved the accuracy and robustness of CV systems.

1. The Transformative Impact Across Industries:

Healthcare:

CV: Deep learning-powered CV is used to analyze medical images (X-rays, MRIs) for early disease detection.

NLP: NLP is used to analyze patient records, extract insights, and develop personalized treatment plans.

ML: Machine learning is used to create predictive models for patient risk and drug discovery.

Transportation:

CV: CV is fundamental for autonomous driving, enabling vehicles to perceive their surroundings.

ML: Machine learning optimizes traffic flow, manages logistics, and predicts maintenance needs.

Finance:

ML: Machine learning is used for fraud detection, risk assessment, and algorithmic trading.

NLP: NLP is used to analyze financial news and social media sentiment for market predictions.

Education:

NLP: NLP is used to develop intelligent tutoring systems and personalized learning platforms.

ML: Machine learning personalizes learning paths and automates grading.

Manufacturing:

CV: Computer vision is used for quality control and defect detection.

ML: Machine learning is used for predictive maintenance and process optimization.

2. Ethical and Societal Considerations:

Algorithmic Bias (ML, DL):

ML and DL models can inherit biases from the data they are trained on, leading to discriminatory outcomes. Addressing this requires careful data curation, algorithm design, and ongoing monitoring.

Privacy and Security (All):

The vast amounts of data used in AI systems raise concerns about privacy and security. Robust data protection measures and ethical guidelines are essential.

Job Displacement (ML, DL):

AI-driven automation, powered by ML and DL, can lead to job displacement in various industries. Preparing for this requires investing in education and retraining programs.

The Future of Human-AI Interaction (NLP, CV):

As AI systems become more sophisticated in their ability to interact with the world through language and sight, defining the boundaries and ethical guidelines for human-AI interaction is crucial.

3. The Importance of Interdisciplinary Collaboration:

Addressing the complex challenges and opportunities of AI requires collaboration between experts from computer

science, ethics, law, economics, and social sciences. This interdisciplinary approach is essential for developing responsible AI systems that benefit all of humanity. In essence, AI, ML, DL, NLP, and CV are not isolated technologies but interconnected forces driving a profound transformation of our world. Understanding their capabilities and limitations is crucial for navigating the ethical and societal implications of this revolution.

Conclusion:

The advent of Artificial Intelligence marks a paradigm shift, propelling us into an era of unprecedented technological transformation. As demonstrated, AI's influence extends across diverse sectors, from healthcare and finance to education and transportation, driven by the powerful capabilities of Machine Learning, Deep Learning, Natural Language Processing, and Computer Vision. While these technologies promise to unlock remarkable efficiencies, innovations, and new possibilities, they also introduce significant ethical and societal challenges. Algorithmic bias, job displacement, privacy concerns, and the evolving dynamics of human-AI interaction necessitate careful consideration and proactive governance.[11]

The complexity of these issues underscores the critical importance of interdisciplinary collaboration, bringing together experts from various fields to ensure the responsible development and deployment of AI. By fostering thoughtful discussions and implementing robust regulatory frameworks, we can harness AI's transformative potential to create a more equitable, prosperous, and sustainable future for all. The imperative lies in our ability to navigate this technological revolution with foresight, ethical awareness, and a commitment to human-centered design, ensuring that AI's evolution serves to augment human capabilities and enhance societal well-being.[12]

References:

1. Russell, S. J., & Norvig, P. (2020). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th Ed.). Pearson.
2. Lee, K. F. (2018). *AI superpowers: China, Silicon Valley, and the new world order*. Houghton Mifflin Harcourt.
3. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep learning*. MIT press.
4. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2023). *Speech and language processing: An introduction to natural language processing, computational linguistics, and speech recognition*. Pearson.
5. Szegedy, C., Liu, W., Jia, Y., Sermanet, P., Reed, S., Anguelov, D., & Rabinovich, A. (2015). Going deeper with convolutions. In *Proceedings of the IEEE conference on computer vision and pattern recognition* (pp. 1-9).
6. O'Neil, C. (2016). *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. Crown.
7. Solove, D. J. (2008). *Understanding privacy*. Harvard University Press.
8. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. WW Norton & Company.
9. World Health Organization. (2021). *Ethics and governance of artificial intelligence for health*. WHO.
10. Floridi, L., Cowls, J., Beltrametti, M., Chazerand, P., Clark, M., Dignum, V., & Vayena, E. (2018). AI4People—an ethical framework for a good AI society: Opportunities, risks, principles, and recommendations. *Minds and Machines*, *28*(4), 689-707.
11. Solove, D. J. (2008). *Understanding privacy*. Harvard University Press.
12. Jobin, A., Ienca, M., & Vayena, E. (2019). The global landscape of AI ethics guidelines. *Nature Machine Intelligence*, *1*(9), 389-399.

ISSN: 3107-3557 (Online)

डॉ.राधाकृष्णन के शैक्षिक विचारों की उपयोगिता : वर्तमान संदर्भ में

Dr. B. J. Patel
Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन भारतीय दार्शनिक एवं शैक्षिक विद्वानों में महत्त्वपूर्ण स्थान रखते हैं। शिक्षा के प्रति वे पूर्ण समर्पित भाव रखते थे। डॉ.राधाकृष्णन एक महान भारतीय फिलोसोफर (दार्शनिक), एजुकेशनिस्ट (शिक्षक) और पोलिटिशियन (राजनेता) थे। उनका जन्म 5 सितंबर 1888 को तमिलनाडु के तिरुत्तनी गाँव में हुआ था। उन्हें अपनी मेधावी प्रतिभा के कारण भारत के पहले उपराष्ट्रपति और देश के दूसरे राष्ट्रपति के पद पर आसीन होने का सद्भाग्य मिला था। राधाकृष्णन एक साधारण परिवार से थे, लेकिन उनकी शिक्षा और विचारों ने उन्हें महान और शिक्षक विद्वान बना दिया। डॉ.राधाकृष्णन एक सफल राजनेता एक कुशल राजनयिक और उत्कृष्ट वक्ता तो थे ही, पर इन सबसे ऊपर वे एक उच्च कोटि के शिक्षक थे। एक शिक्षक के रूप में उन्होंने अपने जीवन के बहुमूल्य चालीस साल बिताए। अपनी आध्यात्मिक दृष्टि एवं निजी वैचारिकता से वे मानव समुदाय के लिए आवश्यक शैक्षिक उत्कर्ष के लिए सतत प्रयत्नशील रहे। 5 सितम्बर को शिक्षक दिन के रूप में मनाकर हम प्रत्येक भारतीय सम्मान के साथ उन्हें याद करते हैं। पूर्व राष्ट्रपति डॉ.राधकृष्णन हमारे युग के एक महान विचारक और दार्शनिक थे। भारतीय विचार-परम्परा के मूर्धन्य व्याख्याता और तत्त्व-चिन्तक के रूप में संसार के बौद्धिक क्षेत्रों में उन्हें बड़े सम्मान का स्थान प्राप्त है। उनकी पांडित्य पूर्ण रचनाओं ने आधुनिक विचार-जगत को गहराई से प्रभावित किया है।1 डॉ.राधाकृष्णन ने भारतीय एवं पाश्चात्य विचारों की तुलना एवं समीक्षा के आधार पर दार्शनिक संरचना का सतत प्रयत्न कर पूर्व तथा पश्चिम के बीच सेतु बनाने का प्रयास किया इसी कारण से उन्हें पूर्व और पश्चिम का संपर्क अधिकारी भी कहा जाता है। "वे धर्म, दर्शन और राजनीति का ऐसा सुगम और मधुर विश्लेषण करते थे कि अल्पविवेक श्रोता भी उनकी बातें समझ लेते थे।"2 उन्होंने दार्शनिकता और शिक्षा का ऐसा सामंजस्य स्थापित किया कि सभी विद्वत्जन उनके विचारों की भरपूर प्रशंसा करते हैं। एक उच्च दर्जे के अध्यापक होने के नाते उन्होंने सदैव पूरे संसार का भला ही चाहा।

डॉ.राधाकृष्णन शिक्षा को जीवन पर्यन्त चलने वाली प्रक्रिया मानते हैं-जिसमें मानव शिक्षक से सीखता है, स्वयं सीखता है, जीवन तथा उसके अनुभवों से सीखता है, प्रत्येक क्षण, प्रत्येक कदम पर सीखता है। अपने घर, समुदाय, पत्र-पत्रिकाओं तथा अन्य इलैक्ट्रानिक तकनीकियों के माध्यम से सीखता है। इस प्रकार यह सतत रूप से आजीवन सीखता रहता है। दूसरे शब्दों में डॉ.राधाकृष्णन के अनुसार-"सम्पूर्ण जीवन अनुभव है। इसका कारण शिक्षा है।"3 उन्होंने अनुभवजन्य ज्ञान को सविशेष महत्त्व दिया। डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन के दार्शनिक विचार जो मुख्य रूप से अद्वैत वेदांत पर आधारित थे-शिक्षा, धर्म और समाज पर केंद्रित थे। उनकी दार्शनिकता, प्राचीन भारतीय ज्ञान पर आधारित एक नई व्यवस्था में दृढ़ विश्वास रखती थी और वेदों, उपनिषदों और गीता से प्रेरणा ग्रहण करती थी। राधाकृष्णन जी मानते थे कि चिन्तनशील ज्ञान के द्वारा हम यथार्थता के द्वार तक पहुँचते तो हैं, किन्तु केवल विचार के सहारे हम सत्य में प्रवेश नहीं कर सकते। सम्पूर्ण मानवीय प्रकृति की पूर्णता द्वारा ही उस तक पहुँचा जा सकता है।4 उनका

मानना था कि शिक्षा का उद्देश्य व्यक्ति और समाज दोनों का निर्माण करना है और शिक्षा को सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक परिवर्तन का साधन माना जाना चाहिए। उन्होंने हमेशा से अनुभव किया कि पुस्तकें हमारे सम्मुख जीवन के रहस्य खोलतीं तथा भव्य स्वप्न उपस्थित करती हैं। यही कारण था कि प्रारंभ से ही उनका पुस्तकों के साथ घनिष्ठ सम्बन्ध रहा है। वैसे तो शिक्षा प्रचार-प्रसार को लेकर सभी विद्वान प्रयत्नशील रहे हैं। कविवर निराला जी मानते हैं कि संसार में जितने प्रकार की प्राप्तियाँ हैं, शिक्षा सबसे बढ़कर है।5 तो प्रेमचंद कहते हैं-"कभी-कभी उन लोगों से शिक्षा मिलती है, जिन्हें हम अभिमान वश अज्ञानी समझते हैं।6 स्वामी विवेकानंद और महात्मा गांधी के शिक्षा सम्बन्धी विचारों से प्रेरणा ग्रहण करते हुए राधाकृष्णन ने अपने शिक्षा दर्शन को विकसित किया है। महात्मा गांधी के अनुसार हमारी शिक्षा व्यवस्था ऐसी होनी चाहिए जिसमें 'हेड', 'हार्ट' एण्ड 'हैंड' अर्थात् मस्तिष्क, हृदय और हाथ का समुचित उपयोग हो। मतलब यह कि शिक्षा का उद्देश्य ज्ञान, विवेक और कौशल को विकसित करना होना चाहिए। ज्ञान जब सघन होता है, तो विवेक में बदल जाता है।

डॉ.राधाकृष्णन जी का शिक्षा सम्बन्धी स्पष्ट मत था कि शिक्षा को जीवन से पृथक् नहीं किया जा सकता इसलिए शिक्षा जीवन के अनुसार ही होनी चाहिए अर्थात् शिक्षा मनुष्य एवं प्रकृति से संबंधित होनी चाहिए; जबकि वर्तमान में शिक्षा का जीवन से कोई तालमेल नहीं है सिर्फ किताबी ज्ञान को ही शिक्षा माना जा रहा है। विद्यार्थी की शिक्षा प्राकृतिक ढंग से होनी चाहिए, इससे विद्यार्थी और प्रकृति एवं वातावरण के बीच सामंजस्य स्थापित होगा और विद्यार्थी वास्तविक जीवन या संसार का ज्ञान प्राप्त कर सकेगा। जबकि वर्तमान में विद्यार्थी को चारदीवारी विद्यालयों में बंद कर शिक्षा के नाम पर औपचारिकता निभाई जा रही है। शिक्षा का माध्यम मातृभाषा ही होनी चाहिए क्योंकि मातृभाषा द्वारा ही सम्पूर्ण राष्ट्र को अच्छी तरह शिक्षित किया जा सकता है और जीवन के अनन्त मूल्यों की प्राप्ति की जा सकती है। वर्तमान में जो पब्लिक स्कूलों में जो शिक्षा दी जा रही है उसमें न केवल उच्च शिक्षा बल्कि प्राथमिक शिक्षा भी अंग्रेजी माध्यम में दी जा रही है। वर्तमान शिक्षा के पाठ्यक्रम का ढाँचा इस तरह से होना चाहिए कि उसमें आदर्शों, परम्पराओं, प्रथाओं और रीति-रिवाजों को समुचित स्थान दिया जाए। शिक्षार्थी और शिक्षक संबंध पिता/माता-पुत्र/पुत्री तुल्य तथा शैक्षिक विधियाँ मनोवैज्ञानिक तकनीकों पर आधारित होनी चाहिए। डॉ.राधाकृष्णन जी ने शिक्षा का केन्द्र विद्यार्थी को माना है, अतः विद्यार्थी में नैतिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक, सामाजिक, व्यावसायिक आदि मूल्यों का संचरण करने का प्रयास करना चाहिए।

डॉ.राधाकृष्णन के धार्मिक, आध्यात्मिक तथा प्रगतिवादी विचार छात्रों के व्यावहारिक क्षितिज को उन्नत करने के साथ उन्हें एक स्वस्थ नागरिक बनाने की दिशा में मददगार होते हैं। डॉ.राधाकृष्णन अग्रीम पंक्ति के दार्शनिक के अलावा एक महान शिक्षाशास्त्री भी हैं, जिन्होंने सदैव भारतीय संस्कृति की गरिमा बढ़ाने का कार्य किया। उनके विचार चाहे बीसवीं शताब्दी हो या इक्कीसवीं शताब्दी चहुदिशी उपयोगी-प्रभावी-उत्प्रेरक प्रतीत होते हैं। इक्कीसवीं शताब्दी की वर्तमान शिक्षा व्यवस्था विशेष रूप से वर्तमान भारतीय परिप्रेक्ष्य में डॉ.राधाकृष्णन के विचारों से अधिक दिशा निर्देश प्राप्त करने हेतु अपेक्षित हैं। डॉ.राधाकृष्णन जी के हमेशा प्रयास रहे हैं कि शिक्षा को कैसे बेहतर बनाया जाए! उन्होंने लिखा है-"जितने समय मैं विद्यार्थियों के साथ रहता था मैं हृदय से यही प्रयत्न करता था कि वे आध्यात्मिक तथा

नैतिक संसार में विश्वास करना सीख जाए। ++ ++ ++ कुछ समय मौन रखना हृदय और आत्मा को पवित्र बनाना और आत्मा से बातें करना-इन चीजों के प्रति विद्यार्थी के हृदय में अनुराग उत्पन्न करना आवश्यक है। ऐसा करने से वे अपने विचारों का स्मरण कर सकेंगे, अपने स्वरूप को पहचान सकेंगे तथा अपने व्यक्तित्व का निर्माण कर सकेंगे।"7 हम यहाँ महात्मा गाँधीजी की बात उद्‌धृत कर रहे हैं, क्योंकि हमें यह अनुभव अवश्य होगा कि डॉ.राधाकृष्णन और गाँधीजी की बातों में कितना साम्य है-"आत्मा की कसरत शिक्षक के आचरण द्वारा ही प्राप्त की जा सकती है। अतएव युवक हाजिर हों चाहे न हों, शिक्षक को सावधान रहना चाहिए। लंका में बैठा हुआ शिक्षक भी अपने आचरण द्वारा अपने शिष्यों की आत्मा को हिला सकता है। मैं स्वयं झूठ बोलूँ और अपने शिष्यों को सच्चा बनाने का प्रयत्न करूँ, तो वह व्यर्थ ही होगा। डरपोक शिक्षक शिष्यों को वीरता नहीं सिखा सकता। व्यभिचारी शिक्षक शिष्यों को संयम किस प्रकार सिखाएगा ? मैंने देखा कि मुझे अपने पास रहनेवाले युवकों और युवतियों के सम्मुख पदार्थ पाठ-सा बनकर रहना चाहिए। इस कारण मेरे शिष्य मेरे शिक्षक बने। मैं यह समझा कि मुझे अपने लिए नहीं, बल्कि उनके लिए अच्छा बनना और रहना चाहिए। अतएव कहा जा सकता है कि टॉलस्टॉय आश्रम का मेरा अधिकतर संयम इन युवकों और युवतियों की बदौलत था।8 शिक्षा के क्षेत्र में इसी संयम की बात डॉ.राधाकृष्णन जी भी करते हैं।

मनुष्य के पूर्णत्व के लिए यह अपेक्षित है कि हम एक ऐसे समाज का निर्माण करें, जहाँ प्रत्येक प्राणी में एक दूसरे के प्रति प्रेम और श्रद्धा हो और पुनर्जीवित मानवता को निष्काम सेवा का भाव हो। अगर हम इस संसार में व्यवस्था और न्याय का राज्य देखना चाहते हैं तो आत्मा को आन्तरिक शान्ति प्राप्त करने के योग्य बनाना होगा अगर आत्मिक अशिक्षा वर्तमान है तो केवल शारीरिक योग्यता और मानसिक सतर्कता दोनों घातक हैं। अगर आत्मिक जीवन नष्ट हो जाता है तो प्रगति का कोई अर्थ नहीं रहता । मनुष्य अपने जीवन का भौतिक आवश्यकताओं के अनुकूल किस प्रकार निर्माण कर सकता है इसका एक चित्र एल्डस हक्सले की पुस्तक "ब्रेव न्यू वर्ल्ड" (Brave New World) में मिलता है। परन्तु ऐसे जीवन में सृजन-कार्य प्रयोगशाला की बोतलों में होगा और पारिवारिक जीवन, कला और साहित्य, दर्शन और धर्म और सभी आध्यात्मिक बातों का कोई स्थान नहीं होगा। हमारी सभ्यता पर आज जो संकट छाया हुआ है, उसका कारण यही है कि हमने अपने नैतिक और आध्यात्मिक आदर्शों में शिथिलता कर दी है। डॉ.राधाकृष्णन जी सभ्यता के विकास का लक्षण सच्चाई को मानते हैं, वही बात गाँधीजी ने भी कही थी। सच्चाई के साथ ईमानदारी और स्वार्थहीनता में वृद्धि भी जरूरी है। यह सब समुचित शिक्षा से ही संभव हो पाएगा। डॉ.राधाकृष्णन जी के यही विचार उन्हें महामानव बनाते हैं। हम यहाँ गुजराती भाषा की एक छोटी-सी पुस्तक का भावानुवाद रखना चाहेंगे-"उस समय स्वामी विवेकानंद अमरीका गए थे। वहाँ उन्होंने हिन्दू धर्म और वेदांत पर प्रवचन दिए और अपनी प्रखर विद्वत्ता तथा वक्तृत्व-शक्ति से पश्चिमी देशों में हिन्दू धर्म और भारत का गौरव बढ़ाया। विवेकानंद को इस तरह से पश्चिमी जगत में जो यश मिला उससे भी राधाकृष्णन की हिन्दू धर्म और संस्कृति पर आस्था अधिक दृढ़ हुई। विवेकानंद के भारत लौटने पर उन्होंने उनके प्रवचन सुने। इनमें से भी उन्हें विशेष प्रेरणा मिली। दर्शनशास्त्र के प्रति अपनी अभिरुचि के परिणाम स्वरूप राधाकृष्णन कविवर रविंद्रनाथ टैगोर के प्रति भी

आकर्षित हुए। उन्होंने इनकी ज्यादातर पुस्तकें पढ़ लीं और उसका गहराई से अभ्यास किया। इसके पश्चात सन् 1918 ई. में उन्होंने 'रविंद्रनाथ का दर्शन' नामक किताब प्रकाशित की।9

डॉ.राधाकृष्णन का शिक्षा के क्षेत्र में योगदान अद्वितीय और सराहनीय है। उन्होंने अपने जीवन की शुरुआत एक शिक्षक तौर पर की थी वे भलीभांति समझते थे कि शिक्षा का मनुष्य के जीवन में कितना महत्त्व होता है । वे एक महान दार्शनिक थे, परंतु जीवन को आम आदमी की तरह बहुत करीब से देखा था । शिक्षा सामाजिक रूप से मुक्ति का एक महान साधन है । यह कहा जा सकता है कि शिक्षा जाति, धर्म, लिंग, व्यवसाय और आर्थिक स्थिति की परवाह किए बिना समान स्वतंत्रता और समान अधिकारों की भावना को स्थापित और संरक्षित करती है। शिक्षा के क्षेत्र में डॉ.राधाकृष्णन ने जो अमूल्य योगदान दिया वह सदैव ही स्मरणीय है । वे बहुमुखी प्रतिभा के धनी, जाने-माने विद्वान, शिक्षक, वक्ता, प्रशासक, राजनयिक, देशभक्त और शिक्षा शास्त्री थे; तथापि अपने जीवन के उत्तरार्द्ध में अनेक उच्च पदों पर काम करते हुए भी शिक्षा के क्षेत्र में सतत योगदान देते रहे । उनकी मान्यता थी कि यदि सही तरीके से शिक्षा दी जाए तो समाज के अध:पतन को रोककर समाज की अनेक बुराइयों को मिटाया जा सकता है । मात्र जानकारियाँ देना ही शिक्षा नहीं है। जानकारी का अपना महत्त्व है और आधुनिक युग में तकनीकी जानकारी महत्त्वपूर्ण भी है तथापि व्यक्ति के बौद्धिक झुकाव और उसकी लोकतांत्रिक भावना का भी बड़ा महत्त्व है। ये बातें व्यक्ति को एक उत्तरदायी नागरिक बनाती है । शिक्षा का लक्ष्य है ज्ञान के प्रति समर्पण की भावना और निरंतर सीखते रहने की प्रवृत्ति । वह एक ऐसी प्रक्रिया है जो व्यक्ति को ज्ञान और कौशल दोनों प्रदान करती है तथा इनका जीवन में उपयोग करने का मार्ग प्रशस्त करती है। करुणा, प्रेम और श्रेष्ठ परंपराओं का विकास भी शिक्षा के उद्देश्य हैं । वे कहते थे कि जब तक शिक्षक शिक्षा के प्रति समर्पित और प्रतिबद्ध नहीं होता और शिक्षा को एक मिशन नहीं मानता तब तक अच्छी शिक्षा की कल्पना नहीं की जा सकती । महात्मा गांधीजी ने विद्यार्थी जीवन के खुद के अनुभव को साझा करते हुए लिखा है –"मेरा ख्याल है कि शिक्षक ही विद्यार्थियों की पाठ्यपुस्तक है। मेरे शिक्षकों ने पुस्तकों की मदद से मुझे जो सिखाया था, वह मुझे बहुत ही कम याद रहा है। पर उन्होंने अपने मुँह से जो सिखाया था, उसका स्मरण आज भी बना हुआ है। बालक आँखों से जितना ग्रहण करते हैं, उसकी अपेक्षा कानों से सुनी हुई बात को वे थोड़े परिश्रम से और बहुत अधिक मात्रा में ग्रहण कर सकते हैं ।"10 यहाँ यह ध्यातव्य है कि उन्होंने अनेक वर्षों तक अध्यापन कार्य करते हुए गाँधीजी की उपर्युक्त मान्यता को चरितार्थ किया था।

यहाँ जे.कृष्णमूर्ति के यह विचार दृष्टव्य है, जहाँ पर डॉ.राधकृष्णन के विचारों की भी साम्यता दृष्टिगत होती है। अतः शिक्षा का अर्थ क्या यह नहीं है कि इन सभी समस्याओं का सामना करने के लिए वह आपको समर्थ बनाए। यह आवश्यक है कि इन सभी समस्याओं का ठीक ढंग से सामना करने के लिए आपको शिक्षित किया जाए। यही शिक्षा है, न कि मात्र कुछ परीक्षाएं पास कर लेना, कुछ बेहूदा विषयों का जिनमें आपकी रुचि बिलकुल नहीं है, उनका अध्ययन कर लेना। सम्यक शिक्षा वही है जो विद्यार्थी की इस जीवन का सामना करने में मदद करे, ताकि वह जीवन को समझ सके, उससे हार न मान ले, उसके बोझ से दब न जाए, जैसा कि हममें से अधिकांश लोगों के साथ होता है। लोग, विचार, देश, जलवायु, भोजन,

ISSN: 3107-3557 (Online)

लोकमत, यह सभी कुछ लगातार आपको उस खास दिशा में ढकेल रहे हैं, जिसमें कि समाज आपको देखना चाहता है। आपकी शिक्षा ऐसी हो कि वह आपको इस दबाव को समझने के योग्य बनाए, इसे उचित ठहराने के बजाय आप इसे समझें और इससे बाहर निकलें जिससे कि एक व्यक्ति होने के नाते, एक मनुष्य होने के नाते, आप आगे बढ़कर कुछ नया करने में सक्षम हो सकें और केवल परंपरागत ढंग से ही विचार करते न रह जाएं। यही वास्तविक शिक्षा है।11

डॉ.राधाकृष्णन का शिक्षा के प्रति समर्पित भाव अद्वितीय था। जैसा कि हमें ज्ञात है-भारतीय ज्ञान परंपरा में शिक्षा, ज्ञान और विद्या का अलग-अलग निहितार्थ समझा गया है। इसी अर्थ में विद्या को-"सा विद्या या विमुक्तये" कहा गया है। मतलब वह विद्या जो हमें सांसारिक प्रपंच क्रोध, लोभ, द्वेष और घृणा से मुक्त कर पारलौकिक सत्ता से हमारा संबंध स्थापित करने में मदद करें। इसलिए हमारे शास्त्रों में कहा गया है- "विद्या गुरुणां गुरुः।" 'गु' का अर्थ है अंधकार और 'रु' का अर्थ है दूर करना। अंधकार सिर्फ बौद्धिक अज्ञानता का ही नहीं होता, बल्कि आध्यात्मिक अज्ञानता का भी होता है और जो आध्यात्मिक अज्ञानता को दूर करने में सक्षम हो, उसे गुरु कहा जाता है। एक गुरु का परम कर्तव्य है कि वह अपने शिष्यों में छिपी प्रतिभा, कौशल और योग्यता को उद्घाटित करें, उसे निखार और संवार दें। हम यहाँ यह लिखते हुए बड़े गौरव का भाव अनुभूत कर रहे हैं कि विद्यार्थियों को एक परम आदरणीय एवं कर्तव्यनिष्ठ गुरु के रूप में डॉ.राधाकृष्णन मिले हैं। डॉ.राधाकृष्णन कहते हैं कि- वह जिस विषय को पढ़ाता है, उसमें तो उसे महारत हासिल होनी ही चाहिए, अपने विषय में हो रहे नए अनुसंधान और विमर्शों से भी उसे जुड़े रहना चाहिए। ताकि वह ज्ञान की खोज यात्रा का सहयात्री बन सके। एक अच्छा शिक्षक वह होता है जो अपने विद्यार्थियों को भविष्य की चुनौतियों के लिए तैयार कर सकें। आचार्य पतंजलि ने विद्या को तब तक उपयोगी नहीं माना है जब तक वह चार प्रक्रियाओं अर्थात् अध्ययन, मनन, प्रवचन और प्रयोग की कसौटी पर खरा न उतरें। इस प्रसंग में आचार्य विद्यानिवास मिश्र का यह कहना सर्वथा उचित प्रतीत होता है कि शिक्षा केवल अक्षर की ही नहीं होती, हर एक कौशल की, हर एक कला की होती है और सिखाने वाला जरूरी नहीं केवल साक्षर व्यक्ति ही हो। पंडित जी आगे लिखते हैं कि गुरु रास्ता बनाता है, मार्ग बनाता है। शिष्य से यह नहीं कहता कि उसी मार्ग पर तुम चलो। वह कहता है कि ऐसा मार्ग तुम भी बनाओ। तुम अपनी देशीय-कालिक परिवेश, परिस्थिति व शक्ति-साधना के अनुकूल मार्ग बनाओ और उस पर तुम स्वयं चलो। भारतीय परम्परा में शिक्षक यह कामना करता है कि वह जितना जानता है उससे अधिक उसका शिष्य जाने। उसके शिष्य के अधिगम का रास्ता और व्यापक हो एवं उसकी विद्या में अभिवृद्धि हो।12 इसी अर्थ में भारतीय शिक्षा प्रणाली गुरु को ही एक संस्था मानती है। दार्शनिक सर्जनात्मकता एवं लेखन कार्य में भी उनका महत्त्वपूर्ण योगदान रहा। भारतीय दर्शन को उसकी परम्परा से सम्बद्ध रखते हुए उन्होंने इसे नवीन दृष्टि प्रदान की, जिसमें अद्वैत वेदान्त एवं पाश्चात्य निरपेक्ष अध्यात्मवाद का पूर्ण समन्वय देखने को मिलता है। सत के स्वरूप को आध्यात्मिक या अभौतिक मानने के कारण वे अध्यात्म वादी कहे जाते हैं। क्योंकि वे इस विचार पर बल देते रहे कि जगत प्रक्रिया से कुछ प्रयोजन सिद्ध होता है, यह प्रक्रिया सतत किसी लक्ष्य की ओर अग्रसर हो रही है इसलिए उन्हें आदर्शवादी भी कहा जाता है।13 डॉ.राधाकृष्णन जी अपने लक्ष्य की प्राप्ति में

हमेशा लगे रहे। उन्होंने राजनीति में रहते हुए भी हमेशा शिक्षा की चिंता की है।

डॉ.राधाकृष्णन एक ऐसे समाज की स्थापना करना चाहते थे जिसमें विभिन्नताओं के रहते हुए सामाजिक एकता हो। इसके लिए वे समाज के रूपान्तरण पर बल देते हैं। इसके लिए वे छात्रों को सामाजिक वातावरण के साथ अनुकूलन के लिए प्रशिक्षण देने पर बल नहीं देते वरन् उसके सुधार पर बल देते हैं। डॉ०राधाकृष्णन सामाजिक रूपान्तरण के लिये सत्य की खोज तथा सामाजिक उन्नति के कार्यों के रूप में शिक्षा की कल्पना करते हैं जिससे एक सभ्यता का निर्माण किया जा सके।

डॉ.राधाकृष्णन ने शिक्षण विधियों के निर्धारण में शिक्षक की भूमिका को महत्त्वपूर्ण माना है। शिक्षक विषय-वस्तु तथा छात्रों की आवश्यकता के अनुसार इसका निर्धारण करे। शिक्षक विभिन्न शैक्षिक स्तरों पर छात्रों के मन-मस्तिष्क को ढालने के लिए विधियों का निर्धारण करे जिससे वह उनको भविष्य की चुनौतियों को झेलने में समर्थ बना सके। उन्होंने पठन, चिन्तन-मनन, व्याख्यान, लिखित कार्य, ट्यूटोरियल आदि पर बल दिया। डॉ०राधाकृष्णन छात्र को मशीनी आदमी बनाने की अपेक्षा चिन्तनशील, निर्णयशील तथा क्रियाशील बनाना चाहते हैं। पंजाब विश्वविद्यालय के दीक्षान्त समारोह में उन्होंने कहा था कि किसी विश्वविद्यालय की महानता या गरिमा का निर्धारण उसकी इमारतों या उपकरणों से नहीं होता, बल्कि कार्यरत अध्यापकों की विद्वत्ता या चरित्र से निर्धारित होता है। अध्यापकों से वे आशा करते हैं कि वे अपना चरित्र आदर्श रखें क्योंकि विद्यार्थी अध्यापकों के चरित्र का अनुकरण करते हैं। वे अपने चरित्र के द्वारा अनेक विद्यार्थियों के चरित्र का निर्माण करते हैं, क्योंकि विद्यार्थियों के लिए उसका महत्त्व उतना नहीं जो वे पढ़ाते हैं जितना उसका है जो वे हैं। प्राचीन परम्परा पर बल देते हुए उन्होंने एक बार अध्यापकों से कहा था उन्हें याद रखना चाहिए कि हम देश में अध्यापकों को गुरु या आचार्य कहते हैं। आचार्य से तात्पर्य ही उस व्यक्ति से जिसका आचरण उच्च हो। इसलिए सबसे अधिक बल वे अध्यापकों के आचरण पर देते हैं। इसके साथ-साथ उनका यह भी कथन है कि शिक्षकों को ज्ञानी, जिज्ञासु, अपने छात्रों से स्नेह रखने वाला होना चाहिए। इन गुणों के आधार पर ही वे शिक्षक की वास्तविक भूमिका अदा कर पायेंगे। यदि वे वास्तव में आधुनिक भारत के राष्ट्र निर्माता होना चाहते हैं, तो सबसे पहले उन्हें प्रगतिशील विचारों और आधुनिक दृष्टिकोण को अपनाना होगा, तभी वे विद्यार्थियों के जीवन में प्रवेश कर पाएंगे।

संदर्भ सूची :

1. डॉ.राधाकृष्णन, सर्वपल्ली, सत्य की खोज, (प्रसिद्ध पुस्तक 'रिकवरी ऑफ फेथ' का प्रामाणिक अनुवाद), राजपाल एण्ड सन्ज़ दिल्ली, संस्करण-2011, पृ. प्रकाशकीय
2. पाण्डेय डॉ.पृथ्वीनाथ, भारतीय चिन्तक, उमेश प्रकाशन इलाहाबाद, संस्करण-1999, पृ.22
3. शर्मा, हरेन्द्र कुमार एवं पण्डया, डॉ.कौशिक वी., डॉ०राधाकृष्णन् के शैक्षिक विचारों की आधुनिक भारतीय शिक्षा के परिप्रेक्ष्य में सार्थकता का अध्ययन [International Journal of Creative Reasearch Thoughts (IJCRT) VOL.11, Issue 03) March 2023, Page-760
4. डॉ.राधाकृष्णन, सर्वपल्ली, सत्य की खोज, (प्रसिद्ध पुस्तक 'रिकवरी ऑफ फेथ का प्रामाणिक अनुवाद) राजपाल एण्ड सन्ज़ दिल्ली, संस्करण-2011, पृ.133

5. शर्मा, रमेश कुमार, जीवन सूक्ति कोश, जय भारती प्रकाशन इलाहाबाद, प्रथम संस्करण-2003, पृ.184
6. वही, पृ.184
7. डॉ.राधाकृष्णन, सर्वपल्ली (अनुवादक-शर्मा सालिगराम), शिवलाल अग्रवाल एण्ड कंपनी लिमिटेड आगरा, संस्करण प्रथम बार-1948, पृ. 38 -39
8. गाँधी, मोहनदास करमचंद, सत्य के प्रयोग (आत्मकथा), नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद, पुनर्मुद्रण–अक्तूबर 1994, पृ.296-297
9. मोदी, अमृत, डॉ.राधाकृष्णन (राष्ट्रीय जीवनचरित्र ग्रंथावली गुजराती), आदर्श प्रकाशन अहमदाबाद, द्वितीय आवृत्ति 2000, पृ.17, 18, 20, 21
10. गाँधी, मोहनदास करमचंद, सत्य के प्रयोग (आत्मकथा), नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद, पुनर्मुद्रण–अक्तूबर 1994, पृ.295
11. जे.कृष्णमूर्ति, शिक्षा क्या है ? राजपाल एण्ड सन्ज़ दिल्ली, आवृत्ति 2011, पृ.295
12. तिवारी, डॉ.संजय कुमार, भारतीय परंपरा में शिक्षा व्यवस्था-पं.विद्यानिवास मिश्र की दृष्टि में (International Reasearch Journal of Human Resources and social Sciences VOL.03, Issue 07) July 2016, Page-138
13. श्रीवास्तव, वैशाली, मिश्रा, डॉ.श्रुति, डॉ.राधाकृष्णन के दर्शन में अंतर्दृष्टि का स्वरूप, Issue 24, July 2022, Page-113

ISSN: 3107-3557 (Online)

हिंदी उपन्यास एवं अन्य गद्य विधाएँ: एक समीक्षा

Dr. K. M. Trivedi
Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

हिन्दी साहित्य के क्षेत्र में जिन नवीन विधाओं का तीव्र गति से विकास हो रहा है उनमें उपन्यास सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण है। भारत वर्ष में 'उपन्यास' शब्द का सर्व प्रथम प्रयोग संस्कृत के साहित्याचार्य भरत मुनि के 'नाटयशास्त्र' नामक ग्रंथ में किया गया है। आज उपन्यास बहुत लोकप्रिय विधा है। इनके अंतर्गत वास्तविक जीवन के प्रतिनिधित्व का दावा करने वाले पात्रों और कार्यों का चित्रण किया जाता है। हिन्दी में यह शब्द बंगला भाषा से लाया गया है। बंगला में 'उपन्यास' शब्द अंग्रेजी शब्द नोवेल (Novel) के पर्याय के रूप में प्रस्तुत होता है। उपन्यास का अर्थ वहाँ 'नवीन' होता है। गुजराती भाषा ने अंग्रेजी शब्द के आधार पर 'नवलकथा' शब्द गढ़ लिया है। मराठी में उपन्यास को 'कादम्बरी' कहते हैं। यह एक व्यक्तिवाचक नाम को जातिवाचक बनाने का अच्छा उदाहरण है। "हिन्दी साहित्य में 'उपन्यास' शब्द का प्रयोग उपन्यास के रूप में होता है। उप-निकट, न्यास-रखना अर्थात् सामने रखना। इसके द्वारा उपन्यासकार पाठक के निकट अपने मन की कोई विशेष बात, कोई नवीन मत रखना चाहता है-"[१]

आधुनिक युग में गद्य का बहुमुखी विकास हुआ है। उपन्यास वर्तमानकाल के गद्य की सर्वाधिक लोकप्रिय एवं प्राणवान विधा के रूप में जानी जाती है। इसका कारण उपन्यास का मानव जीवन के यथार्थ से धनिष्ठ सम्बन्ध है। "मनुष्य के जीवन की झांकी उसके चरित्र की विविध परिस्थितियों में प्रतिक्रियात्मक सम्भावनाओं का जितना सफल उद्घाटन इस साहित्यिक माध्यम द्वारा किया जा सकता है उतना अन्य साहित्यिक विधाओं द्वारा नहीं। आधुनिक युग में उपन्यास की लोकप्रियता एवं सर्वाधिक महत्त्व का कारण भी यही है।[२] वैज्ञानिक और आर्थिक संक्रान्ति के साथ ही सामाजिक और मानव-मूल्यों का जो ह्रास और विघटन हुआ है, उनका यथार्थ प्रतिबिम्बन उपन्यास में ही हो सकता है। जीवन के अनेक मधुर-कटु अनुभव संपूर्णता के साथ उतारे जा सकते हैं। "उपन्यास मानव जीवन के विविध पक्षों को समग्र रूप से चित्रित करनेवाला एक ऐसा साहित्यिक रूप है, जो अपने पूर्व की कई साहित्यिक परंपराओं को आत्मसात करते हुए भी अभिनव आकर्षण के साथ प्रकट हुआ ।[३]

द्वितीय विश्व युद्ध के बाद मानव जीवन में अचानक जो विषमताएँ उत्पन्न हुई उससे जीवन जटिल और दुरुह बन गया। परिणाम स्वरूप धार्मिक एवं सास्कृतिक मूल्य विघटित होने लगे और आज हम खतरनाक युग में विचरने लगे हैं जहाँ एक क्षण भी भय और संत्रास से सुरक्षित नहीं हैं। भले ही हम इसे प्रकृत्ति पर विजय पाने, वैज्ञानिक प्रगति और आर्थिक उन्नति के कारण सभ्यता का विकास कह लें। किन्तु यह निश्चित है कि हम मानवता के साथ मानव के मौलिक अधिकारों, मानव मूल्यों यहाँ तक कि मानव की भी जड़ काटते जा रहे हैं। अतः युगीन जीवन की जटिलता और विषमता को समग्र और सर्वांग रूप में ठीक-ठीक रूपायित करने के लिए कथा-साहित्य के अतिरिक्त और कोई भी विधा समर्थ नहीं हो रही है। अतः कहा जा सकता है कि "जिस प्रकार पद्य में महाकाव्य तथा दृश्य काव्य में नाटक जीवन के अनेक पक्षों को उजागर करता है, उसी प्रकार कथा-साहित्य में उपन्यास जीवन का सर्वांगीण निरीक्षण करने में समर्थ है।[४] इस सम्बन्ध में डॉ.शंकरवसंत मुद्गल लिखते हैं कि "आधुनिक

साहित्य में पद्य के अंतर्गत महाकाव्य और गद्य के अंतर्गत उपन्यास का स्थान सर्वोपरि है ।[५]

आज विश्व की लगभग सभी भाषाओ में उपन्यास का प्रचार प्रचुर मात्रा में मिलता है। उपन्यास का मुख्य उद्देश्य जीवन को सम्पूर्णता एवं व्यापकता से प्रस्तुत करना है। वास्तविक जीवन की अनेक बातों को कल्पना के रंग में रंगकर अत्यंत आकर्षक ढंग से व्यक्त किया जाता है। इस प्रकार मनुष्य का विविधरंगी जीवन उपन्यास में प्रतिबिम्बित होता है। साथ ही उपन्यास में तत्कालीन युग की झाँकी के दर्शन होते हैं। उपन्यास का सत्य यथार्थ जीवन सत्य से अधिक सच्चा और स्वाभाविक होता है। इस तरह कहा जा सकता है कि उपन्यास में हम जीवन पढ़ते हैं और वास्तविक जीवन में सच्चे उपन्यास के दर्शन करते हैं। उपन्यास की श्रेष्ठता को स्वीकार करते हुए डॉ. प्रताप नारायण टंडन कहते हैं-"प्राचीन युग में महाकाव्य को साहित्य के विविध माध्यमों में जिस प्रकार से सर्वोपरि स्थान प्राप्त था, उसी प्रकार उपन्यास का महत्त्व निर्देशित करते हुए उसे भी आधुनिक जीवन का महाकाव्य कहा गया। उपन्यास के अस्तित्व तथा महत्त्व के प्रसार का मूल कारण यही माना गया कि मनुष्य के जीवन का समग्रता के साथ प्रतिनिधित्व करने में उपन्यास सक्षम हैं।"[६]

डॉ.हजारी प्रसाद द्विवेदी भी उपन्यास की श्रेष्ठता प्रतिपादित करते हुए लिखते हैं कि- "उपन्यास आधुनिक युग का महाकाव्य है।" क्योंकि उसमें मानव-जीवन और मानव-चरित्र का चित्रण उपस्थित किया जाता है। वह मनुष्य के जीवन और चरित्र की व्याख्या करता है, और उनका उद्घाटन करता है। वे उपन्यास को हिन्दी-साहित्य के लिए एक नई वस्तु मानते हुए लिखते हैं-'उपन्यास इस युग का बहुत ही लोकप्रिय साहित्य है।' शायद ही कोई पढ़ा-लिखा नौजवान इस जमाने में ऐसा मिले जिसने दो-चार उपन्यास न पढ़े हों। यह बहुत मनोरंजक साहित्यांग माना जाने लगा है। आजकल जब किसी पुस्तक को बहुत मनोरंजक पाया जाता है तो प्रायः कह दिया जाता है कि इस पुस्तक में उपन्यास का एकमात्र गुण उसकी मनोरंजकता को ही माना है। इस साहित्यांग (उपन्यास) ने मनोरंजन के लिए लिखी जाने जाली कविताओं का ही नहीं, नाटकों का भी रंग फीका कर दिया है क्योंकि पाँच मील दौड़कर रंगशाला में जाने की अपेक्षा पाँच-सौ मील दूर से किताब मँगवा लेना कहीं आसान हो गया है, जो अपना रंगमंच अपने पन्नों पर ही लिए हुए है।"[७] डॉ.त्रिभुवन सिंह भी उपन्यास को आधुनिक युग का महाकाव्य मानते हुए कहते हैं, "कविता के क्षेत्र में जो स्थान महाकाव्य का है, गद्य के क्षेत्र में वही स्थान उपन्यास का है।"[८]

इस तरह आज भारतीय विद्वानों की दृष्टि में उपन्यास आधुनिक युग का महाकाव्य माना गया है। शिवदानसिंह चौहान उपन्यास की महत्ता के विषय में लिखते हैं –"विद्वानों ने उसे (उपन्यास को) आधुनिक युग का महाकाव्य बताया है, इसलिए कि इस रूप-विधान के अंतर्गत रचनाकार को आधुनिक युग की संश्लिष्ट वास्तविकता के अनुरूप ही विषय वस्तु, कथानक, चरित्र-चित्रण और व्यक्ति पात्रों की मनोवैज्ञानिक स्थितियों और प्रतिक्रियाओं आदि की संश्लिष्ट और मूर्त योजना करके समग्र जीवन को कलात्मक रूप से प्रतिबिम्बित करने का एक ऐसा सरल साधन या माध्यम प्राप्त हुआ है, जिसके क्षेत्र और संभावनाएँ अपरिसीमित है।"[९] वेबस्टर ने अपनी परिभाषा में उपन्यास के यथार्थ जीवन के चित्रण की ओर संकेत करते हुए लिखा है, "उपन्यास गद्यमय आख्यान अथवा उचित आकार का वृत्त है, जिसके कथानक में यथार्थ जीवन के प्रदर्शन का प्रयत्न करने वाले और उनके कार्यों का चित्रण होता है।"[१०]

उपर्युक्त विवेचन के आधार पर कहा जा सकता है कि उपन्यास जीवन के विविध अनुभवों का निचोड़ है। वह मनोरंजन के साथ-साथ मानव-हृदय का संस्कार भी करता है। इसमें अतीत की प्रतिध्वनि, वर्तमान का प्रतिबिम्ब और भविष्य का संकेत होता है। इन्हीं सब कारणों से मानव जीवन का गद्यमय आख्यान या आत्म-प्रकाशन होने वाली यह विधा अन्य सभी साहित्यिक विधाओं से अधिक ग्राह्य एवं अधिक लोकप्रिय है। इसकी लोकप्रियता के संबंध में डॉ.हजारीप्रसाद द्विवेदी के कथन अक्षरशः सत्य प्रतीत होते हैं। उनके अनुसार "आज के जमाने में उपन्यास एक ही साथ शिष्टाचार का समुदाय, बहस का विषय, इतिहास का चित्र और पॉकेट का थियेटर है।"[११]

कहानी और उपन्यास :

कहानी और उपन्यास एक ही वर्ग की विधाएँ है। कहानी और उपन्यास दोनों की आत्मा समान है। कथानक के बिना न कहानी लिखी जाती है और न पूरे जीवन से सम्बन्ध रखता है, जबकि उपन्यास । उपन्यास का कथानक कहानी में जीवन का एक पहलू, एकाध घटना या, एक पक्ष को लिया जाता है। उभरती हुई कथावस्तु प्रस्तुत करके उसे सुलझाने का अवसर उपन्यास को प्राप्त है। कहानी में सीधी सरल कथावस्तु का ही वर्णन होता है। परंतु उपन्यास का कथानक इधर-उधर की बातों को समेटता हुआ मंद गति से अपने उद्देश्य तक पहुँचता है। कहानी उपन्यास की अपेक्षा अधिक सीमित होती है। अतः इसमें कथाएँ मिलती हैं। उपन्यास में पात्र के स्वभाव की सूक्ष्म झाँकियाँ विविध प्रासंगिक कथाओं की योजना नहीं होती। उपन्यास में हमें अनेक प्रासंगिक घटनाओं के माध्यम से हमारे सामने उपस्थित होती हैं। कहानी और उपन्यास में होने वाला भेदाभेद केवल यही है कि "उपन्यास यदि महासागर तो कहानी एक सुन्दर, सजा हुआ तथा कमल पुष्पाच्छादित सरोवर हैं। वह चाहे थोड़ी देर के लिए हमारा मन अपनी और आकर्षित भले ही कर ले किन्तु गहनता, विस्तार, अपार जलराशि आदि की उपलब्धि समुद्र में ही संभव हैं।"[१२]

जीवनी और उपन्यास :

जीवनी लिखते समय केवल वास्तविकता का निर्वाह किया जाता है। काल्पनिक तथा अवास्तविक बातें जीवन का मूल्य तथा सौंदर्य भी कम कर देती हैं। उपन्यास में रोचकता लाने के लिए आदर्श और कल्पना यथार्थ का साथ देते हैं। जीवनी लिखने की परम्परा बहुत ही पुरानी है। उसका साहित्य सृजन कम होने के कारण वह नयी है। किसी भी भाषा के साहित्य में मनुष्य ही केन्द्रबिन्दु है। जीवनी साहित्य की वह विधा है जिसमें अंतः बाह्य स्वरुप का कलात्मक निरूपण है। जीवनी लेखक किसी की जीवनी लिखते समय सच्चाई को नहीं छोड़ सकता। "हिन्दी के जीवनी कारों के रूप में बनारसीदास चतुर्वेदी, वल्लभदास सत्यदेव, विद्यालंकार, रामवृक्ष बेनीपुरी, डॉ. रांगेय राघव आदि ने जीवनी साहित्य के प्रति रुचि जागृत कर अपना योगदान दिया है।"[१३]

आत्मकथा और उपन्यास :

आत्मकथा साहित्य की एक सरल संस्मरणात्मक विधा है। संस्मरणात्मक होते हुए भी वह संस्मरण विधा से भिन्न है। आत्मकथा में लेखक जीवन का एक श्रृंखला बद्ध ऐसा विचरण होता है। जिसमें वह अपने विशाल जीवन सामग्री की पृष्ठभूमि में से कुछ महत्त्वपूर्ण बातों को लेकर उनको व्यवस्थित ढंग से सामने रखता है या फिर अपनी अन्तः दृष्टि से उनको संस्मरण के रूप में प्रस्तुत करता है।

हिन्दी में आत्मकथा लेखक के जीवन की दुर्बलताओं-सबलताओं आदि का वह संतुलित और व्यवस्थित चित्रण है जो उसके संपूर्ण व्यक्तित्त्व के

निष्पक्ष उद्घाटन में समर्थ होता है। वैसे हिन्दी में आत्मकथा साहित्य बहुत कम लिखा गया है। जो कुछ साहित्य उपलब्ध हैं, उसको हम प्रवृत्ति गत विभिन्नताओं के आधार पर निम्नलिखित वर्गों में बाँट सकते हैं।

(1) धार्मिक प्रवृत्ति प्रधान व्यक्तियों की आत्मकथाएँ
(2) राजनीतिक प्रवृत्ति प्रधान व्यक्तियों की आत्मकथाएँ
(3) कलाकार के जीवन की आत्मकथाएँ।

"हिन्दी आत्मकथाकारों में प्रमुख हैं वियोगी हरी, हरीऔध उपाध्याय, महात्मा गाँधी, पंडित नेहरू, डॉ.राजेन्द्र प्रसाद, देवेन्द्र सत्यार्थी, कन्हैयालाल मुंशी, बाबू गुलाबराय आदि। हिन्दी में वैसे तो यह साहित्य भी बहुत कम विकसित है।"

एकांकी और उपन्यास :

प्रसादोत्तर युग में एकांकी कला का बहुत ही अच्छा विकास हुआ है। अनेक सफल कलाकार उदित हुए है, जिन्होंने सुन्दर एकांकी नाटक की रचना की है। इनमें से कुछ लेखकों ने एकांकी के शास्त्रीय रूप भी स्पष्ट करने का प्रयास किया है। डॉ.रामकुमार वर्मा का एकांकी के संदर्भ में अभिमत है कि "एकांकी में एक ही घटना होती है, और वह घटना नाटकीय कौशल से ही कौतूहल का संचय करते हुए चरमसीमा तक पहुँचती हैं, इसमें प्रधान प्रसंग ही रहता है। एक-एक वाक्य और एक-एक शब्द प्राण की तरह आवश्यक रहते हैं। पात्र चार या पाँच ही होते हैं। प्रत्येक व्यक्ति की रूपरेखा पत्थर पर खींची हुई रेखा की भाँति स्पष्ट और गहरी होती है। कथावस्तु भी स्पष्ट और कौतुहल से परिपूर्ण रहती हैं।"

हिन्दी एकांकी के सन्दर्भ में इसी प्रकार के विचार पड़ित सद्गुरु अवस्थी, शेठ गोविंददास, उपेन्द्रनाथ अश्क, डॉ. खत्री, डॉ. राजेन्द्रनाथ आदि के हैं। नाटक के समान एकांकी के भी तत्त्व माने गए हैं। कथावस्तु, चरित्र-चित्रण कथोपकथन, संकलनत्रय, दृश्यविधान, भाषा-शैली, अभिनेयता आदि हैं। हिन्दी एकांकीयों को निम्नलिखित भागों में बाँटा जा सकता है।

(१) भारतेन्दुकालीन प्राचीन ढंग के एकांकी
(२) द्विवेदीकालीन एकांकी
(३) प्रसादकालीन एकांकी
(४) प्रसादोत्तरकालीन कलात्मक एकांकी

प्रसादोत्तरकालीन एकांकीकारों में डॉ.रामकुमार वर्मा, भूवनेश्वर प्रसाद, उदयशंकर भट्ट, उपेन्द्रनाथ अश्क, विष्णु प्रभाकर, रामवृक्ष बेनीपुरी, जगदीशचन्द्र माथुर, लक्ष्मीनारायण मिश्र, वृंदावनलाल वर्मा, हरिकृष्ण प्रेमी आदि प्रमुख है।

नाटक और उपन्यास :

पूराने जमाने में जो स्थान नाटक का था, वही स्थान आज के युग में उपन्यासों का है। उपन्यास आज बहुताधिक लोकप्रिय गद्य विधा है। वैसे तो उपन्यास श्रव्य काव्य है। जिसका आनन्द केवल पढ़कर ही उठाया जा सकता है। परंतु नाटक दृश्य-श्रव्य दोनों के अन्तर्गत आता हैं। जिसका मज़ा पढ़कर तथा देखकर लिया जाता है। फिर भी उपन्यास में कुछ ऐसी विशेषताएँ मिलती है, जो नाटक में नहीं हैं।

नाटक में किसी भी कथा को संवादों के माध्यम से, पात्रों के क्रिया कलापो द्वारा रंगमंच पर प्रस्तुत किया जाता है। उपन्यास में वर्णन द्वारा ही कथावस्तु प्रस्तुत की जाती है। अतः जो बन्धन नाटककार पर होते हैं वह उपन्यासकार पर नहीं है। उपन्यासकार अपनी इच्छानुसार कथा का विकास कर सकता है। नाटक का विकास करते समय नाटककार को दर्शक तथा रंगमंच का विचार करना पड़ता है। उपन्यास की कोई शास्त्रीय मर्यादा नहीं होती, जो नाटको में होती है। नाटककार को जो कुछ भी कहना होता है वह पात्रों के माध्यम से कहना पड़ता है। परंतु आवश्यकता के अनुसार उपन्यासकार पाठकों के

समाने उपस्थित होकर अपनी बात कह सकता हैं। उपन्यास का मज़ा व्यक्ति अपनी मर्जी के अनुसार समय तथा स्थान को देखकर उठा सकता है। उपन्यास रेलगाड़ी, बिस्तर और बगीचे में भी पढ़ा जा सकता है। उसमें समय और स्थान का भी कोई प्रतिबंध नहीं फिर भी वह नाटक जैसा आनन्द देता है। इसलिए उपन्यास को पोकेट थियेटर भी कहा जा सकता है।

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट है कि गद्य की विविध विधाओं में उपन्यास विधा अत्यंत लोकप्रिय है। गद्य की लगभग सभी विधाओं का समाहार उपन्यासों में होता है। जीवन के अनेक मधुर-कटु अनुभवों को संपूर्णता के साथ उसमें उतारे जा सकते हैं। "उपन्यास मानव जीवन के विविध पक्षों का ऐसा साहित्य रूप हैं जो अपने पूर्व की कई साहित्यिक परम्पराओं को आत्मसात करते हुए भी अभिनव आकर्षण के साथ प्रकट हुआ है।[१४]

संदर्भ सूची :

1. व्यास, डॉ.श्यामसुन्दर, वीणा (पत्रिका), मध्य भारत हिन्दी साहित्य समिति इन्दौर, जुलाई, सन् 2006 ई., पृ. 28
2. टंडन, डॉ.प्रताप नारायण, हिन्दी उपन्यास कला, हिन्दी समिति लखनऊ, संस्करण- सन् 1965 ई., पृ. 22
3. तिवारी, डॉ.रमेश, हिन्दी उपन्यास का सांस्कृतिक अध्ययन इलाहाबाद, रचना प्रकाशन, सन् 1972 ई.,पृ.38
4. महेता, डॉ.आशा, हिन्दी गद्य साहित्य का विकास, भारतीय ग्रंथ निकेतन दिल्ली, सन् 1965 ई., पृ.63
5. मुद्गल, डॉ.शंकर वसंत, हिन्दी के महाकाव्यात्मक उपन्यास, चन्द्रलोक प्रकाशन कानपुर, सन् 1962 ई., पृ.18
6. टंडन, डॉ.प्रताप नारायण, हिन्दी उपन्यास कला, हिन्दी समिति लखनऊ, संस्करण- सन् 1965 ई., पृ.20
7. टंडन, डॉ.प्रताप नारायण, हिन्दी उपन्यास उद्भव और विकास, कल्पकार प्रकाशन लखनऊ, सन् 1974 ई., पृ.12/13
8. डॉ.त्रिभोवनसिंह, हिन्दी उपन्यास और यथार्थवाद, हिन्दी प्रचारक पुस्तकालय वाराणसी, सन् 1965 ई., पृ.40
9. चौहाण, शिवदानसिंह, हिन्दी साहित्य के अस्सी वर्ष, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, सन् 1961 ई., पृ.163
10. न्यू इंटरनेशनल डिक्शनरी ऑफ इंग्लिश लेंग्वेज वेबस्टर, 'सारिका' पत्रिका से उद्धृत दिल्ली, सन् 1980 ई., पृ.63
11. द्विवेदी, डॉ.हजारी प्रसाद, साहित्य का साथी, राष्ट्रभाषा प्रचार समिति वर्धा, सन् 1962 ई., पृ.75
12. टंडन, डॉ.प्रताप नारायण, हिन्दी उपन्यास उद्भव और विकास, कल्पकार प्रकाशन लखनऊ, सन् 1974, पृ.11
13. महेता, डॉ.आशा, हिन्दी गद्य साहित्य का विकास, भारतीय ग्रंथ निकेतन दिल्ली, सन् 1965 ई., पृ. 14
14. तिवारी, डॉ.रमेश, हिन्दी उपन्यास का सांस्कृतिक अध्ययन, रचना प्रकाशन इलाहाबाद, सन् 1972 ई., पृ. 34

The Knowledge Spectrum an International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal
ISSN: 3107-3557 (Online)

हिन्दी गद्य के समीक्षात्मक आधार एवं उपन्यास

Dr. D. M. Rathod
Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

प्रत्येक वस्तु के परखने और उसके गुण-दोष तय करने की प्रवृत्ति हरेक व्यक्ति में स्वाभाविक रूप से पाई जाती है। ज्ञात अथवा अज्ञात रूप से प्रत्येक मनुष्य किसी वस्तु के लिए" अच्छी है, या बुरी है, या इस कक्षा की है" इस प्रकार का कोई-न-कोई न मत निश्चित करता है। प्रकारांतर से समीक्षा भी स्थूल रूप से यही काम करती है। समीक्षा विभिन्न रूपों की विशिष्ट व्याख्या कर उनके सात्विक स्वरूप में प्रस्तुत करती है। उसे शिल्प के संपर्क से उत्पन्न परेशानुभूति की भौतिक व्याख्या माना जा सकता है। समीक्षक विश्लेषण करता है, वह हमारे मस्तिष्क में उन तत्त्वों की चेतना उत्पन्न करता है, जो किसी साहित्यिक या कला-रचना अथवा उसके किसी अंश को रसमय या नीरस बनाते हैं। काव्य की विशेषताओं का सामान्य नाम देने का, अर्थात् सामान्य रूप में प्रस्तुत करने का नाम ही साहित्यिक समीक्षा है।

साहित्य क्षेत्र में, रचना को पढ़कर उसके गुण और दोषों की समीक्षा करना और उसके संबंध में अपना मत प्रकट करना समीक्षा कहलाती है। यह समीक्षा काव्य, नाटक, उपन्यास, निबंध आदि सभी की हो सकती है, यदि हम साहित्य को जीवन की व्याख्या स्वीकारें तो समीक्षा को उस व्याख्या की समीक्षा मानना पड़ेगा। किसी ग्रंथ की समीक्षा करने के समय हम ग्रंथ और उसके कर्ता का वास्तविक अभिप्राय समझना चाहते हैं और तब उसके संबंध में अपनी कोई संमति स्थिर करना चाहते हैं। दूसरों ने किसी ग्रंथ या उसके रचनाकार की जो समीक्षा की हो, उससे भी हम लाभ उठा सकते हैं। समीक्षा से दो काम होता है। एक तो किसी कवि या लेखक की कृति की विस्तृत व्याख्या की जाती है और दूसरे उसके संबंध में कोई मत स्थिर किया जाता है।

अंत में कहा जाए तो समीक्षा का प्रधान स्थान साहित्य के विविध पक्षों की समीक्षा, सूक्ष्म मुआयना ही है, और हम साहित्यिक समीक्षक से यही आशा करते हैं कि उसे विद्वान होना चाहिए और किसी भी साहित्यिक विषय पर अधिकार पूर्वक विवेचन करके उसके गुण- दोष प्रदर्शन के साथ उस साहित्यिक कृति या विषय पर अपना निर्णयात्मक मत प्रकट करना चाहिए। लेकिन सामयिक काल में हम समीक्षा-साहित्य के अंतर्गत केवल उपर्युक्त प्रकार की समीक्षा को ही ग्रहण नहीं करते इसलिए साहित्य के विषय में लिखे गए संपूर्ण समीक्षात्मक, विश्लेषणात्मक व्याख्यात्मक साहित्य को भी निग्रहित किया जाता है।

इस प्रकार हम कह सकते हैं कि साहित्य के क्षेत्र में समीक्षात्मक, विश्लेषणात्मक अथवा निर्णयात्मक दृष्टिकोण से ग्रंथों के अभ्यास द्वारा उस पर प्रत्यक्ष या बाहरी रूप से मत प्रकट करना ही समीक्षा है।

समीक्षा का अर्थ :

वस्तुगत रोचकता या अरोचकता खोजने की प्रवृत्ति मानव मात्र में स्वाभाविक में पाई जाती है। प्रवृत्ति मनुष्य को हर वस्तु की समीक्षा करने के लिए प्रेरित करती है। "मनुष्य जिस प्रकार आत्मतृष्टि के लिए कला से आस्वाद प्राप्त करना चाहता है उसी प्रकार कला विषयक जिज्ञासा को तृप्त करने हेतु वह उसकी समीक्षा भी करने और सुनने को उत्सुक रहता है।

मनुष्य मात्र की जिज्ञासा में समीक्षा की अनिवार्यता देखी जा सकती है।"

समीक्षा की व्याख्या और मूल्यों के निर्माण की प्रक्रिया कलाकृतियों के बाद आरंभ होती है। शिल्प कृतियों को देखकर मनुष्य उसके रोचक या असुन्दर होने की बातें करने लगता है। इस सुन्दरता का आधार विवेक होता है। यह रोचकता क्या है, इसकी सर्वमान्य परिभाषा दे पाना दुष्कर कार्य है; लेकिन विवेक और अहसास से हम वस्तुओं के गुणों का विश्लेषण करने लगते हैं। सौन्दर्य अनेक प्रकार से सामने प्रकट हो सकते हैं। ताल सौन्दर्य का प्रधान गुण है। यह विषय-वस्तु और उसकी अभिव्यक्ति दोनों में मौजूद रहता है। अनुभव से हमारी बुद्धि को लय तत्व का ज्ञान होता है और उससे शिल्प कृति के सौन्दर्य का बोध पाने पर, आनंद की प्राप्ति होती है। यह लय तत्व वस्तु अथवा कलाकृति के रूप, रंग आदि में अन्विति का बोध कराती है। इस सौन्दर्य से प्राप्त आनंद में नवीनता होनी चाहिए। "इस दृष्टि से सौन्दर्य का दूसरा गुण नवीनता माना जा सकता है। सीधी लकीर की अपेक्षा टेढ़ी लकीर अधिक सुंदर प्रतीत होती है। इसी को 'वक्रता समझते हैं। यह वक्रता सौन्दर्य का तीसरा गुण है। इसके साथ-साथ सुन्दरता का प्रभाव जिस गुण से हमारे मन पर जाता है, वह है गम्भीरता। गंभीरता से साहित्यकार की अनुमति की सच्चाई का परिचय मिलता है। नदी की अपेक्षा सागर में गंभीरता अधिक होती है, अतः सागर की गंभीरता का सौंदर्य अधिक गहरा जाता है। विशालता भी सौंदर्य का प्रमुख गुण है। छोटी पहाड़ी की अपेक्षा विशाल पर्वत की सुंदरता तुरंत मन को आकर्षित कर लेती है। इसलिए लय, नवीनता, वक्रता, गंभीरता और भव्यता वे आधार है जो सौंदर्य को नापने में कामयाब होते हैं। इन्हीं गुणों की तलाशी में किसी कलाकृति की समीक्षा संभव हो सकती है।

"सौन्दर्य -मूल के साथ 'नीति-मूल्य' भी किसी साहित्यिक रचना के लिए महत्त्वपूर्ण है। लेकिन साहित्य का निर्माण समाज सापेक्ष होता है, इसलिए नीति मूल्य की अपेक्षा उचित नहीं है। "परन्तु नीति परिवर्तनशील वस्तु है, प्रत्येक युग और काल के नीति-मूल्य अलग हो सकते हैं। किसी समय सती-प्रथा प्रतिष्ठा का आधार मानी जाती थी, परंतु आज यह अमानवीय व्यवहार समझा जाता है। मूलतः सौंदर्य और नीति दोनों का परिचय विवेक से होता है, अतः इनमें विरोध पैदा करने और एक दूसरे को विपरीत दिशा में खींच ले जाने से समीक्षा की निष्पक्षता नहीं रहती। हिन्दी साहित्य में सुधारवादी कविता का आधार नीति-मूल्य मान लिए जाने से उसमें शुष्कता आ गई। इसी प्रकार छायावादी समीक्षा केवल सौंदर्य और प्रभाव पर आधारित होने से कल्पनाओं में उलझ गई। प्रगतिवादी समीक्षा में वर्ग-संघर्ष की व्याख्या करने पर अधिक बल दिया गया इसलिए सौंदर्य और नीति दोनों में मन-मुटाव आ जाने से समीक्षा का यह तरीका अधिक समय तक ना रह सका। इस प्रकार सौंदर्य और नीति का यथास्थिति अपनापन ही समीक्षा का वास्तविक आधार है।

रोचकता वस्तुगत होती है या व्यक्तिगत ? अभी सौंदर्य के विषय में जो पाँच गुण बताए गए, उनसे सौंदर्य का वस्तुगत होना सार्थक हुआ है, लेकिन सौंदर्य से प्राप्त होने वाला आनंद व्यक्तिगत होता है सौंदर्य से प्राप्त होने वाला आनंद व्यक्तिगत होता है। सौंदर्य से प्राप्त आनंद की मात्रा व्यक्तिगत क्षमता पर निर्भर करती है।

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट होता है कि साहित्य समीक्षा का बिंदु साहित्यिक कृतियों के सौंदर्य की व्याख्या करना है। साथ ही, सुंदरता के अपकर्षक तत्त्वों की ओर ध्यान दिलाकर कृति के स्थान की भी चर्चा की जाती है। अतः समीक्षा का काम व्यवहारिक पृष्ठभूमि

पर आलोच्य की व्याख्या करना भी है।" यह काम सौंदर्य और नीति मूल्यों के आधार पर तटस्थता के साथ किया जा सकता है। कृति के विश्लेषण द्वारा रचना की सर्वांगीण व्याख्या प्रस्तुत करना और मूल्यांकन से सामाजिक अभिरुचि को उचित दिशा की ओर लेना, इस दोहरे कार्य की पूर्ति में समीक्षा का स्वरूप निहित है।"

साहित्य सृजन में के क्षेत्र में समीक्षा अप्रत्यक्ष रूप में कुछ अन्य महत्त्वपूर्ण कार्य भी करती है। इससे साहित्यिक अराजकता पर नियंत्रण और सत-साहित्य के प्रचार में सहयोग मिलता है। समीक्षा के माध्यम से हम जान पाते हैं कि साहित्य के अथाह सागर में से क्या ग्रहण करना है और क्या त्यागना है। इससे उन दिशाओं का भी बोध मिलता है। जिनसे साहित्यिक कृतियों के रसास्वादन की समस्या सुलझ जाती है। समीक्षा के माध्यम से, युग- युगीन साहित्यिक रचनाओं में अभिव्यक्त मानवीय संस्कृति का कारण कार्यमूलक विकासात्मक रूप भी प्रस्तुत किया जाता है, परंतु समीक्षा का कार्य दोष निकालना नहीं है। दोष-दर्शन का बिंदु सौंदर्य के समर्थन हेतु ही होना चाहिए। कई बार किसी काव्य कृति में विषय-वस्तु, पात्र, छंद, अलंकार, भाषा, बिंब विधान,रस, ध्वनि के आधार पर उसकी शल्यक्रिया करना ही समीक्षा समझ ली जाती है। परंतु जब तक काव्य रचना में सौंदर्य की गरिमा और समाज- सापेक्षता का प्रभाव है, काव्यांगों की भित्ति पर उसका विवेचन निरर्थक होगा। "किसी कृति में काव्यांगों की उपस्थिति मात्र से वह साहित्यिक रचना नहीं बन जाती" यदि ऐसा मान लें तो आयुर्वेद वाड़मय को भी काव्य के अंतर्गत रखना पड़ेगा। इसलिए समीक्षा, साहित्य- सृजन को भी दिशा बोध करती है।"

साहित्य समीक्षा के विषय में विद्वानों ने अनेक प्रकार के विचार व्यक्त किये हैं। उनका कहना है कि समीक्षा हमारी उत्सुकता जगाकर हममें ज्ञान की ज्योति का प्रसार करती है, यह साहित्य अध्ययन में सहायता देती है और साहित्य के प्रभाव को तीव्र करने में सहायक है, परन्तु समीक्षा की एक उपयोगिता और भी है कि यह लेखक के लिए उपयुक्त पाठक वर्ग प्रस्तुत किया करती है और इसके माध्यम से पठन-पाठन के लिए उचित वातावरण तैयार होता है। समीक्षा के माध्यम से समाज की साहित्यिक रुचि का संशोधन और परिमार्जन होता रहता है। समीक्षा सामान्यतः उन व्यक्तियों के लिए महत्त्वपूर्ण है जिनके पास कृतियों को पढ़ने का अवकाश नहीं। "कुछ लोग का जीवन इतना व्यस्त होता है कि वे नहीं जान पाते कि इस समय साहित्य के क्षेत्र में कौन-सा लेखक महत्त्वपूर्ण कार्य कर रहे हैं। उनके पास मूल ग्रन्थ पढ़ने का अवकाश ही नहीं रहता। समीक्षा थोड़े ही समय में साहित्य क्षेत्र के नवीन प्रकाशनों तथा प्राचीन मूल ग्रन्थों में उनकी गति बना देती है।

समीक्षा को आलोचना, समालोचना तथा काव्यशास्त्र शब्दों से भी सम्बोधित किया गया है। आलोचना शब्द का सामान्य अर्थ निन्दा के रूप में प्रचलित है, अतः इससे समीक्षा की समग्र भावना का लोप नहीं होता, इसलिए आलोचना शब्द का समीक्षा के रूप में प्रयोग अधूरा-सा लगता है। समालोचना शब्द में आलोचना की अपेक्षा कुछ व्यापकता अधिक नजर आती है। सामान्य पाठक इस शब्द के प्रयोग से थोड़ा-सा अधिक प्रभावित होने लगता है, लेकिन काव्यशास्त्र शब्द में शास्त्र पद के प्रयोग से गरिमा बढ़ जाती है और हम विचार करने लगते हैं कि काव्यशास्त्र और समीक्षा दो अलग विधाएं हैं। हमारे देश में दर्शनशास्त्र, धर्मशास्त्र आदि शब्दों के वजन पर काव्य शास्त्र की तस्वीर बड़ी दिखाई देने लगती है। यह काव्यशास्त्र शब्द काव्य और शास्त्र दो शब्दों से बना है। काव्य तो

साहित्यकार द्वारा वर्णित कृतियों को कहते हैं और शास्त्र के विषय में कहा गया है- शासनात् शंसनात् शास्त्र।" अर्थात् व्यवस्थित, रूप में कथन होने से कोई भी ज्ञान शाखा शास्त्र कहलाती है। योग का व्यवस्थित कथन योग्य शास्त्र है, धर्म का नियमबद्ध कथन धर्मशास्त्र है। इसी प्रकार काव्य साहित्य का व्यवस्थित उपदेश काव्यशास्त्र साहित्य शास्त्र है। दूसरे शब्दों में साहित्य समीक्षा ही काव्यशास्त्र है। काव्य क्या है, इसका बिंदु क्या है, इसके प्रयोजन कौन से हैं, काव्य कृतियों के उपकारक और अपकर्षक तत्त्व क्या होते हैं, इन सबका उपदेश, समीक्षा या काव्यशास्त्र में किया जाता है। प्रधानता: साहित्य समीक्षा के सिद्धांत पक्ष को काव्यशास्त्र समझ लिया गया है।" काव्यशास्त्र में साहित्य के सिद्धांत ही तो स्थिर किए जाते हैं और इन सिद्धांतों के निर्माण में व्यवहारिक समीक्षा से सहायता मिलती है। इसलिए समीक्षा और काव्यशास्त्र को पर्याय मानना चाहिए।"

समीक्षा की परिभाषा :

समीक्षा की व्याख्या करते हुए डॉ.श्यामसुंदरदास ने लिखा है- "साहित्यिक क्षेत्र में ग्रंथ को पढ़कर उसके गुण-दोष की विवेचना करना और उसके संबंध में अपना मत प्रकट करना।"

समीक्षा के कार्य और प्रभाव को स्पष्ट करते हुए बाबू गुलाब राय कहते हैं कि- "समीक्षा का मूल आशय रचना का सभी दृष्टिकोण से आस्वाद कर पाठकों को इस प्रकार के रस में सहायता देना, उनकी रुचि को परिमार्जित करना एवं साहित्य की गतिविधि तय करने में सहायता करना है।"

पाश्चात्य विद्वानों ने समीक्षा की अलग-अलग परिभाषाएँ प्रस्तुत की है। ड्राईडन के मतानुसार "आलोचना वह कसौटी है जिसकी सहायता से किसी रचना का मूल्यांकन किया जाता है। "मैथ्यू आर्नोल्ड कहना है-आलोचक को तटस्थ भाव से वस्तु के वास्तविक स्वरूप के ज्ञान न का अनुभव प्रचार करना चाहिए। आलोचक की सबसे बड़ी विशेषता है- तटस्थता। 'आइ.ए. रिचर्ड्स' मूल्य निर्धारण को समीक्षा की प्रमुख प्रवृत्ति कहा है। डॉ.जॉनसन की दृष्टि में आलोचना का कार्य है विवेक के आलोक में जो दिखाई दे, उसका उद्घाटन करना और सत्य के निर्देश में जो निर्णय हो, उसका व्याख्यान करना है।

अंग्रेजी के प्रसिद्ध कार्लायल के अनुसार-" समीक्षा कृति के प्रति अद्भुत आलोचक की मानसिक प्रतिक्रिया का प्रतिफल है"

समीक्षक के गुण:

समीक्षक का कार्य अत्यंत कठिन और अप्रिय होता है, संसार में बड़े-बड़े साहित्यकार, राजनीतिज्ञ, नेताओं और क्रांतिकारी तथा सुधारकों के स्मारक स्थापित किए जाते हैं। परंतु किसी समीक्षक के सम्मान में कोई स्मारक निर्मित किया गया हो, ऐसा हमें ज्ञात नहीं। परंतु समालोचक का कार्य कितना महत्वपूर्ण, आवश्यक और साथ ही कठिन तथा अप्रिय है, यह सभी स्वीकार करते हैं। इसी कारण उच्च कोटि का समीक्षक ही अपने कर्तव्य को समझता हुआ इस क्षेत्र में अवतरित हो सकता है। सत्य तथा असत्य साहित्य के विवेचन तथा वर्गीकरण के साथ वह साहित्य में असुंदर तथा सुंदर की खोज भी करता है और साहित्य के आनंद के मूल में कार्य करने वाली विभिन्न प्रवृत्तियों का अन्वेषण भी करता है। चाहे समीक्षक का संसार आदर न करें, तथापि वह पथ -प्रदर्शन और सत्य असत्य के विवेचन के कारण साहित्य में विशेष महत्त्वपूर्ण पद का अधिकारी है।"

विकासमान व्यक्तित्व :

समीक्षक के सामने कोई रचना समीक्षा हेतु आती है तो पहले यह उस रचना के काव्य-पक्ष और

शिल्प-पक्ष का परिचय प्राप्त करता है, यह उसके साक्षात का क्षण है। दूसरी ओर उसे जागरूक रहना है कि उसके पूर्वाग्रह, उसकी दृष्टि को धुंधली न कर दें। इस कार्य में सफलता के लिए समीक्षक में विकासमान व्यक्तित्व का होना आवश्यक है।" समीक्षक में निष्पक्षता होनी चाहिए, उसमें निष्पक्षता का भाव हो, तो वह सही तरीके से अपने आप को ढाल सकता है। किसी एक विचारधारा का आश्रय लेकर समीक्षा करने पर वाद और अराजकता उत्पन्न हो जाती है।

समीक्षक सेतु के समान :

पाठक किसी साहित्यिक कृति में डूबता-उतरता है, पर वह उन कारणों पर समुचित प्रकाश नहीं डाल सकता जिन्होंने उसे कृति के प्रति अनुराग- विराग दिया है। साहित्य और विचारों के क्षेत्र में, रुचि के परिष्कार तथा आस्वाद के परिवेश निर्माण में समीक्षा की आवश्यकता सदैव रही है और भी रहेगी।"

समीक्षक में सौन्दर्यानुभूति :

समीक्षक में सौन्दर्यानुभूति की क्षमता एक महत्त्वपूर्ण गुण है। व्याख्या, आलोचना, टीका, टिप्पणी करना आवश्यक है, परन्तु तत्त्व के बिना सारी व्याख्याएँ निरर्थक हो जाएगी। साहित्य का चरम बिन्दु तो आनंदानुभूति प्रदान करना है। सौन्दर्यानुभूति से आनंदानुभूति प्रकट हो सकती है"

विद्वता :

समीक्षा का बड़ा गुण है। साहित्य समीक्षक को साहित्य की संपूर्ण समस्याओं का विशेषज्ञ होना चाहिए। आलोच्य साहित्य के इतिहास तथा उसके विभिन्न युगों की सामान्य विशेषताओं से उसका विशेष परिचय होना चाहिए। पुस्तक या कलाकार की रचना के गुण -दोष विवेचन के लिए आवश्यक तीखी दृष्टि उसमें तभी प्राप्त हो सकती है, जब उसमें विद्वता हो।"

समीक्षा के प्रकार :

उपर्युक्त परीक्षण से यह स्पष्ट हो जाएगा कि समीक्षा साहित्य का एक प्रधान अंग है और जिस साहित्य में समीक्षा का अंग पूर्ण विकसित न हुआ हो वह साहित्य आज के युग में अपूर्ण और अविकसित ही समझ जाएगा। आधुनिक युग में समीक्षा साहित्य का क्षेत्र बहुत विस्तृत हो चुका है, साहित्य के विविध अंगों का सूक्ष्म परीक्षण और अनेक मूल्य निर्धारण के अलावा उसके मूल में कार्य कर रही सूक्ष्म प्रवृत्तियों का पृथक्करण भी समीक्षा का ही कार्य है।

आत्मप्रधान समीक्षा :

इसमें समीक्षक आलोच्य विषय का विवेचन करते हुए उसमें इतने तल्लीन या उससे इतने विमुख हो जाते हैं कि परीक्षण को त्यागकर, भावुकता में चले जाते हैं। आलोच्य रचना का विषय उसके भावों का आधार बन जाता है। ऐसी समीक्षा इसी कारण रचनात्मक साहित्य का अंग बन जाती है। इससे समीक्षक अलग अनुसंधान पद्धति को न अपनाकर अपनी रुचि अथवा आदर्श के अनुरूप ही आलोच्य-ग्रंथ की समीक्षा कर अपना निर्णय देता है। इस समीक्षा के समर्थक यह कहते हैं कि समीक्षा के लिए इससे बढ़कर और क्या प्रमाण हो सकता है कि रचना हमको अच्छी लगी या बुरी। इसलिए ऐसे आलोचक किसी शास्त्र का आधार न लेकर आलोच्य रचना के अपने ऊपर पड़े हुए प्रभावों तथा अपने विचारों का ही सहारा लेते हैं। वह एक प्रकार की सत्-असत् विवेक-बुद्धि में विश्वास रख अपनी ही रुचि को अंतिम प्रमाण मानते हैं। अनेक विद्वान इस आत्मा प्रधान आलोचना को विशेष उपयुक्त नहीं मानते क्योंकि उनके अनुसार इससे आलोच्य विषय का पूर्ण ज्ञान नहीं हो पता। हिंदी में जैनेंद्र, शांति प्रिया त्रिवेदी आदि इसी प्रकार के समीक्षक हैं। ऐसी समीक्षाओं का सबसे बड़ा दोष यह है कि इन्हें

समझने के लिए एक दूसरी समीक्षा पुस्तक चाहिए। जब तक उनकी विवृत्ति न हो, तब तक यह पाठकों की समझ में नहीं आती। केवल प्रभाव को समझने में ही जब इतनी कठिनाई है, तब रचना की रचना-विधि या कला-विधान तथा उसमें बंधी हुई अन्य बातों को कैसे समझा जा सकता है।"

सैद्धान्तिक समीक्षा :

समीक्षा का नाता जीवनानुभूतियों से है। अस्तित्व के विभिन्न क्रिया-व्यापारों, प्रभावों और परिणाम के सम्यक समीक्षा हेतु कतिपई नियमों का विधान किया जाता है। समीक्षा की प्रक्रिया भी निर्धारित आधार पर पूर्ण होती है। यह आधार ही नियमबद्ध होकर सैद्धांतिकता को प्राप्त करते हैं। पंडित सीताराम चतुर्वेदी ने सिद्धांत शब्द का अर्थ व्यक्त करते हुए बताया है कि किसी विषय के निरूपण का तात्त्विक आधार प्रस्तुत करना सिद्धांत है। मानक हिंदी कोश के अनुसार किसी विषय पर तर्क-वितर्क, विचार विमर्श आदि के उपरांत निश्चित किया गया मत सिद्धांत है। स्पष्ट है कि परंपरागत तर्क-बुद्धि पर प्रमाणित होकर ही कोई आस्था या मान्यता सिद्धांत का रूप ग्रहण कर लेती है। सिद्धांत निर्माण की पृष्ठभूमि सम्यक् अनुसंधान तर्क पूर्ण विश्लेषण, प्रमाण बद्ध निष्कर्ष और सार्वजनिक सहमति से युक्त होती है। सिद्धांत ही परंपरा अनुभव और समर्थन द्वारा परिपुष्ट होकर शास्त्र का रूप धारण करते हैं। सिद्धांत से शास्त्र बनने की संपूर्ण प्रक्रिया युग की बृहत सीमा पर घटित होती है। सिद्धांत के पर्यायवाची अनेक शब्दों का प्रचलन है-धारा मापदंड प्रतिमान परंपरा, मत, मूल्य, धारणा, स्थापना, परीक्षा आदि।

उपन्यास शब्द की व्युत्पत्ति एवं विश्लेषण :

साहित्य संसार में उपन्यास की व्युत्पत्ति से पहले हमारे आनंद के उपकरण केवल नाटक और कविता थे। लेकिन इधर नवीन युग में हमारे साहित्य में उपन्यासों और कहानियों का ही शासन है। आधुनिक युग में साहित्य के विभिन्न अंगों में से उपन्यास को जितनी प्रसिद्ध उपलब्ध हुई है, उतनी अन्य किसी को नहीं। बड़े-बड़े रचनाकार भी कहानी, उपन्यास तथा गाथा-रचना करके जीवन की गंभीर समस्याओं पर विचार करते हुए साहित्य के इसी अंग द्वारा यश प्राप्त करते हैं। साहित्य संसार में उपन्यास की उत्पत्ति क्रांतिकारी सफल हुई है।

उपन्यास हमारी कल्पना-शक्ति के लिए दुरूह नहीं उसके लिए विशिष्ट बौद्धिकता की भी आवश्यक नहीं। इसी कारण उनकी लोकप्रियता तीव्र गति से बढ़ी। उपन्यासों में मनोरंजक उपकरण की अपेक्षा मानसिक पृथक्करण और सामाजिक निरीक्षण की मात्रा अधिक है। प्रारंभ में उपन्यासों की रचना केवल मनोरंजन के लिए ही की जाती थी, वहाँ आज व्यक्ति, समाज और उनकी बौद्धिक तथा नैतिक धारणाओं के विश्लेषण के लिए ही उनकी सृष्टि हो रही है।"

साक्षात हिन्दी उपन्यास हिन्दी-साहित्य के लिए एक नई उपलब्धि है। 'उपन्यास' शब्द का प्रयोग जिस अर्थ में आज ग्रहण किया जाता है, वह मूल 'उपन्यास' शब्द से अलग है। प्राचीन साहित्य में उपन्यास शब्द का प्रयोग आजकल के उपन्यास के अर्थ में नहीं होता था। संस्कृत-लक्षण ग्रंथों में इस शब्द का प्रयोग नाटक की संधियों के उपभेद के लिए हुआ था।

संदर्भ सूची :

1. गुप्ता, डॉ.रामनिवास, हिन्दी साहित्य समीक्षा, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, 2000, पृ.13
2. डॉ.श्यामसुन्दरदास, साहित्यलोचन, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, 2000, पृ. 203

3. तिवारी, डॉ.यतीन्द्र, काव्य शास्त्र, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, 2003, पृ. 21
4. गुप्त, डॉ.गणपतिचंद्र, साहित्यिक निबंध, हिन्दी प्रचारक संस्था वाराणसी, 1665, पृ.67
5. मल्लिक, सुमन, साहित्य विवेचन, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, 1668, पृ.306
6. शर्मा, देवेन्द्रनाथ, पाश्चात्य काव्यशास्त्र, लोकभारती प्रकाशन इलाहाबाद, 2001, पृ.91
7. गुप्त, डॉ.शान्ति स्वरूप, पाश्चात्य काव्यशास्त्र के सिद्धांत, लोकभारती प्रकाशन इलाहाबाद, 1662, पृ.33
8. जैन, डॉ.निर्मल, पाश्चात्य साहित्यचिंतन, भारत प्रकाशन दिल्ली,1681, पृ.93
9. गुप्त, डॉ.ओमप्रकाश, साहित्य-शास्त्र, चिंतन प्रकाशन, कानपुर, पृ.31
10. डॉ.जवाहरसिंह, हिन्दी के आँचलिक उपन्यास की शिल्पविधि, रीगल बुक डिपो प्रकाशन दिल्ली, पृ.22

ISSN: 3107-3557 (Online)

जनसंचार के माध्यम के रूप में विज्ञापन और हिंदी की भूमिका

Dr. J. R. Jadav
Associate Professor in Hindi
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

जनसंचार के माध्यम से विज्ञापन और हिंदी का एक महत्त्वपूर्ण स्थान है। जनसंचार के विविध माध्यम जैसे समाचार पत्र, रेडियो टेलीविजन,आकाशवाणी दूरदर्शन, भ्रमणध्वनि, फिल्म तथा समाचार पत्र, इंटरनेट आदि के माध्यमों से संदेश वहन का कार्य करने में हिंदी का ही प्रयोग किया जा रहा है। विज्ञापन जनसंचार का एक सशुल्क रूप है। जिसका उपयोग उपभोक्ताओं सेवाओं तथा विचारों या उद्देश्यों को खरीदने के लिए किया जाता है। यह हमारे बाजार उन्मुख समाज का एक अनिवार्य तत्त्व है, जो हमारे जीवन को प्रभावित करता है; तथा जनसंचार माध्यमों के माध्यम से सूचनात्मक संदेश देता है। स्वतंत्रता के पूर्व से लेकर आज तक की बातें यह जनमानस तक पहुंचाने में महत्त्वपूर्ण कार्य हिंदी ने किया है।

विज्ञापन वस्तुओं, सेवाओं, कंपनियों और विचारों का प्रचार है, जो आमतौर पर एक निश्चित प्रायोजक द्वारा किया जाता है। विज्ञापन विपणन का एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण और प्रमुख घटक है। इसलिए विज्ञापन और विपणन का गहरा संबंध है। विज्ञापन ग्राहको से संवाद करने का सबसे श्रेष्ठ तरीका है। आज के प्रदर्शन प्रिय तथा प्रचारकप्रिय युग में किसी वस्तु को विज्ञापित किया जाना एक आवश्यक करार जैसा है। युग की दौड़ में शामिल होने के लिए आज विज्ञापन आवश्यक है कि आज के प्रतिस्पर्धात्मक बाजार में अपने उत्पादन में निरंतर अभिवृद्धि करना खास जरूरी है। अपनी चीज वस्तु को अधिकाधिक विज्ञाप्ति करके 'ब्रांड' से सर्वश्रेष्ठतम बतलाकर ग्राहकों में उत्पादन के प्रति अधिक विश्वास तथा प्रमाणिकता पैदा करना खास जरूरी है। विज्ञापन सभी के लिए है, बच्चों, युवाओं और बुजुर्गों सहित। यह विभिन्न प्रकार के माध्यमों का उपयोग करके, विभिन्न तकनीकों और और विधियों के साथ किया जाता है जो उपभोक्ता की आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए सबसे उपयुक्त होता है, जैसे कि एक नया उत्पाद बनाकर या मौजूदा उत्पाद में बदलाव करके।

विज्ञापन लिखित होता है अथवा मौखिक होता है अथवा कभी-कभी वह लिखित तथा मौखिक दोनों होता है और कभी-कभी वह प्रदर्शनी के रूप में मुफ्त नमूने के रूप में अथवा रोशनी के सजावट अथवा लाउडस्पीकर द्वारा भी ग्राहक को आकर्षित करने का प्रयत्न करता है। स्थूल रूप से विज्ञापन को हम निम्नलिखित वर्गों में बांट सकते हैं।

लिखित: इसके अंतर्गत समाचार पत्र तथा पत्र पत्रिकाओं में प्रकाशित विज्ञापन,सूची पत्र , पुस्तकें आदि आते हैं।

मौखिक: विज्ञापन के इस प्रकार में लिखित न होकर मौखिक होते हैं अर्थात यह विज्ञापन केवल उच्चरित होते हैं।

दृकश्रव्य: इस प्रकार के विज्ञापन आजकल काफी लोकप्रिय है। दूरदर्शन तथा फिल्म स्लाइट पर दिखाइए जाने वाले यह विज्ञापन वस्तु का प्रदर्शन तथा वर्णन आकर्षक ढंग से करते हैं।

इतर: इसके अंतर्गत उपयुक्त वर्गों से इतर विज्ञापन आते हैं जैसे सैंडविच बॉर्ड, सेल आदि।

आज के इस वैज्ञानिक और तकनीकी युग में संचार माध्यमों का महत्त्व दिन प्रतिदिन बढ़ता ही जा रहा हैं। यह हमारे जीवन को एक नई दिशा प्रदान करता है जनसंचार के माध्यमों ने विश्व में फैली समस्त मानव जाति, जीवन को प्रभावित किया है। शिक्षा ने विज्ञान को जन्म दिया है और विज्ञान ने जनसंचार के आधुनिक साधनों को। जनसंचार का अर्थ है-सूचना को एक स्थान से दूसरे स्थान तक पहुंचाना। आकाशवाणी ने पूरे देश में सांस्कृतिक चेतना फैलाने में अमूल्य योगदान दिया है। हिंदी समाचार सुनकर और अहिंदी भाषी लोग भी हिंदी सीखने हैं। हिंदी के माध्यम से विभिन्न भारतीय भाषाओं में एकता लाने में आकाशवाणी की भूमिका पूर्ण रही महत्त्वपूर्ण है। विज्ञापन के उद्देश्यों की प्राप्ति के लिए आवश्यक है कि वह स्पष्ट ,सरल तथा बोलचाल की भाषा के निकट की भाषा में हो ताकि सामान्य आदमी उसे समझ सके। अतः आवश्यक है कि इसमें कृत्रिम भाषा से बचा जाए। इसमें 'उत्पादन' के प्रति समस्त आवश्यक जानकारी जैसी वस्तु की उपयोग विधि, टिकाऊपन अन्य उत्पादक कंपनियों के उत्पादनों से श्रेष्ठ करता तथा खरीद पर मिलने वाली अतिरिक्त रियायतें, समुचित मूल्य की सुविधाओं का उल्लेख होना चाहिए।

किंतु यहां पर एक बात अच्छी तरह से समझ लेना अति आवश्यक है कि सभी विज्ञापनों की भाषा एक जैसी नहीं हो सकती। उदाहरण के लिए आकाशवाणी के विज्ञापन की भाषा और दूरदर्शन के विज्ञापन की भाषा एक नहीं हो सकती, क्योंकि आकाशवाणी में केवल एक इंद्रिय (जीह्वा- वाणी) का उपयोग होता है वहां; दूरदर्शन में श्रव्य तथा दृश्य दोनों इंद्रियों का उपयोग होता है। अतः रेडियो के विज्ञापन में शब्दों का विन्यास तथा उच्चारण इस प्रकार किया जाएगा कि विज्ञान वाचक श्रोता के मन मस्तिष्क में उत्पादन के प्रति रुचि, उसको संग्रह करने की बलवती इच्छा जाग्रत कर सके। दूसरे शब्दों में कहा जा सकता है कि मौखिक विज्ञापन वाणी पर आश्रित होते है, अतः स्वरों का आरोह अवरोह, शब्दों की विभिन्न भंगीमाएं, उच्चारण भाषा की सफलता के लिए अति आवश्यक उपकरण है।

भाषा का प्रयोग हमारे जीवन में केवल सामान्य भाव जागृति के संदर्भ में नहीं होता बल्कि विज्ञापन आदि के द्वारा एक विशेष संकल्प अथवा उद्देश्य को प्रसारित करने के लिए भी होता है। ऐसा करते समय भाषा अपने को कोषगत अर्थों को लेकर चलती हुई अनेकानेक व्यंजनाएं उत्पन्न करती है। कभी वह बदलते हुए संदर्भ को लेकर और कभी हेरा फेरी के कारण नये अर्थ को प्रकट करती है। इसलिए ऐसी भाषा का हर शब्द चुना हुआ होता है, इसका एक रूप होता है। ऐसे शब्दों में रंग और आकार का विशेष महत्त्व होता है। कहां जा सकता है कि विज्ञापन कला भी अपने ढंग की एक साहित्य कला है। इसके पक्ष में कुछ और बातें कहीं जा सकती है। जिस प्रकार साहित्य रसानुभूति द्वारा पाठक को बाध लेता है इस तरह विज्ञापन में भी भावुकता का विशेष स्थान होता है। विज्ञापन की सफलता और सार्थकता इसी बात में है कि सामने रखी वस्तु उनकी भावना को बलवती बना दे कि आप उस वस्तु को खरीदने के लिए बेचैन हो जाएं। जिस तरह साहित्य में मनोगत भावों श्रेष्ठतम रूप में प्रकट किया जाता है उसी तरह विज्ञापन में भी वस्तु को श्रेष्ठता मे प्रस्तुत करने का प्रयत्न किया जाता है।

समय की कल्पना कीजिए कि जब दुनिया में अखबार, रेडियो, मोबाइल फोन इंटरनेट जैसे संचार माध्यम नहीं थे, तब लोग कैसे सूचनाओं का आदान-प्रदान करते थे। कैसे राजा के फैसले प्रजा तक पहुंचाते थे, कैसे प्रजा को पता चलता था कि राजा उसके लिए

क्या कर रहा है। कैसे राजा अपने संदेश अपने राज्य के हिस्सों तक पहुंचाता था। उसे कैसे पता चलता था कि दूसरे राज्यों में क्या गतिविधियां चल रही हैं। फिर भी दुश्मन के हमले के वक्त वह कैसे दूर-दराज फैले अपने सैनिकों को कर्मचारियों से संपर्क साध पाता था। व्यापारियों को कैसे पता चलता था कि कहां किस चीज का उत्पादन होता है और वह किस तरह दूसरी जगहों पर हो रहे उत्पादन से बेहतर है।

जनसंचार लोकतंत्र का खंभा कहा जाता है। इसलिए कि अखबार, रेडिय , टीवी जैसे मध्यमों के जरिए लोगों को जागृत करते रहते हैं तथा बताते रहते हैं कि सरकारें क्या ठीक है काम कर रही है, क्या ठीक नहीं कर रही हैं। क्या होना चाहिए, जो नहीं हो पा रहा समाज में कहाँ अच्छा काम हो रहा है और अगर कहीं कुछ बुरा हो रहा है, तो उसे कैसे दूर किया जाना चाहिए। इस तरह सरकारों और प्रशासन पर भी दबाव बना रहता है कि वे देश और समाज के लिए ऐसा कोई काम न करें, जिससे जनहित पर बुरा प्रभाव पड़े। लोगों के मूल अधिकारों का हनन न होने पाए। जनसंचार माध्यम एक पाठक, श्रोता, दशक के रूप में आम नागरिकों को भी अवसर देते हैं कि वे अपने विचार प्रकट कर सकें। इसलिए हर अखबार में पाठकों के पत्र के लिए जगह अवश्य होती है। उनमें शिकायतों के लिए भी जगह होती है, जहाँ वे प्रशासन की किसी काम के प्रति संबंधित विभाग और आम लोगों का ध्यान आकर्षित कर सकते हैं।

इस दृष्टि से भी संचार माध्यम व्यवस्था का स्वरूप साबित होता है

- लोगों को अपने अधिकारों के प्रति जागरूक करना।
- सामाजिक बुराइयों को दूर करना।
- किसी योजना, नीति, कार्यक्रम आदि के बारे में आम लोगों की राय सरकार के सामने पेश करना
- आम लोगों को जनता और प्रशासन के कामकाज में सहभागी बनाना।
- सरकारी योजनाओं कार्यक्रमों, नीतियों, नियम कायदों का प्रचार प्रसार करना।

जनसंचार माध्यमों का तेजी से प्रसार होने की वजह से समाज में अनेक लाभ हुए हैं। इसके जरिए शिक्षा, व्यापार, कृषि, वाणिज्य, सूचनाओं के आदान-प्रदान में तेजी आई है तो विज्ञापनों के माध्यम से व्यापारियों, सरकार और आम नागरिकों को जानकारियां पहुंचाने लगी है। इससे लोगों में सामाजिक, आर्थिक, और राजनीतिक जागरूकता आई है।

आज जनसंचार के माध्यम से विश्व का का हर छोटा बड़ा काम अब सूचना के माध्यम से जुड़ गया है। चाहे अध्ययन, अध्यापन का क्षेत्र हो,रोजगार लक्षी मामला हो, अपने रोजगार बढ़ाने या फिर खेती, मौसम आदि जानकारियां प्राप्त करने की जरूरत हो तो जनसंचार के माध्यम से संभव है। आज दूर-दराज पर बैठे हुए विद्यार्थी अपने घर पर बैठकर पाठ्यक्रम से संबंधित कठिनाइयों का समाधान कर सकता है। दूसरे महानगर में स्थित कृषि केंद्र के विशेषज्ञ से संपर्क करके अपनी खेती तथा पशुपालन से जुड़ी समस्याओं का समाधान कर सकते हैं।

इस प्रकार संक्षेप रूप में हम देखते हैं कि जनसंचार के विभिन्न माध्यम जैसे आकाशवाणी, दूरदर्शन, फिल्म तथा समाचार पत्र, पत्र पत्रिकाएं, भ्रमण ध्वनि और इंटरनेट आदि सभी के माध्यमों में संदेशवहन का कार्य करने में हिंदी का प्रयोग किया जा रहा है। हिंदी जनसंचार के माध्यमों में बदलते समय के

साथ भी अपना मार्ग बदलाया हुआ दिखाई देता है। ज्ञान की प्राप्ति विचारों की अभिव्यक्ति का इन संप्रेषण माध्यमों से वह कर सकते हैं।

संदर्भ सूची:

1. गोदरे, विनोद, प्रयोजनमूलक हिंदी:, वाणी प्रकाशन नई दिल्ली
2. पांडे, कैलाश नाथ, प्रयोजनमूलक हिंदी की नई भूमिका
3. गोस्वामी, कृष्ण कुमार, व्यवहारिक हिंदी और रचना
4. मंजूनाथ, डॉ.एस.ए., प्रयोजनमूलक हिंदी
5. जैन, डॉ. संजीव, प्रयोजनमूलक हिंदी, कैलाश पुस्तक सदन भोपाल
6. जैन, डॉ. संजीव, मीडिया लेखन एवं जनसंचार, कैलाश पुस्तक सदन भोपाल

The Knowledge Spectrum an International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal
ISSN: 3107-3557 (Online)

रामकाव्य का आधुनिक स्वरूप

Dr. Mamata Sharma
Principal
Vivekanand Arts College Ahmedabad

रामकाव्य भारतीय चिन्तन का वह मेरूदण्ड है जिससे कला, साहित्य, दर्शन और मनोविज्ञान की अवधारणाओं के सूत्र प्रेरणा पाते हैं। विभिन्न कालों की आध्यात्मिक, सामाजिक तथा राजनैतिक अवधारणाएं राम कथा के सनातन प्रतीक-पुरुषों के माध्यम से ही अपने युग के प्रश्नों प्रति प्रश्नो का समाधान खोजती रही हैं। प्राचीन तथा मध्ययुग से ही अपने युग के इन प्रश्नों का समाधान अध्यात्म तथा भक्ति की कुक्षि से जन्म लेने वाली ईश्वरीय आस्था में खोजता रहा है। तो आधुनिक वैज्ञानिक की सप्रश्न दृष्टि भी वर्तमान युग के जटिल प्रश्नों के उत्तर के लिए इन्हीं सनातन प्रज्ञा-पुरूषो की ओर देखती है। सारी सृष्टि में राम युग-युग से सात्त्विक रसिक जनों की रस-साधना का केन्द्र बने हैं। राम हमारे सुपरिचित हैं, इतने कि प्रत्येक जन सामान्य में न तो उनके सम्बन्ध में कोई संशय है, न कौतूहल, उनके जीवन से सम्बद्ध प्रत्येक घटना जनमानस के लिए नेत्र मूँद कर विश्वास किया जा सकने की सीमा तक प्रामाणिक है। रामकाव्य साहित्य और संस्कृति का समन्वय है ।

साहित्य के माध्यम से संस्कृति की अभिव्यक्ति सर्वप्रथम वाल्मीकि रामायण में हुई है। रामायण भारतीय संस्कृति की अन्यतम कृति है। यह भारतीय संस्कृति की द्योतक है | यह ग्रंथ आज भी संस्कृतिक आदर्श के रूप में प्रस्थापित है | वाल्मीकि कृत रामायण से आधुनिक हिन्दी साहित्य तक रामकाव्य की सुदीर्घ परम्परा रही है। छान्दस वाङ्मय से निःसृत होने वाली रामकाव्य की धारा संस्कृत वाङ्मय को पार करती हुई प्राकृत वाङ्मय में प्रवेश करती है। 'बौद्धत्रिपिटक' में तथा 'जातकों में रामकथा के दर्शन होते हैं। जैन परम्परा में 'विमलसूरी' का 'पउमचरिय', 'शीलांक' का 'महापुरिसचरियं', आचार्य 'भद्रेश्वरसूरी' की 'कुहावली', 'सीय चरियं', 'स्वयंभू' कृत 'पउमचरिउ', 'पुष्पदंत' रचित 'महापुराण', 'रहल्ल' का 'पद्मपुराण' रामकाव्य की परम्परा को विकसित करते हैं। रीतिकालीन रामकाव्य में केशवदास की 'रामचंद्रिका' के अतिरिक्त सेनापति रचित 'कवित्त रत्नाकर', लालदास की 'अवध विलास', 'रामचन्द्र लीला-चरित', 'मंडन-जनकपचीसी, सुखदेव मिश्र कृत', 'दशरथराय' सहित अनेक कृतियाँ उपलब्ध हैं, जिनमें रामकथा से संबंधित अंशों के माध्यम से भारतीय संस्कृतिक मूल्यों के प्रतिस्थापन का प्रयास हुआ है। आधुनिक हिन्दी रामकाव्य में खड़ी बोली की रामकाव्य पर प्रथम कविता भारतेन्दु रचित 'दशरथ विलाप' उपलब्ध होती है।

हिन्दी रामकाव्य परम्परा में तुलसीदास से पूर्व यत्र-तत्र रामकथा से संबंधित अंश मिलते हैं। यहाँ तक की निर्गुण संत काव्य में भी 'राम' का नाम चर्चित है। तुलसीदास के युग तक भारतीय संस्कृति विदेशी अक्रमणों से छिन्न-भिन्न हो गई थी। तुलसी ने भारतीय संस्कृति के आदर्शों की पुनर्प्रतिष्ठा की। 'रामचरितमानस' में समाज के उत्तमोत्तम आदर्श, नैतिक विधान, सामाजिक सुव्यवस्था, जीवन के उदात्त रूप आदि पर बल दिया गया। आदर्श पुरुष, आदर्श परिवार, आदर्श समाज, आदर्श राज्य एवं आदर्श युग की प्रतिष्ठा का प्रयास इसमें हुआ है।

राम काव्य के सगुण भक्ति मार्गीय कवियों ने राम के चरित को लेकर उनके व्यक्तित्व को जनता तक पहुँचाया है। राम करुणासागर हैं। शरणागत की

रक्षा करते हैं। अन्याय के विरोध में खड़े होते हैं। क्या ऐसा नहीं है कि रामकाव्य के रचयिता समय की सीमाओं के भीतर राम का मर्यादावादी रूप उभारते हुए भी उनके माध्यम से अपने विद्रोही चेतना को अभिव्यक्ति दे रहे थे। कलियुग के वर्णन से तुलसी मध्यकाल के विचलित समाज का संकेत करते हैं-

" जासु राजुत्रिय प्रज्ञा दुखारी
सो नृप अवस नरक अधिकारी।"

इस प्रकार के रामकाव्य में राम व्यक्ति चरित्र न होकर सामाजिक मर्यादाओं और मानवमूल्यों के सर्वोत्तम प्रतीक है। रामकाव्य अपनी मर्यादाओं की रक्षा करता रहा शालीनता के साथ और अपनी आदर्शवादी सीमाओं में उसने सामाजिक चेतना को अभिव्यक्ति दी। राम काव्य का जितना व्यापक प्रणयन आधुनिक युग में हुआ है। वह अपने वैशिष्ट्य की दृष्टि से मध्ययुगीन रामकाव्य की अपेक्षा अधिक महत्त्वपूर्ण है। यदि तुलसीदास के रामचरितमानस को छोड़ दिया जाए तो अन्य रामकाव्य युगान्तकारी संवेदना अथवा अभिनव प्रतिमानों की दृष्टि से कोई विशिष्ट आयाम प्रस्तुत नहीं करते। रामकथा का विशाल वाङ्मय भारत में ही नही लंका, सुमात्रा, हिन्द ऐशिया, जावा आदि द्वीपसमूहों के रामकाव्य में व्याप्त है। आधुनिक रामकाव्य के पूर्व रामकथा सम्बन्धी प्रबन्ध काव्यों की एक लम्बी कड़ियाँ मिलती है। इन्हें वाल्मीकि द्वारा निर्दिष्ट कथा सोपानों में समाविष्ट किया जा सकता है। आधुनिक रामकाव्य एक युगदर्शन और विशिष्ट युग की अभिव्यक्ति है। इसलिए उन सभी भिन्नताओं का वर्णन करना उसी समय तक प्रासंगिक और आवश्यक है जहाँ पर उस जीवदर्शन के गुणात्मक परिवर्तन को संदर्भित करती है। आधुनिक रामकाव्य में कथा परिवर्तन एवं उद्‌भावनाएँ प्रायः चारित्रिक और जीवनदर्शन की आधारभूमि पर हुई है। इसमें उपेक्षित पात्रों के अस्तित्व की पुन:प्रतिष्ठा लांछित पात्रों के प्रति सुहानुभूति और उनकी कलंक मुक्ति के प्रयास प्रतिपाद्य एवं प्रतिनायक के चारित्रिक गुणों का उल्लेख, तर्कशील आर्दा पात्रों के नैतिक अन्तर्द्वन्द एवं क्षणिक दुर्बलता के लिए आधुनिक कवियों ने रामकाव्य के परम्परित इतिवृत्त का पुनः संस्कार किया है।

आधुनिक युग में दूसरी तरफ जिन अवधारणाओं ने प्रेरित किया है। उसने प्रभावित हुए कवि कथा में परिवर्तन एवं परिवर्द्धन की तरफ उन्मुख हुए हैं। मार्क्सवाद मनोविश्लेषण, विकासवाद (डार्विन) आस्तिववाद आदि अवधारणाओं का प्रभाव आधुनिक युगचिन्तन पर अत्यधिक पड़ा है। जिसके कारण कवियों ने रामकाव्य को कृषि-संस्कृति, अवचेतन की दमित कुण्ठा, अर्थ विषमता, अस्मिता का संकट आदि के विश्लेषण के लिए उपकरण रूप में विवेचित किया है।

आधुनिक हिन्दी रामकाव्य में राम के माध्यम से ही आज की सामाजिक विषमता, आर्थिक शोषण, अछूतोद्धार, नारी जागरण व सामाज्यवादी भवना के प्रति आक्रोश प्रकट हुआ है। आधुनिक रामकाव्य में राम का स्वप्न आदर्श राज्य है। उनकी आदर्श कल्पना में सर्वत्र समता का ही राज्य है। राम का चरित्र शोषण-विरोधी रूप में प्रकट हुआ है यथा-

"मैं अग्नि पुरुष शोषण को स्वयं मिटाऊँगा
नृप अनाचार को मैं समाप्त कर पाऊँगा।
भू से कुरीतियाँ मिटें यही मैं चाह रहा
मेरी वाणी ने शोषक को क्या-क्या न कहा।"[1]

वर्तमान युग प्रजातंत्रीय युग है। आधुनिक रामकाव्य धारा में राम-रावण का युद्ध साम्राज्यवाद और प्रजातंत्र के मध्य का युद्ध है। राज्यसता प्रजा की थाती है। शासक केवल लोकसेवक मात्र है। राज्य शासक की सम्पत्ति नहीं है। राम के राज्य में प्रजातंत्र

शासित होता था। राम स्वयं सभी प्रकार के आत्मसंयम और आत्मपीड़ा को सहन करके लोकमत की रक्षा करते हैं। उनकी दृष्टि में राजा द्वारा प्रजा का भाग्य निर्माण होता है। राज्य पर जनता के अधिकारों का समर्थन करती उक्त पंक्तियाँ द्रष्टव्य हैं-

"है स्वायत्त स्वत्व जनता का, राजा का अधिकार नहीं,
शक्ति देश की एक प्रजा है, तोप तीर तलवार नहीं।
वह जिसको निर्णीत करेगी, वही देश का शासक होगा
उसकी इच्छा के विरुद्ध, कुछ भी नहीं भरसक
होगा|"[2]

राम द्वारा प्रजातांत्रिक मूल्यों की स्थापना का निरन्तर प्रयास हुआ। लक्ष्मण का उक्त कथन प्रमाण है-

"बन्धु अग्रज हैं
परिजन और पुरजन प्रिय भाजन हैं,
साथ ही हम प्रजा के
मनोनीत राजन हैं।"[3]

इस पदार्थवादी युग मे जब पारिवारिक मूल्य विघटित हो रहे हो, कौटुम्बिक आदर्श विरासत में रह गये हो और व्यष्टिवादिता हमारे जीवन का अंग बन चुकी हो, तब इस काव्य धारा में राम पारिवारिक मर्यादाओं की स्थापना के पक्षपाती नजर आते हैं। राम और भरत का अभेद कौशल्या के विशाल हृदय एवं उदात्तवृति का परिचायक है। यथा-

"तू वही है, भिन्न केवल नाम
एक सहृदय और एक सुगात्र
एक सोने के बने दो पात्र |"[4]

आधुनिक हिन्दी रामकाव्य धारा में नारी को एक नवीन औदार्यपरक दृष्टि प्रदान की। नारी अब हाड-मांस की पुतली और भोग्या मात्र न रहकर अपने कर्तव्य के प्रति सचेष्ट है। कैकेयी, सीता, उर्मिला, माण्डवी, अहल्या आदि नारी पात्रों के माध्यम से इस दृष्टिकोण का पर्याप्त विवेचन इस काव्य धारा में हुआ है। नारी जागरण के फलस्वरूप अब नारी युग की सजग चेतना बनकर उपस्थित हुई है-

"मैं न राम को माँग रही हूँ, माँग रही है जिसकी वाणी,
वह है युग की सजग चेतना, महाशक्ति युग की
कल्याणी।"[5]

साथ ही कवियों ने नारियों को अपने बल नर क्राति करने का आह्वान भी किया। उसे कृत्रिम आवरणों को तोडने, भय से मुक्त होने, सन्तुलन न खोने और सत्य कांति का स्वर दिया-

"अपने बल पर नारी! तुझे जागना होगा,
कृत्रिम आवरणों को, तुझे त्यागना होगा।
खो संतुलन भीत हो नहीं, भागना होगा,
सत्य क्रांति का अभिनव, अस्त्र दागना होगा।"[6]

आज का मानव भाग्यवादी नहीं रह सकता, उसे अपने पुरुषार्थ के माध्यम से ही सर्वस्व प्राप्त करना होगा। यदि कर्म नहीं तो प्राणों का अस्तित्व ही नहीं। कर्म के अभाव में जगत का कल्याण भी असंभव है। निरन्तर प्रगति के पथ का वरण आज के मनुष्य का लक्ष्य रहना चाहिए। राम-काव्य यह प्रेरणा देता है कि मानव के कार्य में यदि सिन्धु बाधा बन कर आएगा तो उसे भी सोख लिया जाएगा-

"लंका यदि ध्रुव पर भी होती तो
भाग नहीं पाती बन्धु
लक्ष्मण के पौरुष से
कर्म की चुनौती
मुझे स्वीकार है।"[7]

समस्त विश्व के साथ मित्र भाव से रहना ही विश्वमैत्री है। वर्तमान संदर्भ में राष्ट्रीयता केवल अपने देश तक सीमित नहीं है। जिस प्रकार वैदिक काल में 'भूमा भाव' था तथा वसुधा को ही कुटुम्ब मानने की भावना मिलती है, वही भावना आधुनिक हिन्दी

ISSN: 3107-3557 (Online)

रामकाव्य में भी मिलती है। इसमें राम अपनी स्नेह भावना को संपूर्ण विश्व के लिए प्रकट करते हैं, निदर्शन दृष्टव्य है-

"क्या जन्मभूमि मेरी पुनीत,
बस लंका तक ही है समाप्त
या भूतल में सर्वत्र व्याप्त।"[8]

आधुनिक हिन्दी रामकाव्य ने उस वर्ण-व्यवस्था का विरोध किया है, जो कर्म पर आधारित न होकर जाति पर आधारित हो। व्याक्त का महत्त्व होना उसके युग-कर्म पर निर्भर करता है। आज का रामराज्य समान दृष्टि वाला समाज है। 'शबरी', 'शंबूक' जैसे पात्रो को लेकर लिखी जाने वाली रचनाएँ वर्ण-व्यवस्था की परम्परित रुढ़िबद्ध विचारधारा के प्रति आक्रोश को प्रकट करती है और नये मूल्य प्रतिस्थापित करती है, यथा-

"जो व्यवस्था व्यक्ति के सत्कर्म को भी मान ले अपराध /
जो व्यवस्था फूल को खिलने न दे, निर्वाध।
जो व्यवस्था वर्ग सीमित स्वार्थ से हो ग्रस्त।
वह विषम / घातक व्यवस्था/ शीघ्र ही हो / अस्त।"[9]

त्रेतायुग के रामराज्य की व्यवस्था ही आदर्श शासनव्यवस्था है, जो वर्तमान का पथ-प्रदर्शन करने में सक्षम है। आदर्श शासन में न्यायतंत्र, दण्ड व्यवस्था, प्रजा के अधिकार, कर्तव्य आदि पर संतुलित दृष्टि अपनाई जाती है। आदर्श शासन में अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता होती है, किन्तु इस स्वतंत्रता का दुरुपयोग नहीं होना चाहिए-

"अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य का अर्थ यह नहीं होता कि /
हम व्यक्तिगत राग-द्वेषों / आधारहीन अभिमतों /
वक्तव्यों और शंकाओं को सार्वजनिक रूप से /
आक्षेपात्मक वाणी दें।"[10]

आधुनिक हिन्दी रामकाव्य वंदना, उसका देवीकरण, भाषा ने स्वतंत्रता संग्राम में राष्ट्रीयभावना का घोष किया। राष्ट्रीयता का यह रूप आधुनिक है। इनमें चेतना की व्याप्ति है। मातृभूमि संस्कृति के प्रति प्रेम, स्वदेश की भावना विभिन्न रूपों में अभिव्यक्त हुई। रामकाव्य में मातृभूमि के प्रति सम्मान की भावना यत्र-तत्र अभिव्यक्त हुई। रावण का कथन-

"वानर से डरने वालों को, लंका जगह न दे सकेगी
उनके निष्फल जीवन का, बोझ न शीश पर ले सकेगी।"[11]

युद्ध और शान्ति की समस्या इस युग की देन है। आज का कवि युद्ध को एक विवशता मानता है। बिना सोचे हुए कारणों, सामाजिक दया, यथार्थ के दुराग्रहों तथा काल्पनिक इच्छाओं के सम्मुख न चाहते हुए भी मनुष्य को नतमस्तक होना पड़ता है, और अमानुषी कृत्य करने पड़ते हैं। सामाज्यवाद वृत्ति से जब लघु मानव त्रस्त होता है, तब युद्ध का आविर्भाव अनायास हो जाता है-

"हम साधारण जन / युद्ध प्रिय थे कभी नहीं
और न लंका युद्ध लड़ेंगे / युद्ध भाव से।
महाराज / साम्राज्य वृत्ति के द्वारा
हम साधारण जन / अर्ध सभ्य कर दिए गए।"[12]

आधुनिक युग में रामकथा का प्रणयन क्यों हुआ? इस पर डॉ.प्रमिला अवस्थी का अभिमत है- "विचारपक्ष पर बढ़ने से ज्ञात होता है कि भारत अपनी सांस्कृतिक हार स्वीकार कर जब पाश्चात्य की ओर बढ़ रहा था, उसे अपनी संस्कृति, ज्ञान-विज्ञान और शक्ति का भरोसा न रहा था, तब रामकाव्य प्रणेताओं ने रामकथा की शक्तिमत्ता देखकर यह अनुभव किया कि आधुनिक घोर वैज्ञानिक अनास्था के युग में भी रामकथा के माध्यम से भारत अपना सांस्कृतिक संदेश सुना सकता है।[13]

समग्रतः आधुनिक हिन्दी रामकथा धारा ने संस्कृति के तत्त्वों को नवीन आलोक में देखा है। सामाजिक कुरीतियों का खंडन, सामाजिक समानता का पोषण, पारिवारिक आदर्शों की प्रतिस्थापना, नारी की प्रतिष्ठा, आर्थिक समानता, श्रम का महत्त्व आदि परम्परित मूल्यों को नवीन परिप्रेक्ष्य में प्रतिस्थापित किया गया। साथ ही शोषण की निंदा, अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता, राष्ट्रप्रेम, पाश्चात्य भोगवादी, साम्राज्यवादी नीति की निंदा, अधिकार चेतना जैसे नवीन मूल्यों की भी प्रतिष्ठा की गई है। मानवता के चरम विकास में इस काव्य का अमूल्य योगदान रहा है। आधुनिक रामकाव्य परम्परा की अनुभूति नहीं है, उसमें नवीन युगानुकूल जीवन के प्रतिमानों, मूल्यों को वहन करने की शक्ति भी है।

संदर्भ सूची :

1. पोद्दार, अरुण, रामावतार, (पृ. 73 से उद्धृत) / अवस्थी, डॉ.प्रमिला, कृत हिन्दी रामकाव्य : नये संदर्भ, चिन्तन प्रकाशन, कानपुर, सन् 1993 ई., पृ.263
2. शर्मा शेषमणि, कैकेयी, 'मणिरायपुरी' पृ. 44, उद्धृत वही, पृ.264
3. मेहता, नरेश, संशय की एक रात, हिन्दी ग्रंथ रत्नाकार बम्बई, सन् 1962 ई., पृ.11
4. गुप्त, मैथिलीशरण, साकेत, लोक भारती प्रकाशन, इलाहबाद सन् 2008 ई., पृ.144
5. मिश्र, केदारनाथ, कैकेयी, 'प्रभात' उद्धृत कविता कोश वेब पेज से, 1 पृ.121
6. तुलसी, आचार्य, अग्नि परीक्षा, आदर्श साहित्य संघ, चूरू, सन् 1985 ई., पृ. 68
7. मेहता, नरेश, संशय की एक रात, हिन्दी ग्रंथ रत्नाकार, बम्बई, सन् 1962 ई., पृ.15
8. गुप्त, मैथिलीशरण, लीला, (पृ. 40 से उद्धृत) / अवस्थी, डॉ.प्रमिला, कृत हिन्दी रामकाव्यः नये संदर्भ, चिन्तन प्रकाशन कानपुर, सन् 1993 ई., पृ.272
9. गुप्त, डॉ.जगदीश, शम्बूक, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, सन् 2013 ई., पृ. 45
10. मेहता, नरेश, प्रवाद पर्व, हिन्दी बुक सेंटर, नई दिल्ली, सन् 2012 ई., पृ. 30
11. पाण्डे, श्यामनारायण, जय हनुमान, (पृ. 39 से उद्धृत) / अवस्थी, डॉ.प्रमिला, कृत हिन्दी रामकाव्यः नये संदर्भ, चिन्तन प्रकाशन कानपुर, सन् 1993 ई., पृ. 185
12. मेहता, नरेश, संशय की एक रात, हिन्दी ग्रंथ रत्नाकार, बम्बई, सन् 1962 ई., पृ. 65
13. अवस्थी, डॉ.प्रमिला, हिन्दी रामकाव्यः नये संदर्भ चिन्तन प्रकाशन कानपुर, सन् 1993 ई., पृ. 289

ISSN: 3107-3557 (Online)

हिंदी भाषा-साहित्य : आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी का योगदान

Prof. Prabha Pant
Professor in Hindi
M.B.G.P.G. College, Haldwani Nainital

बहुमुखी प्रतिभा के धनी आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी, एक युग-प्रवर्तक साहित्यकार, आलोचक, भाषाविद्, अनुवादक तथा सम्पादक होने के साथ ही इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र तथा विज्ञान के भी मर्मज्ञ थे। उन्होंने हिंदी भाषा को परिमार्जित तथा हिंदी साहित्य को परिष्कृत करके, उसे नए आयाम प्रदान किए। हिंदी में प्रथम आलोचनात्मक पुस्तक लिखकर हिंदी साहित्यकारों को आलोचनात्मक दृष्टि प्रदान की; इसके अतिरिक्त भारत यायावर द्वारा संपादित पुस्तक 'हिन्दी भाषा' जो सन् 2003 में वाणी प्रकाशन से प्रकाशित हुई, उसमें 'हिन्दी भाषा की उत्पत्ति' के विषय में जो गहन जानकारी प्राप्त होती है, वह इतनी महत्त्वपूर्ण एवं उपयोगी है कि आज भी उसकी प्रासंगिता उतनी ही है, जितनी तब थी। महावीर प्रसाद द्विवेदी द्वारा लिखी गई यह पुस्तक, वह पुस्तक है जिसमें पहली बार हिन्दी के साथ ही अन्य भारतीय भाषाओं के आदिम स्रोतों की पड़ताल भी की गई है। यद्यपि बाद में सुनीति कुमार चटर्जी आदि अनेक भाषाविदों ने भारतीय भाषाओं के उद्भव और विकास पर विस्तृत जानकारी प्रदान की है; किन्तु महावीर प्रसाद के योगदान को विस्मृत नहीं किया जा सकता। द्विवेदी जी हिंदी को देशव्यापी भाषा मानते थे, अतः उसे राष्ट्रभाषा के पद पर सुशोभित होते हुए देखने के लिए आजीवन प्रयत्न करते रहे।

आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी ने हिंदी भाषा के विकास में, अनेक लेखकों में नवचेतना-जाग्रत करने तथा उन्हें साहित्यकार के रूप में प्रतिष्ठत करने में जो भूमिका निभाई, वह अविस्मरणीय है; इसलिए उन्हें आधुनिक हिंदी साहित्य का निर्माता भी कहा जाता है। आचार्य द्विवेदी में हिन्दी समाज के एक सम्पूर्ण युग की गतिशील चेतना सन्निहित है। हिन्दी साहित्य के प्रति आचार्य द्विवेदी के अविस्मरणीय योगदान को सभी आलोचकों ने एक मत से स्वीकारा है। "द्विवेदी जी का व्यक्तित्व मूलतः सुधारक और प्रवर्तक का व्यक्तित्व है। उन्होंने समस्त प्राचीन को ताख पर रख कर नवीन अभ्यास और नये अनुभवों का रास्ता पकड़ा । हिन्दी की किसी प्राचीन परम्परा के व कायल न थे।"[1]

महावीर प्रसाद द्विवेदी का जन्म पन्द्रह मई अट्ठारह सौ चौसठ (15.05.1864) में, उत्तर प्रदेश के रायबरेली ज़िले में स्थित दौलतपुर गाँव में हुआ। उन्होंने अपनी प्रारम्भिक शिक्षा हिंदी में नहीं बल्कि फ़ारसी व उर्दू में गाँव की पाठशाला में ही प्राप्त की। उनके पिता श्री रामसहाय द्विवेदी ब्रिटिश इंडियन आर्मी में थे; उन्होंने अपने बेटे को अंग्रेज़ी भाषा की शिक्षा के दिलाने के उद्देश्य से रायबरेली के ज़िला विद्यालय में प्रवेश दिलाया; उस समय बालक महावीर की उम्र तेरह वर्ष थी। "बालक महावीर बालक महावीर को प्रति सप्ताह 48 किमी पैदल चलकर घर आना पड़ता और सप्ताह भर का आटा चावल आदि लादकर रायबरेली जाना पड़ता।"[2] किन्तु, जीवन में सफलता उसके ही क़दम चूमती है, जो परिश्रम और विपरीत परिस्थितियों में भी विचलित नहीं होता। "मीलों पीठ पर आटा रखकर ले जाने वाला बालक भाग्यचक्र के थपेड़ों का सामना करता युवा, शिक्षा और साधनों से हीन होता हुआ भी विद्याध्ययन के कठोर क्षेत्र में प्रवेश करता ही जाता है। बर्फानी नदी की विकट चट्टानें फाड़कर मैदान तक

आने में कितना परिश्रम पड़ता है। मानवीय जीवन सरिता का पहाड़ी पड़ाव; (Mountain stage) क्लिष्ट पथ जवानी का पूर्वकाल ही होता है।"[3]

कालान्तर में जब वे अध्ययन हेतु अपने पिता के साथ मुम्बई गए, वहाँ उन्होंने अंग्रेजी के साथ-साथ संस्कृत, गुजराती तथा मराठी की शिक्षा भी प्राप्त की। उनकी अध्ययनशीलता, विद्वता तथा विविध भाषाओं की गहन जानकारी का अनुमान इस बात से भी लगाया जा सकता है कि वे हिंदी, संस्कृत, अंग्रेज़ी, उर्दू, फ़ारसी, बंगला, मराठी, गुजराती भाषाओं की पत्र-पत्रिकाओं एवं पुस्तकों का नियमित पाठ किया करते थे। आचार्य महावीर प्रयास द्विवेदी बाल्यकाल से ही से अत्यन्त कर्मठ, कर्तव्यपरायण, समयनिष्ठ, दृढ़ निश्चयी तथा अनुशासनप्रिय थे। अपने इन्हीं गुणों एवं विशेषताओं के कारण वे रेलवे में 'तार बाबू' के पद से 'चीफ़ क्लर्क' के पद तक की यात्रा करते हुए, साहित्यसृजन एवं लेखन कार्य भी सफलतापूर्वक कर सके। "द्विवेदी जी ने अपने समय की पांबदी की है दृढ़व्रती की भांति, काम करने का उनका ढ़ंग यह था और अब भी है, कि जो प्रोग्राम बना दिया लिया, उसे निभाना जरूर किसी समय उनका प्रण था कि एक घंटा प्रतिदिन लिखेंगे। 10 बजे से 6 बजे तक ऑफिस का काम रेलवे का करते थे। एक बार घर आना हुआ। एक घंटा लिखने का समय कैसे मिलता; बिंद की रोड स्टेशन पर बैठकर एक घंटे पहले लिखा, तब घर गये।"[4] वे जिस कार्य को करने का संकल्प करते थे, उसे अवश्य ही पूर्ण करते थे। "संस्कृत से उनका प्रेम अवश्य था, पर वह भी उतना जितना नवीन हिन्दी को स्वरूप देने के लिए आवश्यक था। इसलिए द्विवेदी जी की शैली में संपूर्ण नवीनता के दर्शन होते हैं, उतनी नवीनता जितनी उनके पीछे आने वाले रामचन्द्र शुल्क जैसे प्रशस्त लेखकों में भी नहीं दिखाई देती; नवीन निर्माण का नेतृत्व करने वाले द्विवेदी जी के लिए यह उपयुक्त ही था। नव निर्माण का कार्य हाथ में लेकर उन्होंने भाषा और व्याकरण की नींव मजबूत की, इस कार्य को उन्होंने स्वतः किया और अपनी 'स्कीम' के अनुसार उन्होंने दूसरों के हाथ दूसरे काम दिए।"[5]

कोई भी युगप्रवर्तक, सुधारक अथवा आलोचक सबको प्रसन्न करके अपने कर्तव्यों का निवर्हन नहीं कर सकता; आचार्य द्विवेदी के लिये भी ऐसा कर पाना संभव नहीं रहा। हिंदी भाषा-साहित्य के उत्थान के लिये उन्हें भी अपने अनेक साहित्यकार मित्रों के रोष का सामाना करना पड़ा; किन्तु वे 'सरस्वती' पत्रिका में उन्हीं रचनाओं को स्थान देते रहे, जो उन्हें स्तरीय तथा हिंदी साहित्य के उत्थान के लिये महत्त्वपूर्ण लगती थीं। किसी भी प्रकार का बाह्य दबाव उन्हें अपने लक्ष्य से कभी विमुख या विचलित नहीं कर पाया। "बहुत से हिन्दी साहित्य सेवियों की धारणा है कि द्विवेदी जी का स्वभाव इस्पात की तरह कड़ा है। सदा आलोचना और कड़ी आलोचना करते रहने से उनकी कोमल भावनाएँ कुंठित-सी हो गयी है। उनकी तीव्र बुद्धि शीघ्र ही कमजोरियों को पकड़ लेती है और उनका ऐसा पलस्तर बनातीं है कि लोगों की खूबियां उनकी कलम से दिखाई ही नहीं पड़ती।''[6]

यदि हम कोई कोई कार्य किसी लक्ष्य अथवा उद्देश्य विशेष को दृष्टि में रखकर करते हैं तथा किसी पूर्वाग्रह या दुराग्रह के वशीभूत होकर कोई निर्णय नहीं लेते, तो निःसंदेह उसका परिणाम सकारात्मक ही निकलता है और इससे हमारे प्रशसंकों तथा पक्षधरों की संख्या में भी वृद्धि होती जाती है; आचार्य महावीर के साथ भी ऐसा ही हुआ। यद्यपि तत्कालीन तथाकथित साहित्यकार इर्श्यावश उनके विषय में अनर्गल प्रलाप करते थे, किन्तु उनके द्वारा खड़ीबोली को सुसंस्कृत रूप प्रदान करने के लिए किये गए प्रयास तथा हिंदी साहित्य के भंडार को समृद्ध करने के लिए सक्षम

लेखकों को खोजकर, उनसे साहित्य-सर्जना करवाना भी लोगों की दृष्टि से ओझल न रह सका। "ये सब ख्याल दूषित दिमाग की उपज है और पागलों का प्रलाप है। जो सबको स्वार्थ और ढोंग की दृष्टि से देखते है, उनका आचार्य के प्रति ऐसा ख्याल होना स्वाभाविक है। वास्तविक बात यह है कि हिन्दी साहित्य में द्विवेदी जी धवलगिरी की धवल चोटी के समान स्वच्छ पवित्र और महान है। इतने महान होते हुए भी उनका दिमाग बादलों में नहीं है, वरन् साधारण जनता में है।"[7] अनेक भाषाओं के ज्ञाता होने के कारण उन भाषाओं के साहित्य को पढ़ने में भी उनकी अभिरुचि रही। वे हिंदी के रचनाकारों को लिखने के साथ-साथ अन्य भाषाओं का श्रेष्ठ साहित्य पढ़ने के लिये भी प्रेरित किया करते थे। एक बार किसी कवि ने अपने प्रियजन के निधन पर उनकी पत्रिका में प्रकाशन के लिये एक 'शोक-कविता' लिखकर भेजी; जिसे उन्होंने नहीं छापा। उनके घनिष्ठ मित्र श्रीराम शर्मा ने पूछा, "क्या बहुत रद्दी थी?" "वाहियात मर्सिया था। बाप मरे, मर्सिया नहीं लिखा, स्त्री मरी मर्सिया नहीं लिखा। दुनिया में मरते तो हैं ही फिर कुछ कविता भी होती है। हाँ, 'दबीर' और 'अनीस' के से मर्सिये होते तो क्या बात थी। हिन्दीवाले जाने इनको पढ़ते है या नहीं तुमने पढ़ा है ?"[8]

यद्यपि वे सदैव नवीनता के ग्राही रहे, इसका तात्पर्य यह नहीं कि वे प्राचीन परम्पराओं एवं संस्कृति के विरोधी थे; वे इनसे प्रेम तो करते थे; किन्तु उनसे चिपके रहने के आग्रही नहीं थे, उनकी प्रवृत्ति नवयुग की आवश्यकताओं के अनुरूप नवीन के स्वीकार की थी। नवयुग बोध की यही सीख उन्होंने अन्य साहित्यकारों को भी दी तथा भाषा-व्याकरण की नींव को सुदृढ किया। "व्याकरण की शुद्धता और भाषा की सफाई के प्रवर्तक द्विवेदी जी ही थे। 'सरस्वती' के संपादक के रूप में, उन्होंने आई हुई पुस्तकों के भीतर व्याकरण और भाषा की अशुद्धियाँ दिखाकर, लेखकों को बहुत कुछ सावधान कर दिया। यद्यपि कुछ हठी और अनाड़ी लेखक अपनी भूलों और गलतियों का समर्थन तरह-तरह की बातें बनाकर करते रहे, पर अधिकतर लेखकों ने लाभ उठाया और लिखते समय व्याकरण आदि का पूरा ध्यान रखने लगे। गद्य की भाषा पर द्विवेदी जी के इस शुभ प्रभाव का स्मरण, जब तक भाषा के लिये शुद्धता आवश्यक समझी जायेगी, तब तक बना रहेगा।"[9]

किसी भी रचनाकार के सृजन में उसकी सोच और उसकी शैली की झलक स्पष्टतः देखी जा सकती है। सन् 1903 ई. में द्विवेदी जी ने 'सरस्वती' नामक मासिक पत्रिका के संपादन का कार्यभार संभाला और सन् 1920 ई. तक वे सफलतापूर्वक इसका निवर्हन करते रहे। उनकी रचनात्मकता तथा उनकी नवचेतना के स्वर हमें इसमें भी मुखरित होते दिखाई-सुनाई देते हैं। 'सरस्वती' पत्रिका अपने युग का प्रतिनिधित्व करनेवाली एक अभूतपूर्व पत्रिका थी; जिसके माध्यम से द्विवेदी जी ने हिंदी की विलक्षण सेवा की। "सरस्वती की किसी एक वर्ष की या छमाही संख्या भी देख लेने पर उसके स्वरूप और उद्देश्यों का पूरा आभास मिल जाता है। किसी प्राचीन संस्कृत या हिंदी कवि की चर्चा और उसकी रचनाओं के उद्धरण, हिन्दी से भिन्न किसी भाषा के सामयिक कवि या लेखन का विवरण, इतिहास के किसी समुन्नत काल का उल्लेख और तत्कालीन किसी समृद्ध राजवंश का परिचय प्राचीन कला संपत्ति का चित्रों सहित प्रदर्शन, भारतवर्ष की सभ्यता और संस्कृति का सुंदर देशों पर प्रभाव, भारतीय या विदेशी किसी दार्शनिकवाद की रूपरेखा, नए विज्ञान की कोई खोज, कुछ नई समस्याएँ जिनका संबंध देश के हित या उन्नति से है, कुछ प्राकृतिक सौदर्य स्थलों और नई पुरानी यात्राओं का वर्णन कुछ राजनीतिक और आर्थिक प्रश्नों

ISSN: 3107-3557 (Online)

और समस्याओं पर सरकार से अपील, हिन्दी के प्रसार के लिए कोई टिप्पणी कुछ पुस्तक समीक्षाएँ, सामयिक, गतिविधि पर प्रासंगिक दृष्टिपात, कुछ उत्थानमूलक किंतु साहित्यिक दृष्टि से साधारण कविताएँ और कुछ सरल सुंदर सुधारात्मक कहानियाँ, यही सन् 1 से 20 तक की सरस्वती की प्रमुख रूपरेखा या साज-सज्जा थी।''[10]

पत्रिका के संपादन के साथ ही उन्होंने सृजनकार्य भी किया। इनके काव्यसंग्रह हैं, काव्यमंजूषा, कविता-कलाप, सुमन, कुमारसंभव-सार, कान्यकुब्ज-अबला-विलाप, विहार-वाटिका, विनय-वाटिका, नागरी, ऋतुरंगिणी, स्नेहमाला । द्विवेदी जी ने शताधिक निबंध लिखे जो सरस्वती तथा अन्य पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाषित होते रहे। अनुवाद के क्षेत्र में भी इनका महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है; इन्होंने संस्कृत ग्रंथों, कालिदास-कृत मेघदूतम्, कुमारसंभवम्, रघुवंश, ऋतुसंहार; भारवि-कृत किरातार्जुनीयम्; भट्ट नारायण-कृत वेणी संहार, आदि, इनके अतिरिक्त द्विवेदी जी ने अंग्रेजी के प्रथम निबन्धकार बेकन के निबन्धों का बेकन-विचार-रत्नावली नाम से अनुवाद किया है। आलोचना के क्षेत्र में नाटकशास्त्र, हिन्दी नवरत्न, रसज्ञ रंजन, विचार-विमर्श कालिदास की निरंकुशता तथा साहित्य संदर्भ प्रमुख ग्रंथ हैं। "इस युग की समस्त साहित्य चेतना महावीर प्रसाद द्विवेदी में समाहित है। उन्होंने भाषा का संस्कार व परिष्कार किया। द्विवेदी जी ने खड़ी बोली के संस्कार के साथ-साथ भाषा में संस्कृतनिष्ठता का समर्थन किया।"[11] हिंदी गद्य साहित्य के क्षेत्र में ही नहीं पद्य के क्षेत्र में भी उनके योगदान को विस्मृत नहीं किया जा सकता। महावीर प्रसाद द्विवेदी ने लगभग पिच्चासी पुस्तकों की रचना की। "खड़ी बोली के पद्यविधान पर भी आपका पूरा-पूरा असर पड़ा। पहली बात तो यह हुई कि उनके कारण भाषा में बहुत कुछ सफाई आई । बहुत से कवियों की भाषा शिथिल और अव्यवस्थित होती थी, और बहुत से लोग ब्रज और अवधी आदि का मेल भी कर देते थे। 'सरस्वती' के संपादन काल में उनकी प्रेरणा से बहुत से नए लोग खड़ी बोली की कविता करने लगे। उनकी भेजी हुई कविताओं की भाषा आदि दुरुस्त करके वे 'सरस्वती' में दे दिया करते थे। इस प्रकार के लगातार संशोधन से धीरे-धीरे बहुत से कवियों की भाषा साफ हो गई, उन्हीं नमूनों पर और लोगों ने भी अपना सुधार किया।"[12]

द्विवेदी जी का लेखन 'बहुजन हिताय' हुआ करता था। वे शुद्ध और सरल भाषा लिखने के पक्षधर थे; जिससे अधिकांश जन समूह साहित्य पढ़कर उसे समझ सके और उससे लाभान्वित हो सके; अपने इसी सोच के आधार पर वे लेखों के विषय का चयन किया करते थे। उनकी अपनी भाषा भी उनके सोच को ही प्रतिबिम्बित करती है। "मैं तो सरल भाषा के लेखक को ही बहुत बड़ा लेखक समझता हूँ। लिखने का मतलब औरों पर अपने मनोभाव प्रकट करना है। जिसका मनोभाव जितने ही अधिक लोग समझ सकेंगे, उसका प्रयत्न और परिश्रम उतना ही अधिक सफल हुआ समझा जायेगा। जितने बड़े-बड़े लेखक हो गये है, प्रायः सभी सीधी सादी और बहुजन बोधगम्य भाषा के पक्ष पाती थे।"[13]

हिंदी भाषा-साहित्य के विकास तथा नवनिर्माण के लिये वे इतने समर्पित थे कि अपने विरोधियों की आलोचना भी उन्हें इस लक्ष्य से विचलित नहीं कर सकी। जब भी किसी नवोदित रचनाकार की रचना प्रकाशित होने के लिये उनके पास आती थी तो वे एक संपादक के दायित्त्व का निर्वहन करते हुए उसमें यथोचित संशोधन किया करते थे; संशोधित करते हुए कभी-कभी तो पूरी रचना ही बदल जाती थी; किन्तु फिर भी वे रचना को उसी रचनाकार के नाम से प्रकाशित

करते थे, वह जिसकी थी। ‘‘विचारों के क्षेत्र में नई और बहुमुखी सामग्री एकत्र करने का श्रेय आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी को है, जिन्होंने हिन्दी के लिए भाषा संबधी एक नया प्रतिमान भी प्रस्तुत किया है। नए विचार और नई भाषा नया शरीर और नई पोषाक दोनों ही नई हिंदी को द्विवेदी जी की देन है। इसी कारण वे नई हिन्दी के प्रथम और युग प्रवर्तक आचार्य माने जाते हैं। द्विवेदी जी और उनके साथियों का महत्त्व नये निर्माण के लिए प्रचुर और अनेकमुख सामग्री भेंट करने में है। साहित्य के क्षेत्र में किसी एक व्यक्ति पर इतना बड़ा उत्तरदायित्व इतिहास की शक्तियों ने कदाचित पहली बार रखा था और पहली ही बार द्विवेदी जी ने इस उत्तरदायित्त्व के सफल निर्वाह का अनुपम निदर्शन प्रस्तुत किया।’’[14]

निष्कर्षतः कहा जा सकता है, आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी का सम्पूर्ण जीवन हिन्दी भाषा व उसके साहित्य को समर्पित था। वे सदैव हिंदी के पक्षधर रहे। वे हिन्दी की उपेक्षा करने वाले लोगों से कहा करते थे- “अँगरेज़ी ही नहीं आप अरबी, फ़ारसी, तुर्की, फ्रेंच, जर्मन, लैटिन, ग्रीक और हेब्रम आदि ज़िन्दा या मुर्दा, जितनी भाषाएँ चाहें सीखकर उसमें निबद्ध ज्ञानराशि का अर्जन कीजिये। जो लोग अपनी भाषा नहीं जानते उनसे, आवश्यकता पड़ने पर, उन्हीं की भाषा में बातचीत भी कीजिये और उन्हीं की भाषा में पत्र व्यवहार भी। अपनी योग्यता दिखाने या प्रभुता की धाक जमाने के लिये भी यदि आप रहा ही न जाए तो, क्षण भर, अँगरेज़ी या अन्य विदेशी भाषाओं में अपने मानसिक विचार प्रकट कीजिये। पर, परमेश्वर के लिये-अपने व अपने देश के हित के लिये-बोलचाल में, अपनी भाषा के पावन क्षेत्र में, वर्ण-सांकर्य का बीज मत बोइये और अपने आत्मीयों आदि के साथ अकारण ही, विदेशी भाषाओं में पत्र-व्यवहार मत कीजिये।”[15] अपने जीवन के अन्तिम दिनों में भी उन्हें इस बात का खेद रहा “अपनी मातृभाषा हिन्दी की उन्नति के लिये जो काम करने का संकल्प मैंने लिया था, वे सब मैं नहीं कर सका।”[16] अपने कर्तव्य एवं लक्ष्य के प्रति वे जितने जाग्रत थे, हिंदी भाषा और साहित्य को प्रतिष्ठत करने के लिये उतने ही कटिबद्ध भी। यदि आज हम अपनी व्यक्तिगत स्पार्थपरता से मुक्त होकर, हिंदी को अपने राष्ट्र की अस्मिता की पहचान स्वीकार करके, उसका सम्मान करना सीख जाए और हमारा हृदय भी हिंदी भाषा के प्रति उसी निष्ठा और समर्पण भाव से आपूरित हो जाए, जैसा आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी का था तो, निसंदेह एक दिन हमारी हिंदी राष्ट्रभाषा के पद पर सुशोभित होगी। अन्ततः कहा जा सकता है, “वास्तव में द्विवेदी जी के जीवन का प्रत्येक पहलू साहित्य सेवियों देशभक्तों और निष्काम सेवा करने वालों के लिए एक आदर्श है और रहेगा।”[17]

संदर्भ सूची :

1. वाजपेयी, आचार्य नंद दुलारे, आधुनिक साहित्यः सृजन और समीक्षा, स्वराज प्रकाशन दिल्ली, प्रथम संस्करण 2009, पृ0सं0-21
2. ‘पर्वतीय’ लीलाधर शर्मा, भारतीय चरित कोष, शिक्षा भारती, मदरसा रोड, कश्मीरी गेट दिल्ली, प्रथम संस्करण 2009 पृ0सं0 617
3. बालबंधु, (संपादक) हिन्दी साहित्यिकों के पुण्य संस्मरण, हिन्दी साहित्य भंडार 55 चैपटियाँ रोड लखनऊ, प्रथम संस्करण 1986, पृ0सं0 53,
4. बालबंधु, (संपादक) हिन्दी साहित्यिकों के पुण्य संस्मरण, हिन्दी साहित्य भंडार 55 चैपटियाँ रोड लखनऊ, प्रथम संस्करण, 1986, पृ0सं0 51
5. वाजपेयी, आचार्य नंद दुलारे, आधुनिक साहित्य : सृजन और समीक्षा, स्वराज भारती प्रकाशन दिल्ली, प्रथम संस्करण 2009, पृ0सं0 21

ISSN: 3107-3557 (Online)

6. बालबंधु, (संपादक) हिन्दी साहित्यिकों के पुण्य संस्मरण, हिन्दी साहित्य भण्डार 55 चैपटियाँ रोड, लखनऊ प्रथम संस्करण, 1986, पृ0सं0 53-54
7. बालबंधु संपादक हिन्दी साहित्यकों के पुण्य संस्मरण, हिन्दी साहित्य भण्डार 55 चैपटियाँ रोड, लखनऊ, प्रथम संस्करण 1986, पृ0सं0 54
8. बालबंधु, (संपादक) हिन्दी साहित्यिकों के पुण्य संस्मरण, हिन्दी साहित्य भण्डार 55 चैपटियाँ रोड, लखनऊ, प्रथम संस्करण 1986, पृ0सं0 55
9. शुक्ल आचार्य रामचंद्र हिन्दी साहित्य का इतिहास, लोक भारती प्रकाशन इलाहाबाद, चतुर्थ संस्करण 2014, पृ0 सं0 336
10. वाजपेयी, आचार्य नंद दुलारे, आधुनिक साहित्य सृजन और समीक्षा, स्वराज भारती प्रकाशन दिल्ली प्रथम संस्करण 2009, पृ0सं0 53-54
11. फुल्ल, सुशील कुमार, साहित्यिक निबंध, भावना प्रकाशन, दिल्ली प्रथम संस्करण 2003, पृ0सं0 365
12. शुक्ल, आचार्य रामचन्द्र, हिन्दी साहित्य का इतिहास, लोकभारती प्रकाशन प्रथम संस्करण 2014, पृ0 सं0 416
13. प्रसाद कमला, आधुनिक हिंदी कविता और आलोचना की द्वन्द्वात्मकता, प्रकाशक साहित्य वाणी, इलाहाबाद प्रथम संस्करण 1986, पृ0 सं0 104
14. बालबंधु, (संपादक) हिन्दी साहित्यिकों के पुण्य संस्मरण, हिन्दी साहित्य भण्डार 55, चैपटियाँ रोड, लखनऊ, प्रथम संस्करण 1986, पृ0सं0 57
15. द्विवेदी, आचार्य महावीर प्रसाद, हिन्दी भाषा, वाणी प्रकाशन दरियागंज नई दिल्ली, संस्करण-2003, पृ0सं0 130
16. द्विवेदी, आचार्य महावीर प्रसाद, हिन्दी भाषा, (मार्च 1913) वाणी प्रकाशन दरियागंज नई दिल्ली, संस्करण-2003, पृ0सं0 131
17. वाजपेयी, आचार्य नंद दुलारे, आधुनिक साहित्य: सृजन और समीक्षा, स्वराज भारती प्रकाशन, दिल्ली प्रथम संस्करण 2009 पृ0सं0 53

ISSN: 3107-3557 (Online)

'रामायण' में निर्देशित राजा के कर्तव्य

Dr. Nayana C. Patel
Associate Professor in Sanskrit
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

महर्षि वाल्मीकि आदिकवि हैं, अतः विश्व के समस्त कवियों के गुरु हैं। उनका आदिकाव्य वाल्मीकीय रामायण भूतल का प्रथम काव्य है। यह रामायण सभी के लिए पूज्य वस्तु है। भारत के लिए तो यह परम गौरव की वस्तु है और देश की सच्ची बहुमूल्य राष्ट्रीय निधि है। 'रामायण' समस्त काव्यों का बीज है।[1] रवीन्द्रनाथ ठाकुर ने इसे राष्ट्रीय महाकाव्य प्रमाणित करते हुए कहा है-'रामायण में भारतवर्ष क्या कहता है, भारतवर्ष ने रामायण में किस आदर्श को महत्त्व दिया है-हम लोगों को विचार करना चाहिए। रामायण में केवल कवि का ही परिचय नहीं है, किन्तु भारतवर्ष का परिचय प्राप्त होता है ।[2] व्यासादि सभी कवियोंने इसीका अध्ययन कर पुराण महाभारतादिका निर्माण किया ।[3] बृहद्धर्मपुराण में यह बात विस्तार से प्रतिपादित है। व्यास जी ने अनेक पुराणों में रामायण का माहात्म्य गाया है। कविकुलगुरु कालिदास ने 'रघुवंश' में आदिकवि का दो बार स्मरण किया है। भवभूति को करुणरस का आचार्य माना गया है, किंतु हम देखते हैं कि उन्हें इसकी शिक्षा आदिकवि से ही मिली है। वे भी उत्तररामचरित के दूसरे अंक में उन्हीं का स्मरण करते हैं।[4] इसी तरह महाकवि भास, आचार्य शंकर, रामानुजादि सभी संप्रदाय आचार्य, राजा भोज आदि परवर्ती विद्वानों से लेकर हिंदी साहित्य के प्राण गोस्वामी तुलसीदास जी ने भी विविध पदों से इनका बार-बार श्रध्धापूर्वक स्मरण किया है; कृतज्ञता ज्ञापित की है। महर्षि की दृष्टि में हमें ज्योतिष, तन्त्रविद्या, आयुर्वेद आदि शास्त्रों की प्राचीनता एवं समीचीनता ज्ञात होती है। धर्मशास्त्र के लिए तो यह ग्रन्थ परम प्रमाण है। यहाँ अर्थशास्त्र की भी पर्याप्त सामग्री मिलती है। इसी तरह वाल्मीकि की राजनीति बहुत उच्च कोटि की है। उनके सामने सभी राजनीतिक विचार तुच्छ प्रतीत होते हैं। राजनीति से ही मानव-जीवन आद्योपान्त संरक्षित एवं संचालित है। श्रीरामचन्द्र की राजनीति की दिव्य आभा से संसार का कण-कण आज भी आभामय है। वाल्मीकि ने अपनी तलावग्राहिनी लोकोत्तर प्रतिभा से जहाँ जीवन के सभी सन्दर्भों की विशद व्याख्या दी, वहाँ राजनीति को भी परिपूर्ण रूप से सजाकर प्रस्तुत किया।[5]

वाल्मीकि रामायण की राजनीति राजा, मन्त्रिमण्डल, भूमि, दुर्ग, कोष, सेना और मित्रराज्य इन सात अंगो को प्रमुखता देती थी। जिसका सांकेतिक विवरण वेदों से ही प्राप्त होता है। प्रजा की सुरक्षा एवं समृद्धि के लिए अपने अंगो सहित सशक्त संस्था राज्य के रूप में विद्यमान थी। राज्यसंस्था का मूल उद्देश्य प्रजा का कल्याण सम्पादन था। राज्य की सम्पूर्ण व्यवस्था का मूल आधार धर्म था, जो न्याय और उच्च आदर्शों का प्रतिरूप था। किसी भी राजा की यही पहचान थी कि वह धर्म के अनुसार प्रजा-पालन करता हुआ समस्त प्रजाजनों को प्रसन्न रखता था। प्राचीन भारतीय ग्रन्थों में राज्यसंस्था के निर्माण में दैवी शक्ति का आधार माना है। आदि स्वर्णकाल के अनन्तर कालक्रम से मानवता मत्स्यन्याय से ग्रस्त हो गई। उस परिस्थिति से मानवता की रक्षा के लिए दैवी शक्तियों ने राजा या राज्यसंस्था की सृष्टि की, ऐसा उल्लेख प्राचीन ग्रंथो में प्राप्त है।[6] रामायण में राजा के प्रारंभिक स्वरूप को दैवी शक्ति की सहायता के रूप में ही चित्रित किया गया है। उत्तरकाण्ड में कहा गया है कि सत्ययुग में

ISSN: 3107-3557 (Online)

कोई राजा नहीं था। देवताओं में शतक्रतु राजा था। मनुष्यों ने भी ब्रह्मा से देवताओं की तरह एक राजा प्रदान करने की प्रार्थना की, जिस पर वह अवलंबित रह सके और पापमुक्त हो सके। इस प्रार्थना पर ब्रह्मा ने इन्द्र तथा समस्त लोकपालों को आहूत किया तथा एक ध्वनि 'क्षुप' उत्पन्न की और उससे पुरुष की उत्पत्ति की। उसी में इन्द्र तथा समस्त लोकपालों की शक्तियों का समावेश हुआ और उसे 'क्षुप' नाम से सम्बोधित करते हुए राजा घोषित किया।[7] 'रामायण' में जो राज्यसंस्था वर्णित है, उसमें परंपरागत राजा की प्रधानता है। शासनसूत्र का संचालक राजा ही होता था। दशरथ और राम के लिए 'रामायण' में सम्राट, सर्वराज, चक्रवर्ती, अधिराज आदि विशेषणों का प्रयोग मिलता है। इन शब्दों का प्रयोग व्यापक न होकर प्रभाव प्रदर्शनार्थ ही स्वीकार किया जा सकता है। राजा दशरथ धर्म, अर्थ और काम का संपादन करने वाले कर्मों का अनुष्ठान करते हुए, अयोध्यापुरी का रक्षण करते थे।[8] राम सम्राट् के पुत्र होते हुए भी विश्वामित्र के यज्ञ की रक्षा करने के लिए जाते हैं। तत्कालीन आदर्श नायक के जीवन की यह एक समीचीन दिशा मानी गई थी। धर्म की रक्षा करने के लिए अपना तन, मन और धन समर्पित कर देना आदर्श राजा का कर्तव्य था। इस कर्तव्य का राम ने परिपालन किया।[9] अधीनस्थ राजा भी उस समय जिनकी नीति, सेना, कोष आदि दूसरे राजाओं के अधीन होते थे। मंत्री, कोष, सेना, सहायक आदि का स्थान राजा के उपरान्त आता है। राज्यसंस्था समाज के कल्याण और उसकी सुख-सुविधा का उत्तरदायित्व वहन करती थी। प्रजाजनों के द्वारा उपार्जन का एक अंश राज्य के लिए देना भी यह प्रमाणित करता है कि प्रजा के सर्वविध संरक्षण का उत्तरदायित्व राजा पर था।

वाल्मीकि के अनुसार राजा और प्रजा में परस्पर पिता-पुत्र-का-सा सम्बन्ध होना चाहिए। राज्यतंत्र में राजा ही प्रधान होता है। संपूर्ण कार्यों की सफलता राजा पर होती है। सिद्धांतः तथा आंशिक व्यवहारों में भी राज्य की सर्वोच्च शक्ति उसके निवासियों में निहित थी। प्रजा अपने हितों से विरोध रखने वालों को राजा बनाने से रोक सकती थी तथा प्रजा विरोधी राजा को पदच्युत भी कर सकती थी। दशरथ राजा ने युवराज के लिए प्रजा की अनुमति माँगी थी। प्रजा विरोध के कारण सगर ने अपने पुत्र असमन्जस को राज्य से बहिष्कृत कर दिया था। राज्यसंस्था या राजा के अभाव में अनेक वाधाएँ उपस्थित हो जाती हैं। धार्मिक, आर्थिक स्थितियाँ सोचनीय हो जाती हैं। 'रामायण' के अनुसार उपर्युक्त बातें विस्तार से स्पष्ट है।[10] राजा की स्थिति प्रजाजनों के सामान्य जीवन के सुचारु निर्वाह के लिए आवश्यक थी। 'रामायण' में बताया गया है कि धार्मिक, आर्थिक, साहित्यिक तथा सामाजिक कार्य-कलापों का सुचारु निर्वाह तभी सम्भव है, जब शासक अपने आवश्यक कर्तव्यों के प्रति जागरूक हो। यहाँ यह निर्देशित करना आवश्यक है कि इक्ष्वाकु कुल के सभी राजाओं में यह गुण देखे गए हैं कि वे अपने कर्तव्यों के प्रति एवं प्रजा-हित के लिए सदैव जागरूक थे।

राजा को प्रजा पर शासन करने के निरंकुश अधिकार नहीं थे। 'धर्मो: हि परमा गति:।' अर्थात् धर्म की सर्वश्रेष्ठता स्वीकार की गई थी।[11] राजा धर्म का सुचारु प्रवर्तन करनेवाला होता था। यह धर्म का निर्माता नहीं था। वह धर्म को अपनी इच्छा से नहीं चला सकता था। किसी राज्य या राजा की सुचारुता का परिचय वाल्मीकि प्रायः यही कह कर देते हैं कि वह धर्म तथा न्याय से शासन करता था। सहस्त्रों मनुष्यों से भरी हुई कल्याणमयी पुरी (नगरी) का इन्द्र समान तेजस्वी राजा दशरथ न्यायपूर्वक शासन करते थे।[12] अपने कार्यों का प्रभावपूर्ण रीति से पालन कराने के लिए राजा को

धार्मिक संस्था या धर्माधिकारी के समर्थन की आवश्यकता होती थी। ब्राह्मणों के द्वारा राजसूय, वाजपेय आदि यज्ञों का अनुष्ठान राजा के राज्यारोहण के अवसर पर सम्पन्न किया जाता था। राजसूय का अनुष्ठान राज्यारोहण के अवसर पर होने से इसका राजनैतिक महत्त्व भी था। दशरथ ने अपने राज्यारोहण के अवसर पर राजसूय यज्ञ का अनुष्ठान किया था। राम ने भी अपने राज्यारोहण के अनन्तर राजसूय यज्ञ का प्रस्ताव किया था।

वाल्मीकिय रामायण में राजतंत्र के अन्य किसी प्रकार के शासनरूप की सूचना उपलब्ध नहीं है। राजा को सैन्य बल के अधिपति के गुणों से भूषित होना आवश्यक था। राजा पद केवल क्षत्रिय के लिए नियत था। राजा अपनी दैवी-शक्ति में विश्वास करता था। राम ने वाली से कहा कि राजा पृथ्वी पर दैवी शक्ति के रूप में अवतीर्ण है। उसका अपमान या उस पर आघात नहीं किया जा सकता । राजा और प्रजा दोनों के अधिकारों की आलोचना करने पर राजा का अधिकार-क्षेत्र अधिक स्पष्ट हो जाता है। उस समय राज्य पर वंशक्रमागत राजा का अधिकार था, यह बात रामायण से सिद्ध है; परन्तु राज्य पर राजा का अनियंत्रित तथा मनमाना स्वामित्व प्रजा को स्वीकार नहीं था । राज्य मूलतः इसके निवासियों का ही होता था। किसी भी राज्य में राजा अपने व्यक्तिगत लाभ के लिए नहीं, अपितु प्रजा के समृद्धि और कल्याण के लिए होता था। राजा नियमों का संरक्षक और समर्थक होता था। सभी क्षेत्रों में राजा से अनुकरणीय और आदर्श व्यवहार की अपेक्षा रखी जाती थी, क्योंकि प्रजा राजा के व्यवहारों को आदर्श समझकर उसका अनुकरण करती थी।

'राजा' शब्द का प्रयोग प्रजा के रंजन वा उसकी प्रसन्नता के संपादक होने का अर्थ मूल में रखता है। अतः प्रजा को सब प्रकार से प्रसन्न रखना राजा के प्राथमिक कर्तव्यों के अन्तर्गत आता था । वाल्मीकि ने राम को प्रजा को प्रसन्न रखने के गुण के कारण ही अपने अभीष्ट आदर्श राजा के रूप में देखा। रामायण के अनुसार प्रजारंजन की इस नीति का क्रियान्वयन राजा को प्रजा के कल्याण सम्पादक कार्यों का अनुष्ठान करते हुए तथा धर्म का आचरण करते हुए करना होता था । प्रजारंजन के लिए सर्वप्रथम राजा बाहरी तथा आन्तरिक विपत्तियों से प्रजा की पूर्ण सुरक्षा करता था। बाहरी आक्रमण से सुरक्षा के लिए अपना बल बढ़ाने के साथ ही उचित तथा समयानुकूल उपायों से शक्ति सन्तुलन बनाना भी राजा के लिए आवश्यक था। नियमों का निर्माण करना राजा की अधिकार सीमा में नहीं था, परंतु नियमों का पालन करना उसका कर्तव्य था। दुर्बल और गरीब लोग सबल तथा सम्पन्नों के साथ समाज में तभी रह पाते थे, जब राजा विधान और व्यवस्था को सुरक्षित रख सके। अपने शासन को योग्य तथा प्रभावशाली बनाने के लिए उसे दुष्टों को दमन करने का अधिकार था। मनु ने भी दण्ड को महत्त्व देते हुए कहा है-

"दण्ड: शास्ति प्रजा: सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः।[13]

प्रवीण राजा अपने अधिकार का इस निपुणता से प्रयोग करता था कि उसके भय से प्रजाजन न्याययुक्त मार्ग से पृथक् नहीं होते थे । वर्ण धर्म के पालन पर दृष्टि रखना राजा का कर्तव्य था । प्रजा के सुरक्षा के साथ ही राज्य के योगक्षेम के साधनों में वृद्धि करना भी राजा के कर्तव्यों में सम्मिलित था । राजा के शासन में राज्य धन-धान्य से समृद्ध होता था और प्रजाजन उसका हृदय से स्वागत करते थे । राष्ट्रीय जीवन में कृषि निर्वाह का प्रमुख साधन थी । अत: राजा को कृषि के साधन तथा व्यवसाय की सुरक्षा और अभ्युन्नति का पूर्ण ध्यान रखना होता था । राजा अपने

राज्य के प्रत्येक अच्छे और बुरे घटनाचक्र का उत्तरदायी होता था। इसलिए व्यक्तिगत रूप से वह अपने राज्य प्रशासनिक क्रियाकलापों का स्वयं निरीक्षण करता था। वह अपनी नीतियों के क्रियान्वयन का स्वयं प्रबन्ध करता था। सभा की अध्यक्षता करते हुए न्याय प्रति अपने दैनिक कर्तव्यों का निर्वाह करता था।

अपने भावी कर्तव्यों के पालन के लिए राजा के प्रारम्भिक प्रशिक्षण पर पूर्ण ध्यान दिया जाता था। राम तथा भ्राताओं के प्रशिक्षण से राजकुमारों की शिक्षा पद्धति पर पर्याप्त प्रकाश पड़ता है। सामाजिक तथा राजनैतिक व्यवस्था का संपूर्ण आधार धर्म था। अतः धर्म शिक्षा में समस्त लौकिक तथा पारलौकिक रहस्यों का समावेश निपुणता से होता था। लोक कल्याण में रुचि और कर्म करने के उपायों का शिक्षण होता था तथा दृढ़ प्रशासक होने या प्रशासन में दक्षता की शिक्षा राजपुत्रों को अनिवार्य रूप से दी जाती थी। वेद तथा वेदांगों का प्रशिक्षण और अभ्यास उस समय की शिक्षा पध्धति का अनिवार्य अंग था। राजा की शिक्षा में सेना, संगठन, संचालन तथा शासन-दक्षता का प्रमुख रूप से समावेश था। विभिन्न शस्त्रों का प्रयोग तथा उनसे रक्षा राजशिक्षा का महत्त्वपूर्ण अंग था। अर्थशास्त्र भी राजनीति का महत्त्वपूर्ण अंग था। अर्थशास्त्र तथा दण्डनीति शासनतंत्र के लिए विभिन्न कृष्टिकोणों से प्रयुक्त किये शब्द हैं। कामसूत्र के अनुसार शिक्षा, भूमि, पशु, धान्य, घरेलू पात्र, मित्र आदि 'अर्थ' कहे जाने योग्य है। शासन की सुविधा तथा दण्डविधान की दृष्टि जब सामने रखी जाती थी, तब दण्डनीति शब्द का व्यवहार किया जाता था। इस प्रकार साम, दाम, भेद तथा दण्ड ये नीति चतुष्ट्य तथा सन्धि, विग्रह, यान, आसन, द्वैधीभाव तथा संश्रय षड्गुण राजा के लिए शिक्षणीय होते थे। प्रायोगिक शिक्षा का महत्त्व था। राजा की नैतिक निष्ठा का महत्त्व बहुत अधिक था। वाल्मीकि ने राजा के चतुर्दश दोषों का भी विवरण दिया है और उन्हें राजा के लिए वर्जनीय माना है। इन्हीं दोषों का वर्णन महर्षि व्यास ने भी किया है। नास्तिकता, असत्य, क्रोध, प्रमाद, दीर्घसूत्रता, ज्ञानियों का अदर्शन, आलस्य, इन्द्रियों के वश में होना, अर्थों की अकेले चिन्ता करना, अनर्थज्ञों के साथ मन्त्रणा करना, निश्चित कार्यों का आरम्भ न करना, मन्त्र की अरक्षा, मंगल का प्रयोग न करना, एक ही समय में अनेक शत्रुओं पर आक्रमण करना ।[14] इन दोषों का विवरण राम ने भरत के प्रति किया है। राजपुत्र की शिक्षा शुष्क नहीं होती थी। ललित कलाओं का भी उसमें समावेश था। चित्रकला तथा संगीत की भी शिक्षा दी जाती थी।

राज्याभिषेक का विवरण रामायण में अनेक स्थलों पर मिलता है। अयोध्याकांड में राम के असमाप्त राज्याभिषेक का वर्णन है। किष्किन्धाकांड में सुग्रीव के वानरराज पद पर आसीन होने का विवरण है। राम के प्रथम राज्याभिषेक का वर्णन अनेक दृष्टियों से महत्त्वपूर्ण है। इस वर्णन से अनेक तथ्य प्रकट होते हैं। राजा की जीवित अवस्था में ही युवराज के रूप में चयन हो जाने की परम्परा, युवराज पद पर चयन की सुसंबद्ध प्रक्रिया, अभिषेक की विधियाँ तथा अनुष्ठान आदि बातें इस विवरण से ज्ञात होती हैं। राजा दशरथ ने राम को अपनी गुणगत परीक्षा के द्वारा युवराज बनाना निश्चित किया । बाद में उन्होंने अपनी मन्त्री परिषद के सामने प्रस्ताव के रूप में इस विषय को उपस्थित किया। इसके अनन्तर राजा दशरथ ने सामाजिक परिषद का आहवान किया। उसमें उन्होंने अपनी राजकार्य से निवृत्ति की इच्छा प्रकट की और अपने सर्वगुण श्रेष्ठ, जयेष्ठ पुत्र राम की युवराजपद पर अभिषिक्त करने का प्रस्ताव किया। राम के गुणों की प्रशंसा के साथ परिषद ने प्रस्ताव पर अपनी स्वीकृति प्रदान की। रामायण के

उक्त विवरण से ज्ञात होता है कि भावी राजा था युवराज के चुनाव में प्रजाजनों के परामर्श का विशेष महत्त्व था। राम के वनवास से वापस आने के अनन्तर उनका राज्याभिषेक वर्णित है। इसका प्रारम्भ अभिषेक से हुआ। पुरोहित वसिष्ठ की इस आयोजन में प्रमुखता थी।[15] सपत्नीक राम को रत्नजड़ित सिंहासन पर आरूढ़ कराकर मन्त्रियों तथा सेना के प्रमुख अधिकारियों ने जल से प्रोक्षण किया।

राज्य का सर्वोच्च अधिकारी राजा होता था, जो क्षत्रिय होता था। यह व्यवस्था आर्य राज्यों की प्रचलित थी। राजपद उत्तराधिकार क्रम से पिता से पुत्र के पास जाता था, परन्तु राज्य राजा की सम्पति के रूप में स्वीकार नहीं किया जाता था तथा राजा को अपनी इच्छानुसार सब कुछ करने का अधिकार प्राप्त नहीं था । प्रजाजनों में ही राज्य की सर्वोच्च प्रभुता निहित होती थी। प्रजा का प्रबुद्ध वर्ग न केवल राजा को उत्तराधिकारी के सम्बन्ध में परामर्श देता था, अपितु जो उत्तराधिकारी प्रजा के हित के विरुद्ध कार्य करता था, उसे अधिकार से वंचित तथा राज्य सीमा से निष्कासित करने के लिए भी राजा को विवश करता था। राजा प्रजाओं की सम्मति का प्राय: पूर्ण आदर करता था और प्रजा का कल्याण और उसकी भावनाओं का आदर राजा के प्राथमिक कर्तव्यों में निहित था। राज्य में सुरक्षा व्यवस्था का पूर्ण प्रबन्ध भी राजा का प्राथमिक कर्तव्य था। राजा की शिक्षा में धार्मिक शिक्षा का अनिवार्य समावेश था। राजा प्रजानुरंजन में तत्पर रहता था। बाहरी विपत्तियों से प्रजा की रक्षा करता था और राज्य के भीतर प्रजा की समृद्धिकारक नीतियों के प्रवर्तन में सर्वदा तत्पर रहता था।

निष्कर्ष रूप में कहें तो, हिमालय जितने ऊँचे एवं व्यापक आदर्शों और सागर जैसे गम्भीर विचारों, का एक साथ किसी एक ग्रन्थ में समावेश हो पाया है तो वह 'रामायण' ही है। अपनी इन्हीं मौलिक विशेषताओं के कारण देश-काल की सीमाओं को तोड़कर 'रामायण' आज विश्व साहित्य की महान् कृति और महामुनि वाल्मीकि विश्वकवि के रूप में पूजित हो रहे हैं।[16] हमें लगता है कि वर्तमान समय में इस धरा पर रामराज्य की सख्त जरूरत है। तत्कालीन राजाओं की भूमिका को देखकर प्रतीत होता है कि वे सब प्रजा के लिए ही जीते थे। उनके सभी क्रिया-कलाप हम सबके लिए अनुकरणीय हैं। यदि सम्प्रति राजाओं के कर्तव्यों को भलिभांति निभाया जाए तो इस पावन भारतीय धरा पर रामराज्य अवश्य स्थापित हो सकता है !

संदर्भ सूची :

1. रामायणं व्यास काव्यबीजं सनातनम् । यत्र रामचरित्रं स्यात् तदहं तत्र शक्तिमान् (बृहद्धर्म प्रथम खण्ड 30/47,51)
2. उपाध्याय, रामजी, संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, संस्करण-1993, पृ.114
3. रामायणं पाठितं मे प्रसन्नोऽस्मि कृतस्त्वया । करिष्यामि पुराणानि महाभारतंमेव च । (बृहद्धर्म 1/30/55)
4. वाल्मीकि पार्श्वादिह पर्यटामि 'मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिनं प्राचेतसमृषिमं........उपासते।
5. चतुर्वेदी, डॉ.शिवदत्त, वाल्मीकि रामायण में राजनीति, हंसा प्रकाशन, संस्करण-प्रथम 2010, फ्लैप से
6. महाभारत, शान्तिपर्व, 67/20
7. श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण, 7/76/42-43
8. श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण, 1/6/5
9. उपाध्याय, रामजी, संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, संस्करण-1993, पृ.116
10. श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण, 2/67/09 से 24
11. श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण, 2/21/41
12. श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण, 1/6/28
13. मनुस्मृति, 7/18
14. महाभारत, 2/5/96 से 98
15. श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण, 6/128/59
16. गैरोला, वाचस्पति, संस्कृत साहित्य का इतिहास, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, प्रथम संस्करण-2009, पृ.169

The Knowledge Spectrum an International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal
ISSN: 3107-3557 (Online)

मानवजीवन में गुरु माहात्म्य : तुलसीदास की दृष्टि में

Mr.Shivam K.Dave
Lecturer in Sanskrit
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

'गुरु' शब्द का प्रयोग भारतीय संस्कृति में बहुत महत्त्वपूर्ण है । खासकर हिन्दू, बौद्ध और जैन धर्म में इस शब्द का अनेक बार उल्लेख प्राप्त होता है । 'गुरु' शब्द जिसका का अर्थ ज्ञान देनेवाला, मार्गदर्शक या शिक्षक होता है । गुरु का कार्य अंधकार से प्रकाश की तरफ ले जाना होता है जो हमारे अंदर अज्ञानता को दूर करके प्रकाश की और ले जाने वाले बताया गया हैं। 'गुरु' शब्द संस्कृत भाषा से आया है । 'गुरु' शब्द 'गृ' धातु जिसका अर्थ 'ग्रहण करना या लेना । 'गुरु' उकारान्त पुल्लिंग संज्ञा शब्द है । 'गुरु' शब्द का अर्थ संज्ञा पुं. [सं° गुरु] अध्यापक प्राप्त होता है।[1]

'गुरु' का मनुष्य के जीवन में सबसे अधिक महत्त्व होता है क्योंकि वह ज्ञान, मार्गदर्शन और प्रेरणा का स्रोत होता है । मनुष्य का सबसे प्रथम गुरु उसकी माँ होती है दूसरा उसके पिता उसके पश्चात कोई ना कोई ज्ञान, बात, अनुभव जैसे-जैसे हम जीवन में सिखते हैं उसी प्रकार हमारे गुरु बनते जाते हैं । इस परिप्रेक्ष्य में यह बताना निन्तांत आवश्यक बन जाता है कि हमारे शास्त्रों में गुरु की महिमा के साथ उसके प्रकार भी बताएँ हैं । मैंने यहाँ पर श्रीरामचरितमानस में 'गुरु' शब्द का उल्लेख जिस-जिस स्थान पर मिलता है, यह दर्शाने का एक यथा-संभव प्रयास किया है ।

भारतीय साहित्य में गुरु को एक ऐसी कड़ी के रूप में दर्शाया गया है, जो भौतिक जगत और परमात्मा के बीच एक तादात्म्य स्थापित करता है । मनुष्य के जन्मदाता बेशक माता-पिता ही होते हैं, परन्तु उसको उचित जीवन जीने की राह गुरु ज्ञान से ही प्राप्त होती है । गुरु ही मनुष्य को परमतत्त्व तक ले जाने का कार्य करतेहैं । वही इस जीवन के जन्म से छुटकारा दिलाकर मनुष्य मोक्ष प्राप्ति की राह दिखातेहैं । संस्कृत साहित्य में 'गुरु' का अर्थ मनुष्य के जीवन में व्याप्त अज्ञानरूपी अन्धकार को दूर करनेवाला है अर्थात् जो ज्ञान प्रदान करनेवाला है । जो मनुष्य में जीवनमूल्यों को आत्मसात कराने में सहायक होता है । कहा जाता है कि जीवन-जगत में गुरु के बिना मानव ज्ञान और अध्यात्म से वंचित है। गुरु के बिना न तो उचित ज्ञान कि प्राप्ति होती है और न ही मोक्ष की । गुरु एक सजीव शरीर मात्र ही नहीं है बल्कि एक शक्ति है । गुरु एक सकारात्मक शक्ति की संज्ञा है । अर्थात् मनुष्य के निर्माण और विध्वंश की सम्पूर्ण शक्ति । गुरु मनुष्य के जीवन का उद्धारक और एक सच्चा मार्गदर्शक है । गुरु के अभाव में मनुष्य का जीवन पूर्णतः अंधकारमय है ।[2]

'श्रीरामचरितमानस' में गुरु-तत्त्व :

शास्त्र और साहित्य में कई जगह पर गुरु का महत्त्व ईश्वर से भी अधिक बताया गया है क्योंकि गुरु के माध्यम से ही शिष्य या साधक अपने लक्ष्य तक पहुँच पाता है । साधक, शिष्य और कवि अपने लक्ष्य की प्राप्ति के लिए गुरु का सहारा लेते हैं । हिन्दी साहित्य के भक्तिकालीन कवि तुलसीदास भी अपनी महत्वपूर्ण रचना श्री'रामचरितमानस' बालकांड के प्रारंभ में ही अपने गुरु श्रीनरहरानन्द जी का स्मरण करते हुए लिखते हैं-

बंदउँ गुरु पद कंज कृपा सिंधु नररूप हरि ।
महामोह तम पुंज जासु बचन रबि कर निकर ।।

मैं उन गुरु महाराज के चरण कमल की वंदना करता हूँ जो कृपा के समुद्र और नररूप में श्री हरि ही हैं और जिनके वचन महामोह रूपी घने अंधकार के नाश करने के लिए सूर्यकिरणों के समूह है।

बंदऊँ गुरु पद पदुम परागा ।
सुरुचि सुबास सरस अनुरागा ।।
अमिअ मूरिमय चूरन चारु ।
समन सकल भव रुज परिवारू ।।

मैं गुरु महाराज के चरण कमल की वंदना करता हूँ। जो सुरुचि (सुंदर स्वाद) सुगंध तथा अनुराग रूपी रस से पूर्ण है। वह अमर मूल (संजीवनी जड़ी) का सुंदर चरण है, जो संपूर्ण भव रोगों के परिवार को नाश करने वाला है ।

सुकृति संभु तन बिमल बिभूति ।
मंजुल मंगल मोद प्रसूति ।।
जन मन मंजु मुकुर मल हरनी ।
किएँ तिलक गुन गन बस करनी ।।

वह रज सुकृति (पूर्णवान पुरुष) रूपी शिवजी के शरीर पर सुशोभित निर्मल विभूति हैं और सुंदर कल्याण और आनंद की जननी है। भक्ति के मन रूपी सुंदर दर्पण के मैल को दूर करने वाली और तिलक करने से गुणों के समूह को वश में करने वाली है ।

श्रीगुरु पद नख मनि गन जोती ।
सुमिरत दिव्य दृष्टि हियँ होती ।।
दालन मोह तम सो प्रकासु ।
बड़े भाग उर आवई जासू ।।

श्री गुरु महाराज के चरणों की ज्योति मणियों के प्रकाश के समान है जिसके स्मरण करते ही हृदय में दिव्य दृष्टि उत्पन्न हो जाती है वह प्रकाश अज्ञान रूपी अंधकार का नाश करने वाला है वह जिसके हृदय में आ जाता है उसके बड़े भाग्य है ।

उधरहिं बिमल बिलोचन ही के ।
मिटहिं दोष दुख भव रजनी के ।।
सूझहिं राम चरित मनि मानिक ।
गुपुत प्रगट जहँ जो जेहि खानिक ।।

उसके हृदय में आते ही हृदय के निर्मल नेत्र खुल जाते हैं और संसार रूपी रात्रि के दोष दु:ख मिट जाते हैं एवं श्री रामचरित्ररूपी मणि और माणिक्य गुप्त और प्रगति जहाँ जो जिस खान में है सब दिखायी पड़ने लगते हैं ।

जथा सुअंजन अंजी दृग साधक सिद्ध सुजान ।
कौतक देखत सैल बन भूतल भूरी निधान ।।

जैसे सिद्धांजन को नेत्रों में लगाकर साधक, सिद्ध, और सुजान पर्वतों, वनों और पृथ्वी के भीतर कौतुक से ही बहुत-सी खानें देखते हैं ।

गुरु पद रज मृदु मंजुल अंजन ।
नयन अमिअ दृग दोष बिभंजन ।।
तेहि करि बिमल बिबेक बिलोचन ।
बरनऊँ राम चरित भव मोचन ।।

श्री गुरु महाराज के चरणों की रज कोमल और सुंदर नयनामृत अंजन है, जो नेत्रों के दोषों का नाश करने वाला है । उसे अंजन से विवेक रूपी नेत्रों को निर्मल करके मैं (तुलसीदास) संसार रूपी बंधन से छुड़ाने वाले श्रीरामचरित्र का वर्णन करता हूँ ।[3]

सद्गुरु ग्यान बिराग जोग के ।
बिबुध बैद भव भीम रोग के ।।

उक्त चौपाई बालकांड के रामचरित की महिमा के प्रसंग से है। गोस्वामी तुलसीदास जी यहाँ मानस का महात्म्य बताते हुए कई उदहारण प्रस्तुत करते हैं जिनमें से यह एक है यथा- "श्रीरामजी का चरित्र ज्ञान, वैराग्य और योग के लिए सद्गुरु है और संसार रूपी भयंकर रोग का नाश करने के लिए देवताओं के वैद्य अश्विनीकुमार के समान है ।"[3]

गुरु के बचन प्रतिति न जेहीं ।
सपनेहूँ सुगम न सुख सिद्धि तेहीं ।।

इसके अतिरिक्त उक्त चौपाई बालकांड में माता पार्वती जब शिव को पति के रूप में प्राप्त करने

को वन में तप करने जाती है तब तप पूर्ण होने पर भगवान् शिव उनके पास सप्तऋषि को भेजते है पार्वती की परीक्षा के लिए । तब वह सप्तऋषि शिव के कहने पर शिव की निन्दा पार्वती के आगे करते है । उस समय पार्वती कहती है कि जिसे अपने गुरु के वचनों पर विश्वास नहीं होता उसे स्वप्न में भी सुख और सिद्धि नहीं मिल सकती । मुझे मेरे गुरु श्रीनारद जी पर पूर्ण विश्वास है उन्होंने कहा है कि भगवान् शिव अवश्य ही तुम्हारी तपस्या से प्रसन्न होकर तुम्हारा वरण करेंगे सो अब मुझे यदि शिव स्वयं भी आकर मना करे तो भी मैं मेरा प्रण नहीं छोडूंगी ।[4]

तुम्ह सब भाँती परम हितकारी ।
अग्या सिर पर नाथ तुम्हारी ।।
मात पिता गुरु प्रभु के बानी ।
बिनहिं बिचार करिहीं शुभ जानी ।।

उक्त चौपाई बालकांड में श्रीराम और भगवान् शिव के परस्पर संवाद का है । भगवान् शिव और भगवान् राम एक दूसरे को अपना इष्ट मानते है । जब सती दक्ष के यज्ञ में शिव निन्दा सुनकर अपने देह को भष्म कर देती है तब भगवान् शिव सती के विरह से समाधी में चले जाते है । उस समय तारकासुर नामका भयानक असुर ब्रह्मा के वरदान पाकर कि मुझे शिव पुत्र के सिवा कोई ना मार सके इससे मतवाला होकर समग्र सृष्टि पर त्राहि-त्राहि कर देता है । उस समय श्रीराम भगवान् शिव के मानस में आकर उन्हें शीघ्र ही हिमालय पुत्री पार्वती से विवाह करने की बिनती करते है । तब भगवान् शिव यह बात श्रीराम जी को कहते हैं कि- "माता-पिता, गुरु और स्वामी की बात को बिना ही बिचारे शुभ समझकर मानना चाहिए । फिर आप तो सब प्रकार से मेरे परम हितकारी हैं । हे नाथ ! आपकी आज्ञा मेरे सिर पर है । (यहाँ भगवान् शिव और भगवान् श्रीराम एक दूसरे के सखा, गुरु और इष्ट है यह स्पष्ट हो रहा है ।"[5]

श्रीगुरु चरन सरोज रज निज मन मुकुर सुधारी ।
बरनऊँ रघुबर बिमल जसु जो दायक फल चारी ।।

श्रीरामचरितमानस के अयोध्याकांड के प्रारंभ में ही गोस्वामी श्रीतुलसीदास जी ने गुरु का स्मरण किया है और कहा है- "श्रीगुरु की चरणकमलों की रज से अपने मन रूपी दर्पण को साफ़ करके मैं श्रीरघुनाथ जी के उस निर्मल यश का वर्णन करता हूँ, जो चारों फलों को (धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष को) देनेवाला है ।[6]

जे गुरु चरन रेनु सिर धरहीं ।
ते जनु सकल बिभव बस करहीं ।।
मोहीं सम यह अनुभयऊ न दूजे ।
सब पायऊँ निज पावनी पूजे ।।

उक्त चौपाई अयोध्याकांड के राजा दशरथ और वसिष्ठऋषि के संवाद की है । जब राजा दशरथ अपने ज्येष्ठ पुत्र राम को युवराज बनाने के लिए वसिष्ठऋषि के पास आज्ञा लेने जाते है तो वह गुरु का महात्म्य बताते हुए कहते है कि- "जो लोग गुरु के चरणों की रज को मस्तक पर धारण करते हैं, वह मानो समस्त ऐश्वर्य को अपने वश में कर लेते हैं । इसका अनुभव मेरे समान दुसरे किसी ने नहीं किया । आपकी पवित्र चरण रज की पूजा करके मैंने सबकुछ पा लिया।[7]

गुरु पितु मातु स्वामी हित बानी ।
सुनी मन मुदित करिअ भल जानी ।।
उचित कि अनुचित करिअ बिचारु ।
धरम जाई शिर पातक भारु ।।

उक्त चौपाई अयोध्याकांड के श्रीभरत जी और वसिष्ठ के संवाद की है । गुरु वसिष्ठ भरत जी को कहते है कि हे भरत ! इस समय आपके पिता पूण्यलोक (स्वर्ग) में है और आपके ज्येष्ठ भाई श्रीराम

वन में है । पिता के वचन के अनुसार एक पुत्र को वन और एक को अयोध्या का राज्य प्रदान किया है अतः इस समय आपका यह कर्तव्य है कि आप राज्य को संभालो । इस प्रकार के गुरु वसिष्ठ जी के वचन सुनकर भरत जी कहते है- "गुरु, पिता, माता, स्वामी और सुहद (मित्र) की वाणी सुनकर प्रसन्न मन से उसे अच्छी समझकर मानना चाहिए । उचित-अनुचित का विचार करने से धर्म जाता है और सिर पर पाप भार चड़ता है।"[8] फिर ऐसा कहकर विनम्रता से अपनी बात प्रस्तुत करते है और श्रीराम को मनवाने चित्रकूट जाते है ।

जे गुरु पद अंबुज अनुरागी ।
ते लोकहूँ बेदहूँ बडभागी ।।

उक्त चौपाई अयोध्याकांड में चित्रकूट पर सभा में भगवान् श्रीराम जी के मुख से स्रवित हुई है वे भरत जी की बड़ाई करते हुए कहते है कि- जो लोग गुरु के चरणकमलों के अनुरागी हैं, वे लोक में (लौकिक दृष्टि से) भी और वेद में (पारमार्थिक दृष्टि) भी बडभागी होते है । फिर जिसपर आप गुरु का ऐसा स्नेह है उस भरत के भाग्य को कौन कह सकता है ?"[9]

गुरु प्रसन्न साहिब अनुकूला ।
मिटी मलिन मन कल्पित सुला ।।

उक्त चौपाई अयोध्याकांड में चित्रकूट पर सभा में भरत जी के मुख से स्रवित हुई है वे सभी को सभा में कहते है- गुरु महाराज को प्रसन्न और स्वामी को अनुकूल जानकर मेरे मलिन मन की कल्पित पीड़ा मिट गई ।[10]

गुरु पद पंकज सेवा तीसरी भक्ति अमान ।
चौथी भगति मम गुन गन करई कपट तजि गान ।।

उक्त चौपाई अरण्यकांड में जब शबरी को भगवान् श्रीराम नवधा भक्ति प्रदान करते है तब तीसरी भक्ति गुरु के चरणों की सेवा बताया है ।[11]

सचिव बैद गुरु तिनी जो प्रिय बोलहिं भय आस ।
राज धर्म तन तिनि कर होई बैगहीं नास ।।

उक्त दोहा सुंदरकांड में विभीषण और रावण के संवाद का है । विभीषण रावण को कहते हैं- मंत्री, वैद्य और गुरु यह तीन यदि (अप्रसन्नता) के भय या (लाभ) की आशा से (हित की बात न कहकर) प्रिय बोलते हैं (ठकुरसुहाती करने लगते हैं) तो (क्रमशः) राज्य, शरीर और धर्म – इन तीन का शीघ्र ही नाश हो जाता है ।[12]

"बिनु गुरु होइ कि ज्ञान, ज्ञान कि होइ बिराग बिनु" उक्त दोहा मानस उत्तरकांड के गरुड़ और कागभूसूंडी के संवाद की है गरुड़ जी कागभुसुंडी जी को कहते है कि- गुरु या वैराग्य के बिना कहीं ज्ञान नहीं हो सकता ।[13]

गुरु बिनु भवनिधि तरहीं न कोई ।
जो बिरंची संकर सम होहीं ।।

उक्त चौपाई मानस उत्तरकांड के गरुड़ और कागभुसुंडी के संवाद की है जब गरुड़ जी को मोह हुआ कि जो तीनों लोकों के स्वामी है उस श्रीराम को एक तुच्छ राक्षस ने नागपाश में कैसे बांध दिया ? यह सोचकर वे जब नारद और शिवजी के कहने पर कागभुसुंडी जी के पास आते हैं तो कागभुसुंडी जी उन्हें रामकथा सुनाते हैं। इससे उनका मोह दूर हो जाता है और कहते हैं कि प्रभु की माया किसी को भी मोह में डाल देती है । गुरु के बिना कोई भवसागर नहीं तर सकता, चाहे वह ब्रह्माजी और शंकर जी समान ही क्यों न हो । मुझे सन्देह रूपी सर्प ने डस लिया था और साँप के डसने पर जैसे विष चढ़ने से लहरें आती हैं वैसे ही बहुत-सी-कुतर्क रूपी दुःख देने वाली लहरे आ रही थीं । आपके स्वरूपरूपी गारुड़ी साँप का विष उतारने वाले के द्वारा भक्तों को सुख देने वाले श्रीरघुनाथ जी ने मुझे जिला लिया आपकी कृपा से मेरा मोहनाश हो गया और मैंने श्रीराम जी का अनुपम रहस्य जाना ।[14]

सदगुरु बैद बचन बिस्वासा ।
संजम यह न बिषय के आसा ।।

उक्त चौपाई मानस उत्तरकांड के गरुड़ ओर कागभूसूंडी के संवाद की है । जब गरुड़ जी कागभुसुंडी जी को मानस रोग का वर्णन करते है तब यह बात गरुड़ जी ने कही है कि- "सद्‌गुरु रूपी वैद्य के वचन में विस्वास हो, विषयों की आशा न करे, यही संयम (परहेज) हो तो मनुष्य के सारे रोग मिट सकते है।"[15]

हरई शिष्य धन सोक न हरई ।
सो गुरु घोर नरक महु परई ।।

उक्त चौपाई मानस उत्तरकांड के गरुड़ ओर कागभुसुंडी के संवाद की है । गरुड़ जी जब कागभुसुंडी को कलियुग का वर्णन सुनाते है तब गरुड़ जी ने कहा कि- "जो गुरु शिष्य का धन हरण करता है, पर शोक नहीं हरण करता वह घोर नरक में पड़ता है।"[16]

जे सठ गुरु सन इरिषा करिहीं ।
रौरव नरक कोटि जुग परहीं ।।

उक्त चौपाई मानस उत्तरकांड के गरुड़ ओर कागभुसुंडी के संवाद की है। कागभुसुंडी ने अपने गुरू लोमसऋषि की बात न मानकर उनसे तर्क वितर्क किया इससे गुरु अवज्ञा का उसको दोष लगा । फिर एक बार उज्जैन के महाकाल मंदिर में कागभुसुंडी अपने अगले जन्म में भगवान् शिव का जप कर रहे थे उस समय उनके गुरु वहाँ आए और कागभुसुंडी ने उठकर उनको प्रणाम भी नहीं किया। तब गुरु को कोई क्रोध नहीं आया पर उसके ऐसे व्यव्हार से उद्विग्न होकर भगवान् शिव महाकालेश्वर ज्योतिर्लिंग से प्रकट हुए और बोले "हे मुर्ख ! तूने गुरु का अपमान किया है और अधम पक्षी की तरह उनके साथ व्यवहार किया है अतः तू काग बन जा और दस हजार जन्म धारण कर । पश्चात् परम दयालु गुरु लोमस जी ने अपने शिष्य को ऐसा दारुण अभिशाप मिला यह सुनकर व्याकुल हो गए और वहीं पर भगवान् शिव की 'रुद्राष्टक' नामक स्तुति की । इससे प्रसन्न होकर भगवान् शिव ने उनसे वरदान माँगने को कहा फल स्वरूप उन्होंने अपने शिष्य पर दया करने को कहा । भगवान् शिव बोले मैंने जो कह दिया वह तो होगा ही, परन्तु उसका दंड थोडा कम हो सकता है । इसको दस हजार के बदले अब एक हजार ही जन्म लेने होंगे और जन्म-मरण का जो असह्य दुःख होता है वह नहीं भुगतना होगा तथा इसका ज्ञान नष्ट नहीं होगा । उसके पश्चात इसको मेरी भक्ति प्राप्त होगी और वहाँ से इनको श्रीराम जी के चरणों में प्रीती होगी । तब से कागभुसुंडी उत्तर दिशामें निलगिरी पर्वत पर भगवान् श्रीराम जी की कथा गाते रहते हैं और कई पक्षियाँ उनको श्रवण करने आते हैं । इसलिए यहाँ पर कागभुसुंडी गरुड़ जी को कहते हैं- "जो मूर्ख गुरु से इर्ष्या करते हैं, वे करोड़ों युगों तक रौरव नरक में पड़े रहते हैं।"[17] "गुरु पद प्रीति निति रत जेई" उक्त चौपाई मानस उत्तरकांड के गरुड़ ओर कागभूसूंडी के संवाद की है । गरुड़ जी कागभुसुंडी जी को कहते है कि- जिनकी गुरु के चरणों में प्रीति है उनको यह रामकथा बहुत ही सुख देनेवाली है ।[18]

*** श्रीरामचरितमानस में गुरु के सात प्रकार :**

(१) सूचक गुरु : सूचक गुरु केवल शब्द और अक्षरों के आधार पर लौकिक ग्रंथों का आश्रय करता है । रामचरितमानस में 'कालनेमि' सूचकगुरुहैं ।

(२) वाचक गुरु : वाचक गुरु धर्म क्या है ? अधर्म क्या है ? हमारी भूमिका क्या है ? यह बताते हैं । रामचरितमानस में वसिष्ठ इस प्रकार के गुरुहैं (एक तरफ उसने सद्‌गुरु की भूमिका भी निभाई है) ।

ISSN: 3107-3557 (Online)

(३) बोधक गुरु : जो मंत्र प्रदान करते हैं । मंत्र का बोध कराते हैं । 'तुम्हरो मंत्र बिभीषन माना' हनुमान जी ऐसे गुरुहैं उसका नाम सद्‌गुरु में भी बताया गया है ।

(४) निषिद्ध गुरु : इस प्रकार के गुरु वशीकरण, मोहन, उन्चाटन तंत्र आदि का प्रयोग करते हैं। ऐसे गुरु के पास नहीं जाना चाहिए ।

(५) विहित गुरु : विहित गुरु नर रूप हरि हैं (जैसे तुलसीदास जी के गुरु नरहरानंद जी) जो शिष्य को वैराग्य की और प्रेरित करता है । त्याग का पंथ दिखाता है ।

(६) कार्णख्यगुरु : कार्णख्य गुरु वेद के महावाक्य को पढ़ातेहैं । याचक बनाते हैं । 'सब में वही समाया' ऐसा भाव सिखाते हैं । यह निर्गुण परंपरा पर आधारित है परन्तु जब तक सद्‌गुरु को नहीं जान पाते तब तक निर्गुण तक कैसे पहुँच सकते हैं ? रामचरितमानस में ऐसे गुरु कागभुसुंडी के गुरू लोमस जी हैं ।

(७) परम गुरु या सद्गुरु : जोसभी संदेह को अपनी दृष्टि से, अपने संग से, अपनी वाणी से, चेष्टाओं से, जीवन चर्या से नष्ट कर देते हैं उनको 'परम गुरु या सद्गुरु' कहते हैं । रामचरितमानस में ऐसे गुरु श्रीभरत जी और श्रीशंकर जी हैं ।[19]

*** गुरु के अन्य प्रकार :**

(१) जगत गुरु : जिसके चिंतन, विचार, चेतना सभी मानव जात, जीव जगत के कल्याण के लिए होता है उनको 'जगतगुरु' कहे जाते हैं ।

(२) सद्गुरु : जो अपने के साथ अपने शिष्य को मंत्र अथवा माला पहनाकर उनका कल्याण करे ऐसे गुरु को 'सद्गुरु' कहते हैं ।

(३) योग-योगेश्वर गुरु : योग-योगेश्वर जो योगियों के भी योगी है । जिसको योग की शिक्षा सिद्ध होती है या अन्य को योग में सहायक होते हैं । जो अष्टांग आदि योग द्वारा कुशल होते हैं वह 'योग-योगेश्वर गुरु' कहे जाते हैं । भगवान् श्रीकृष्ण इस प्रकार के गुरुहैं ।

(४) त्रिभुवन गुरु : समस्त सृष्टि तथा समस्त ब्रह्माण्ड के गुरु, सभी का हित करनेवाले, सभी का कल्याण करनेवाले, जिसके अंदर से सभी प्रकार का ज्ञान, सभी प्रकार की विद्या प्रकट हुई हो, जो समस्त ज्ञान के स्रोत हैं वह भगवान् शिव त्रिभुवन गुरुहैं ।[20]

तुम्ह त्रिभुवन गुरू बेद बखाना ।
आन जीव पाँवर का जाना ।।

ऐसे भगवान् शिव के परशुराम, शनिदेव आदि शिष्य बने हैं ।

निष्कर्ष :

हमारे जीवन में गुरु की परम आवश्यकता होती है । यहाँ तक कि भगवान् राम और भगवान् कृष्ण ने भी गुरु के सांनिध्य में रहकर विद्या प्राप्त की थी । भगवान् राम ने तो स्वयं गुरु वशिष्ठ के चरणों में बैठकर परम ज्ञान प्राप्त किया था इसके फल स्वरूप हमें 'योगवाशिष्ठ्य रामायण' नामका ग्रन्थ प्राप्त हुआ । कृष्ण ने महाकाल की पवित्र नगरी क्षिप्रा नदी के किनारे उज्जैन में गुरु सांदीपनि से ६४ दिनों में ६४ प्रकार की विद्या ग्रहण की थी । राम और कृष्ण की गुरु की सेवा परम उत्कृष्ट थी । उन्होंने विद्या प्राप्ति के साथ गुरु आश्रम की शुश्रूषा, गौसेवा आदि में भी अपना जीवन समर्पित किया था । श्रीमद्‌भागवत ग्रन्थ में भी दत्तात्रेय के २४ गुरु की कथा भी मिलती है । ऐसे अनेक प्रकार के शिष्य और गुरुओं की गाथा हमें प्राप्त होती हैं । फल स्वरूप इतना ही कहना उचित होगा कि हमारे भारतीय समाज में गुरु परम्परा और निष्ठा परम आदरणीय रही है ।

सन्दर्भ सूची :

1. वर्मा, रामचन्द्र, 'हिन्दी शब्द सागर' कोश, काशी नागरीप्रचारिणी सभा, वि.सं. 2008, पृ. 325

2. डॉ.ममता, रामचरितमानस में वर्णित गुरु महिमा, संवेदना पत्रिका, वर्ष2023Vol.V Issue-2, जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय, नई दिल्ली, पृ.89
3. श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदासविरचितश्रीरामचरितमानस, (बालकांड–गुरु वंदना) टीकाकार : हनुमानप्रसाद पोद्दार, गीताप्रेस गोरखपुर, वि.सं.2078, 326वाँ पुनर्मुद्रण, पृ. 19, 20
4. वही (बालकांड), पृ. 54
5. वही (बालकांड), पृ. 93
6. वही (अयोध्याकांड),(दोहा-1), पृ. 344
7. वही (अयोध्याकांड), पृ. 346
8. वही (अयोध्याकांड), पृ. 490
9. वही (अयोध्याकांड), पृ. 560
10. वही (अयोध्याकांड), पृ. 566
11. वही (अरण्यकांड), पृ. 667
12. वही (सुंदरकांड),(दोहा-37), पृ. 748
13. वही (उत्तरकांड),(दोहा-89-ख), पृ. 991
14. वही (उत्तरकांड), पृ. 995
15. वही (उत्तरकांड), पृ. 1036
16. वही (उत्तरकांड), पृ. 1001
17. वही (उत्तरकांड), पृ. 1010
18. वही (उत्तरकांड), पृ. 1043
19. हरियाणी, श्री मोरारीबापू, अमृत रामायण (गुजराती ग्रन्थ), प्रवीण प्रकाशन प्रा.लि.राजकोट
20. श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदासविरचितश्रीरामचरितमानस, (बालकांड–गुरु वंदना) टीकाकार : हनुमानप्रसाद पोद्दार, गीता प्रेस गोरखपुर, वि.सं. 2078, 326वाँ पुनर्मुद्रण, पृ. 124

વાચન કૌશલ : સમજથી અનુસંધાન સુધી

Dr. S. D. Mori
Principal
Dr. Pratixa S. Mori
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

1. વાચન પરિચય:

વાચન એ ભાષાના ચાર મૂળભૂત કૌશલ્યોમાંનું એક છે – સાંભળવું, બોલવું, વાંચવું અને લખવું. આ કૌશલ્ય માત્ર શબ્દોને આંખોથી જોવાનું કાર્ય નથી, પણ તે અનેક ગહન તત્ત્વોનો સમાવેશ કરે છે. વાચન એ એક સક્રિય અને અર્થસભર પ્રક્રિયા છે, જેમાં વાચક માત્ર લખાયેલ શબ્દો સુધી મર્યાદિત ન રહેતા, લખાણ પાછળ છૂપાયેલ અર્થ, ભાવના, લેખકના ભાવોભિપ્રાય અને લખાણના વિષયવસ્તુનો ઉદ્દેશ્ય સમજી શકે છે.

વાચન વખતે વાચક પોતાનો વ્યક્તિગત અનુભવ, ભાષાનું જ્ઞાન, સંદર્ભોની સમજણ અને તર્કશક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. દરેક વાક્યનું યોગ્ય રીતે અર્થઘટન કરવું, ભાષાશૈલી અને વાક્યરચના દ્વારા લેખક શું કહેવા માંગે છે તે પકડવું, એ વાચનની આધુનિક જરૂરિયાતો છે. માત્ર લિપિ વાંચવી પૂરતી નથી, પરંતુ તેની પાછળનો સમજૂતીપટનો સંદેશ વાચક સુધી પહોંચવો તે મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

આ ઉપરાંત, વાચન વ્યક્તિના જ્ઞાનક્ષેત્રને વિસ્તૃત કરવામાં, વિચારોને સમૃદ્ધ બનાવવામાં અને સંવેદનશીલતા વિકસાવવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે. એક સારો વાચક માત્ર માહિતીને ગ્રહણ કરતો નથી, પરંતુ તેમાંથી જ્ઞાન ઊભું કરી શકે છે, નવા વિચાર ઊભા કરી શકે છે અને પોતાનાં દૃષ્ટિકોણને વિકસિત કરી શકે છે.

અંતે કહી શકાય કે વાચન એ એક સર્જનાત્મક અને સક્રિય પ્રવૃત્તિ છે, જે વ્યક્તિના બૌદ્ધિક વિકાસમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તેથી, વાચનની આદત વિકસિત કરવી એ જીવનભર લાભદાયી સાબિત થઈ શકે છે.

A. વાચનના પ્રકારો (Types of Reading):

વ્યાખ્યા અને દૃષ્ટાંતો:

વિવિધ હેતુઓ માટે અલગ-અલગ પ્રકારના વાચનની જરૂર પડે છે. દરેક પ્રકારનું વાચન નિશ્ચિત કાર્ય માટે સૌથી યોગ્ય હોય છે. આ લેખમાં વાચનના મુખ્ય ચાર પ્રકારોનો સમાવેશ કર્યો છે.

1) અવલોકનાત્મક વાચન (Skimming)

વ્યાખ્યા: અવલોકનાત્મક વાચન એ વાંચવાની એવી રીત છે કે, જેમાં વ્યક્તિ લખાણને પૂર્ણપણે વાંચવાને બદલે, ફક્ત નોંધપાત્ર માહિતી કે મુખ્ય મુદ્દાઓ શોધવા માટે ઝડપથી નજર ફેરવે છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લખાણનો સારાંશ કે મુખ્ય વિચાર ઝડપથી સમજવાનો હોય છે.

ઉદ્દેશ: અવલોકનાત્મક વાચનનો મુખ્ય હેતુ છે લેખન સામગ્રીમાંથી જરૂરી કે મહત્વપૂર્ણ માહિતી શોધવી. આ વાચન પદ્ધતિ નીચે આપેલા હેતુઓ માટે ઉપયોગી સાબિત થાય છે:

- **મુદ્દાનું નિરૂપણ સમજવું:** લેખ કે પુસ્તક કયા વિષયને આવરી લે છે તે જાણવા માટે અવલોકનાત્મક વાચન મદદરૂપ બને છે. તેનાથી મુખ્ય મુદ્દાઓ, વિષયવસ્તુ અને લેખકનો અભિપ્રાય સરળતાથી સમજાઈ શકે છે.
- **લખાણનું પ્રથમ અવલોકન:** ક્યારેક લખાણના વિષય સાથે પોતાના લક્ષ્યનો મેળ ખાઈ છે કે નહીં તે તપાસવા માટે તેનું ત્વરિત પઠન કરવું પડે છે.
- **સામગ્રીના મહત્વપૂર્ણ ભાગ ઓળખવા:**

અવલોકનાત્મક વાચન દ્વારા તે જાણી શકાય છે કે લખાણમાં કયા વિભાગો સૌથી વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એનાથી વાંચન દરમિયાન કયા વિષય પર વધારે ધ્યાન આપવું અને કયા ભાગોને પ્રાથમિકતા આપવી તે નક્કી કરવામાં મદદ મળે છે.

♦ **દૃષ્ટાંતો :**

1, ટાઈટલ, ઉપશીર્ષકો અને પ્રથમ / છેલ્લો પેરાગ્રાફ વાંચવો:
લેખમાં શું છે તે જાણવા માટે ટાઈટલ (શીર્ષક) અને ઉપશીર્ષકો (subheadings) વાંચીને સામાન્ય વિચાર મેળવી શકાય છે. પહેલા અને છેલ્લા પેરાગ્રાફમાં ઘણીવાર મુખ્ય મુદ્દાઓ હોય છે.

2. અખબારની હેડલાઈન્સ જોવી:
જો તમે કોઈ સમાચારપત્ર વાંચી રહ્યા હોવ અને દરેક સમાચાર સંપૂર્ણ રીતે ન વાંચવા હોય, તો ફક્ત હેડલાઈન્સ જોવાથી પણ સામાન્ય રીતે ખબર પડી જાય છે કે શું છે અને શું મહત્વનું છે.

♦ **અવલોકનાત્મક વાચનની ખાસિયતો:**

1. સમય બચાવે છે: અવલોકનાત્મક વાચન દ્વારા ઓછા સમયમાં જરૂરી માહિતી મેળવી શકાય છે.

2. ચપળ વાંચન પદ્ધતિ છે: આ વાચન પદ્ધતિ ઝડપથી લખાણ પરથી નજર ફેરવીને મહત્ત્વપૂર્ણ માહિતી શોધવામાં સહાય કરે છે.

3. પરીક્ષા દરમિયાન ઉપયોગી: લાંબી સામગ્રી-માંથી મુખ્ય મુદ્દાઓ ઝડપી ઓળખવા અને પસંદ કરવા માટે અવલોકનાત્મક વાચન પરીક્ષા સમયે ખુબ ઉપયોગી થાય છે.

4. સંશોધન અને સંદર્ભ વાંચનમાં મદદરૂપ: સંશોધનકાર્ય કે સંદર્ભગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતી વખતે જરૂરી માહિતી શોધવા માટે આ પદ્ધતિ ખાસ ઉપયોગી બને છે. જેના વિવિધ દૃષ્ટાંત નીચે મુજબ છે.

♦ **શૈક્ષણિક દૃષ્ટાંત:**

1. પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવી: વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે પરીક્ષાની તૈયારી દરમિયાન નોટ્સ અથવા પાઠ્યપુસ્તક વાંચે છે, ત્યારે સમય બચાવવા માટે skimming કરે છે. તેઓ ખાસ કરીને ટાઈટલ, ઉપશીર્ષકો, bold/italic લખાણ અને સાદા પ્રશ્નોની આસપાસના લખાણ પર ધ્યાન આપે છે. જેથી મુખ્ય મુદ્દા ઝડપથી સમજાઈ જાય.

2. "ભારતના બંધારણના મૂળ તત્ત્વો" વિષય પરનો લંબાયેલો લેખ હોય, ત્યારે વિદ્યાર્થી પહેલો અને છેલ્લો પેરાગ્રાફ વાંચીને, મધ્યના bold મુદ્દાઓ પરથી એકંદર વિચાર બનાવી શકે છે કે, લેખક શું કહી રહ્યા છે.

♦ **વ્યવસાયિક દૃષ્ટાંત:**

1. મીટિંગ અગાઉ રિપોર્ટ વાંચવો: કોઈ મેનેજરને મીટિંગ પહેલાં 20 પાનાની બિઝનેસ રિપોર્ટ વાંચવી હોય, તો તે skimming પદ્ધતિ અપનાવે છે. મહત્વપૂર્ણ ગ્રાફ, ટેબલ્સ, ટાઈટલ્સ અને સંક્ષિપ્ત માહિતી જોઈને રિપોર્ટનો સાર સમજાવી શકે છે.

2. પ્રોજેક્ટ રિપોર્ટમાં "સંચયિત ખર્ચ" અને "વિતરણ સમયગાળો" જેવા ઉપશીર્ષકો જોઈને, મેનેજર તરત સમજી શકે છે કે પ્રોજેક્ટ કેટલી અસરકારક રીતે ચાલી રહ્યો છે.

♦ **દૈનિક જીવન દૃષ્ટાંત:**

1. અખબારમાં મહત્ત્વના સમાચાર શોધવા: એક વ્યક્તિને ઓફિસ જવાનું હોઈ અને સમય ઓછો હોય, ત્યારે તે માત્ર હેડલાઈન્સ અને મહત્ત્વના ઉપમુદાઓ પર નજર ફેરવીને આજે શું મહત્ત્વનું છે એ જાણે છે.

2. મોબાઈલ એપમાં સમાચાર વાંચવા: ન્યૂઝ એપમાં એક ન્યુઝ ક્લિક કરીને ફક્ત પહેલો પેરા અને Highlighted keyword જોઈને નક્કી કરે છે કે આખો લેખ વાંચવો કે નહિ.

2) શોધનાત્મક વાચન (Scanning):

વ્યાખ્યા: શોધનાત્મક વાચન એ વાંચનની એવી રીત છે જેમાં વ્યક્તિ પાસે કોઈ ચોક્કસ માહિતી હોય છે, જે તે શોધવા માગે છે. સમગ્ર લખાણ વાંચવાનું હોય નહીં, માત્ર જે માહિતી જોઈતી હોય ત્યાં નજર અટકવી અને ઝડપથી તેની શોધ કરવી — એ શોધનાત્મક વાચન કહેવાય.

♦ ઉદ્દેશ:

1. **ચોક્કસ વિગતો શોધવી:** કોઈ વિગત, આંકડો, તારીખ, નામ, સંખ્યાઓ જેવી માહિતી શોધવી હોય ત્યારે ઉપયોગી.

2. **સમય બચાવવો:** અનાવશ્યક લખાણ વાંચ્યા વિના સીધું જરૂરી માહિતી પર પહોંચી જવાય છે.

3. **ફક્ત સંબંધિત માહિતી લેવી:** જે માહિતી તમારા કામની છે એ જ લેવી—બાકી બધું અવગણવું.

♦ દૃષ્ટાંતો :

1. **ટ્રેનના ટાઈમટેબલમાંથી નિર્ધારિત ટ્રેનનો સમય શોધવો:** જેમ કે તમે 'સુરત થી અમદાવાદ' જતી ટ્રેનનો સમય શોધો છો તો આખું ટાઈમ ટેબલ વાંચવાને બદલે માત્ર આ શહેરો વચ્ચેની પંક્તિઓ જુઓ છો.

2. **કોઈ પુસ્તકમાં શબ્દકોષમાંથી અર્થ શોધવો:** જ્યારે કોઈ અજાણ્યા શબ્દનો અર્થ શોધવો હોય ત્યારે તમે 'ક' થી 'જ્ઞ' ક્રમમાં લિસ્ટમાંથી તે શબ્દ ઝડપથી શોધો છો.

3. **પરીક્ષા પરિણામમાંથી કોઈ વિદ્યાર્થીનું નામ શોધવું:** પરિણામની યાદીમાં તમારું કે કોઈ મિત્રનું નામ શોધવા માટે તમે નામ ઉપર નજર ફેરવો છો, આખા પરિણામ વાંચતા નથી.

♦ દૃષ્ટાંતો :

1. **શૈક્ષણિક દૃષ્ટાંત:**

MCQ ટેસ્ટના જવાબ શોધવા: વિદ્યાર્થી પાસેથી પ્રશ્ન પૂછાય કે "સાંસદના કુલ સભ્યો કેટલાં છે?" ત્યારે તે તરત પુસ્તકના તે ભાગમાં પહોંચે છે જ્યાં આ આંકડો લખેલો હોય—એને scanning કહેવાય.

2. **વ્યવસાયિક દૃષ્ટાંત:**

અહેવાલમાંથી નફાનો આંકડો શોધવો: મનેજર કોઈ બિઝનેસ રિપોર્ટમાંથી ફક્ત "કુલ નફો" કે "છેલ્લા ક્વાર્ટરનું વેચાણ" શોધે છે — એ માટે આખો રિપોર્ટ વાંચ્યા વિના નિશ્ચિત કી વર્ડ શોધે છે.

3. **દૈનિક જીવન દૃષ્ટાંત:**

મોબાઈલ કોન્ટેક્ટ્સમાંથી કોઈ નંબર શોધવો: કોઈ મિત્રનો નંબર શોધવો હોય ત્યારે નામ પરથી સીધું A - Z ક્રમમાં જોઈને તે વ્યક્તિ સુધી પહોંચો — એ scanning છે.

ટેલિવિઝન કાર્યક્રમ માટે સમય તપાસવો: ટીઆરપી લીસ્ટ કે કાર્યક્રમ સમયપત્રકમાં તમારી મનપસંદ સિરીયલ કે શો ક્યારે આવે છે તે શોધવું.

---

3) વ્યાખ્યાત્મક વાચન (Intensive Reading)

વ્યાખ્યા: વ્યાખ્યાત્મક વાચન એટલે એવું વાંચન જ્યાં દરેક શબ્દ, વાક્ય અને અનુચ્છેદને ખૂબ ધ્યાનથી વાંચી તેના અર્થ, અભિપ્રાય અને માળખાનું ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. મુખ્ય ઉદ્દેશ લખાણની સંપૂર્ણ સમજ મેળવવો અને ભાષાના વ્યાકરણ, શબ્દચયન તથા સંદર્ભોનું જ્ઞાન મેળવવું હોય છે.

♦ ઉદ્દેશ:

1. **સંપૂર્ણ સમજૂતી મેળવવી:** લખાણમાં શું કહેવામાં આવ્યું છે તેનું સંપૂર્ણ રીતે અર્થઘટન કરવું.

2. **ભાષાકૌશલ્ય વિકસાવવો:** વ્યાકરણ, શબ્દસમૂહો, વાક્યબંધનો વગેરે દ્વારા ભાષાની સમજ મજબૂત કરવી.

3. પાઠનું ઘનત્વથી અવલોકન: દરેક પંક્તિમાં રહેલા ભાવ, ઉદ્દેશ અને શૈલીની ઓળખ.

♦ **સામાન્ય દૃષ્ટાંતો** :

1. **પાઠ્યપુસ્તકનો અધ્યાય વાંચવો**: જ્યારે વિદ્યાર્થી કોઈ પાઠને સમજીને પરીક્ષાની તૈયારી કરે છે, ત્યારે દરેક વાક્યનું ધ્યાનથી અર્થઘટન કરે છે.

2. **કાવ્યો કે વિજ્ઞાનના લેખો વાંચવા**: કાવ્યમાં છુપાયેલ ભાવાર્થની શોધ કે વિજ્ઞાન લેખમાં દરેક તથ્યને સમજીને આગળ વધવું.

3. **પ્રશ્નોત્તરી માટે લખાણનું તટસ્થ વાંચન**: કોઈ પણ પ્રશ્નનો યોગ્ય જવાબ શોધવા માટે આખું લખાણ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવું પડે છે.

♦ **દૃષ્ટાંતો** :

1. **શૈક્ષણિક દૃષ્ટાંત**:

ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'રસ' વિષયક પાઠ વાંચવો: વિદ્યાર્થી આ પાઠ વાંચતી વખતે ‘રસ’ શું છે, તેની શ્રેણીઓ, દૃષ્ટાંતો અને લેખકનો અભિપ્રાય બધું સમજવા પ્રયત્ન કરે છે.

2. **વ્યવસાયિક દૃષ્ટાંત**:

આર્થિક નીતિનું વિશ્લેષણ કરતો લેખ: જ્યારે અર્થશાસ્ત્રી કે પત્રકાર નીતિ લેખ વાંચે છે, ત્યારે તે દરેક વાક્યના માધ્યમથી એ નીતિનો અર્થ, અસર અને નીતિવિષયક સૂચનો સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

3. **દૈનિક જીવન દૃષ્ટાંત**:

સરકારી યોજના વિશે વિગતવાર લેખ વાંચવો: કેવી રીતે અરજી કરવી, કયો લાભ ક્યાં સુધી મળે છે — આ જાણવા માટે વ્યક્તિ સંપૂર્ણ લેખ ખૂબ જ ધ્યાનથી વાંચે છે.

♦ **વિશેષ લક્ષણો**:

1. ધીમું અને વિચારપૂર્વક વાંચન
2. નોંધ લખવી અને અંશ Highlight કરવો
3. ભાષા શીખવા માટે સૌથી ઉપયોગી પદ્ધતિ
4. વિશ્લેષણાત્મક અને તટસ્થ દૃષ્ટિકોણ વિકસાવતો અભ્યાસ

---

4) વિશ્લેષણાત્મક વાચન (Critical Reading)

વ્યાખ્યા: વિશ્લેષણાત્મક વાચન એ વાંચનની એવી પદ્ધતિ છે. જેમાં વાચક માત્ર લખાણ શું કહે છે તે જ નહીં, પરંતુ કેમ અને કેવી રીતે કહે છે તે પણ સમજે છે. લેખકના તર્ક, દલીલો, ઉદ્દેશ અને ભાષાશૈલીનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. સાથે સાથે વાચક પોતાનો અભિપ્રાય પણ ઊભો કરે છે.

♦ **ઉદ્દેશ**:

1. **લેખકના મંતવ્યોને ઓળખવા**: લખાણ પાછળ રહેલા લેખકના વિચારો, મંતવ્યો અને દૃષ્ટિકોણને સમજવો.

2. **લખાણનો તટસ્થ અભ્યાસ કરવો**: શું લખાયું છે તેનાથી વધુ, કઈ રીતે અને શા માટે લખાયું છે તેની ચર્ચા કરવી.

3. **તર્ક અને દલીલની ગુણવત્તા ચકાસવી** : લેખકના દાવા સાચા છે કે નહીં, પુરાવા પૂરતા છે કે નહીં — તેનું નિખાલસ વિશ્લેષણ.

♦ **સામાન્ય દૃષ્ટાંતો** :

1. **સંપાદકીય લેખ વાંચવો**: જ્યારે આપણે સામયિક અથવા અખબારમાં આવેલ કોઈ તટસ્થ અથવા ચર્ચાસ્પદ લેખનો અર્થ સમજતા અને લેખકના અભિપ્રાયનું મૂલ્યાંકન કરતા હોઈએ.

2. **દાવાઓના આધાર કે પુરાવાની તપાસ કરવી**: જેમ કે "શહેરમાં વૃક્ષોનું પ્રમાણ ઘટી ગયું છે" — તો પ્રશ્ન ઊભો થાય: એ દાવો ક્યાં આધારિત છે?

3. **વિભિન્ન દૃષ્ટિકોણો અંગે વિચાર કરવો**: કોઈ લેખમાં રજૂ કરેલ એક દૃષ્ટિકોણ સિવાય અન્ય દૃષ્ટિકોણો વિષે વિચાર કરવો.

♦ **દૃષ્ટાંતો** :

1. શૈક્ષણિક દૃષ્ટાંત:

વિદ્વાન લેખકના નિબંધનો અભ્યાસ: વિદ્યાર્થી એ નિબંધ વાંચીને ચકાસે છે કે લેખકના તર્ક બળવાન છે કે નહીં, વિષય પ્રવૃત્તિમાં પક્ષપાત છે કે નહીં.

2.વ્યવસાયિક દૃષ્ટાંત:

વ્યાપાર નીતિ વિશે વિશ્લેષણ: વ્યાપારી કે રોકાણકાર કોઈ નીતિ વિશે લેખ વાંચી એવું નક્કી કરે છે કે શું તે વ્યાવસાયિક રીતે વ્યાપક અસરકારક છે કે નહીં.

3. દૈનિક જીવન દૃષ્ટાંત:

સમાચાર ચેનલ કે બ્લોગ પોસ્ટનું મૂલ્યાંકન: કોઈ વ્યક્તિ ઓનલાઇન લેખ વાંચીને વિચારે છે — "આ માહિતી હકીકત આધારિત છે કે માત્ર મતપ્રકટિ છે?"

♦ **વિશેષ લક્ષણો:**

1. તટસ્થ દૃષ્ટિકોણ વિકસાવતું
2. તર્કશક્તિ અને ચિંતન શક્તિ વધારતું
3. દાવા અને વિવાદોની ગુણવત્તા ચકાસતું
4. જાતે વિચાર કરવાનો અભ્યાસ કરાવતું

આ રીતે "વિશ્લેષણાત્મક વાચન" વ્યક્તિને માત્ર વાંચન નહીં, પણ વિચાર અને વિશ્લેષણમાં પણ નિપુણ બનાવે છે.

B. વાચનના તબક્કાઓ (Stages of Reading)

વાચન એ ક્રમબદ્ધ પ્રક્રિયા છે, જે ત્રણ તબક્કાઓમાં વહેંચાયેલી છે: પૂર્વ-વાચન, વાચન દરમિયાન અને વાચન પછીની પ્રવૃત્તિઓ. દરેક તબક્કો પાઠકને લખાણ સાથે ઊંડાણપૂર્વક જોડવા માટે મદદરૂપ થાય છે.

1) પૂર્વ-વાચન (Pre-reading):

અર્થ:

પૂર્વ-વાચન એ વાંચન પ્રક્રિયાનો પહેલો તબક્કો છે, જેમાં પઠન શરૂ કરતા પહેલાં વાચકને લેખ માટે માનસિક, ભાષાકીય અને ભાવનાત્મક રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે. વાચક પોતાનું અગાઉનું જ્ઞાન, અનુમાનશક્તિ અને રસ સાથે લખાણ તરફ આગળ વધે છે.

હેતુ (Objectives):

1. લેખમાં શું મળવાનું છે તેનો પૂર્વ અંદાજ લગાવવો: જ્યારે આપણે કોઈ પાઠ્યસામગ્રી વાંચવા જઈએ, ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિએ શી પ્રકારની માહિતી મળશે તે અંગે અંદાજ લગાવવો જરૂરી છે. તે માટે શીર્ષક, ઉપશીર્ષક, ચિત્રો, ગ્રાફ, અને મૂલ્યાંકન આધારિત ભાગો જોઈ શકાય છે.

2. વાંચન માટે વિચારધારા (Framework) ઊભી કરવી: વિચારધારા એટલે આપણા મનમાં લખાણના મુદ્દાઓનો એક ઢાંચો (મોડેલ) તૈયાર કરવો. આ ઢાંચો વાંચન દરમિયાન માહિતીને ગોઠવવામાં અને સમજવામાં મદદ કરે છે.

3. પહેલેથી શીખેલી માહિતી(Previously Learned Knowledge) ને સક્રિય કરવી: નવા પાઠના વિષય સાથે સંકળાયેલી અગાઉની માહિતીને યાદ કરવી. આવા જૂના અનુભવો અને માહિતી નવા વિચારોને જોડવામાં સહાય કરે છે અને સમજણ વધારે ઊંડી બને છે.

4. વિષયમાં રસ પેદા કરવો: જો વાંચન શરૂ કરતાં પહેલાં વિષય વિશે કુતુહલ અને રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તો વિદ્યાર્થી વધુ એકાગ્રતાથી અને ઉત્સાહપૂર્વક વાંચે છે, જેના પરિણામે વધુ સારી સમજણ વિકસે છે.

5. વાંચનના હેતુને સ્પષ્ટ કરવો: વાંચન શરૂ કરતાં પહેલાં નક્કી કરવું કે શું જાણવા માંગીએ છીએ, કેવાં પ્રશ્નોના જવાબ શોધવાના છે — જેથી વાંચન વધુ લક્ષ્યસભર અને અસરકારક બને છે.

♦ **મુખ્ય પ્રક્રિયાઓ (Key Activities):**

1. ટાઈટલ, ઉપશીર્ષકો અને તસવીરો નિહાળવી: તેમાંથી વિષય કે વિષયની દિશા વિશે અનુમાન લગાવવું.

2. વિષય સંબંધિત ચર્ચા કરવી: વાંચન પહેલાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રશ્નોત્તરી કે દૃષ્ટિકોણની ચર્ચા કરે.

3. અનુમાન લગાવવું (Prediction): "આ લેખમાં શું આવી શકે?" જેવી કલ્પનાઓ વિકસાવવી.

4. શબ્દકોશ અથવા નવા શબ્દો ઓળખવા: કેટલીક અઘરી શબ્દાવલી માટે અર્થશોધક વ્યવસ્થા રાખવી.

5. હેતુ નક્કી કરવો: "હું આ વાંચનમાંથી શું જાણવા ઈચ્છું છું?" — એવા પ્રશ્નો માટે દિશા નક્કી કરવી.

◆ **દૃષ્ટાંત (Examples):**

દૃષ્ટાંત 1:

લેખનું શીર્ષક છે: **"જળ બચાવવાની જરૂર"**

પ્રશ્ન: "પાણી કેમ બચાવવું જોઈએ?"

અનુમાન: લેખમાં પાણીના સ્ત્રોતો, તેના ઉપયોગ, અને બચાવના ઉપાયો આવવાનો સંભાવ છે.

દૃષ્ટાંત 2:

તસવીર છે જેમાં સૂકી જમીન દેખાઈ રહી છે.

વિદ્યાર્થીઓ તેને જોઈને કહેશે: "હવે વરસાદ નહીં આવે તો પાણીની તંગી થશે."

એથી પહેલા થીજેલા વિચાર સાથે વાંચન થશે.

દૃષ્ટાંત 3:

શિક્ષક વર્ગને પૂછે:

"શું તમે ક્યારેય પાણી બગાડ્યું છે?"

"પાણી બચાવવાનો કયો ઉપાય તમે ઉપયોગમાં લો છો?"

◆ **પૂર્વ-વાચનની અસરકારકતા:**

1. વિદ્યાર્થી લેખ સાથે ઊંડાણથી જોડાય છે
2. વિશ્લેષણાત્મક અને અનુમાનક્ષમ વાંચન થવાનું શરૂ થાય છે
3. રસ વધે છે અને ભાષા સમજવાની તૈયારી થાય છે
4. લખાણમાં મળનારી માહિતી વધુ સ્પષ્ટ અને સંબંધિત લાગતી થાય છે

◆ **નિષ્કર્ષ** :

પૂર્વ-વાચન એ વાંચનની તૈયારી છે. જેવી રીતે એક ખેડૂત વાવેતર પહેલાં જમીન તૈયાર કરે છે, એ જ રીતે વાચક પૂર્વ-વાચન દ્વારા મન અને વિચારને લેખ માટે તૈયાર કરે છે. તે માત્ર પ્રક્રિયા નહિ, પણ સફળ વાંચન માટેની મજબૂત આધાર છે. જેમ મકાન બનાવવા માટે મજબૂત પાયો જરૂરી હોય છે, તેમ સારી રીતે લેખ સમજવા માટે યોગ્ય પૂર્વ-વાચન જરૂરી છે.

---

2) વાચન દરમિયાન (While-reading):

અર્થ:

વાચન દરમિયાનનો તબક્કો એ વાચન પ્રક્રિયાનો મધ્યમ અને સૌથી સક્રિય ભાગ છે. અહીં વાચક માત્ર શબ્દો જ નથી વાંચતો, પરંતુ લેખમાંથી અર્થ કાઢે છે, પ્રશ્નોના જવાબ શોધે છે અને વિચાર પ્રવાહમાં જોડાઈને લેખના તર્ક અને માળખાને સમજે છે.

હેતુ (Objectives):

1. લખાણમાંથી **મુખ્ય માહિતી** અને **વિચારોની ઓળખ** કરવી.
2. **પ્રશ્નોના જવાબો શોધવા** માટે લક્ષ્યાંકિત રીતે વાંચવું.
3. **અવગત વાંચન** અને **વિચારશીલ અભિગમ** વિકસાવવો.
4. લેખ સાથે **સક્રિય જોડાણ** જાળવી રાખવું.

◆ **મુખ્ય પ્રક્રિયાઓ (Key Processes):**

1. મુખ્ય વિચારો ઓળખવા:

દરેક પેરા કે વિભાગમાં લેખક શું મુખ્ય વાત કહેવા માંગે છે, તે વિચાર પસંદ કરવો કે ઓળખવો. અને

તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો. આથી આપણે આખા લેખનો સાર પણ સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. ટૂંકમાં મુખ્ય વિચાર ઓળખવો એટલે માત્ર વાંચવું નહીં, પણ સમજવાનો અને તાત્પર્ય કાઢવાનો પ્રયાસ કરવો.

2. પ્રશ્નોના ઉત્તર શોધવા:

લેખમાં જે પ્રશ્નો પહેલેથી પૂછી લેવામાં આવ્યા હોય અથવા વાંચન દરમિયાન તમારા મનમાં આવતા પ્રશ્નો હોય, તેમના જવાબો માટે લેખમાં શોધખોળ કરવી અને લેખના વિવિધ ભાગોમાંથી યોગ્ય માહિતી શોધવી. આ પ્રક્રિયા લેખને સારી રીતે સમજવામાં અને તેની સાથે જોડી આપવામાં મદદ કરે છે.

3. નોંધો બનાવવી:

"નોંધો બનાવવી"નો અર્થ છે લેખમાં જે જાણકારી સૌથી અગત્યની છે – જેમ કે મુખ્ય મુદ્દાઓ, તારીખો, તથ્યો – તેને સંપૂર્ણ લેખ ફરીથી લખ્યા વિના ટૂંકસારમાં લખી લેવી, જેથી પછી Revision કરતી વખતે તે સહેલાઈથી યાદ રાખી શકાય. નોંધો લખવાથી યાદ શક્તિ મજબૂત બને છે અને લેખના સારને ઝડપથી ફરી જોવો સરળ બને છે.

4. અનુમાન લગાવવું:

"અનુમાન લગાવવું"નો અર્થ છે. વાંચન દરમિયાન પોતાની સમજ અને પહેલાંના જ્ઞાનના આધારે અંદાજ લગાવવો કે આગળ લખાણમાં શું થવાનું છે અથવા લેખક કયા મુદ્દાની ચર્ચા કરવાના છે. આ રીતે વાંચન દરમ્યાન મનસિક જોડાણ બને છે અને સમજ વધુ ઊંડી થાય છે.

5. ચિત્રો, ચાર્ટ્સ અને ગ્રાફ્સ વાંચવા:

લેખમાં આપેલા ચિત્રો, ચાર્ટ્સ કે ગ્રાફ્સ જેવી દૃશ્ય માહિતી (visuals)ને ધ્યાનથી જોઈને, તેનો અર્થ સમજવો અને તે માહિતી લેખના વિષય સાથે કેવી રીતે જોડાય છે તે ઓળખવું. દૃશ્ય માહિતીનો અર્થ સમજવાથી લેખનો સારાંશ વધુ સારી રીતે સમજાઈ શકે છે.

6. શબ્દસમૂહોનું અર્થઘટન કરવું:

"શબ્દસમૂહોનું અર્થઘટન કરવું"નો અર્થ છે લખાણમાં વાંચતી વખતે સામે આવતા અજાણ્યા શબ્દો કે શબ્દોના સમૂહનો અર્થ તરત શબ્દકોશ જોવાને બદલે, વાક્યના સંદર્ભ પરથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ રીતે અર્થઘટન કરવાની આદત આપણને શબ્દકોશ વગર પણ સમજ ઊંડી બનાવવામાં મદદ કરે છે.

♦ **દૃષ્ટાંત (Examples):**

દૃષ્ટાંત-1:

વિદ્યાર્થી : **"શહેરોમાં પાણી બગાડનાં કારણો"** વિષય પર લેખ વાંચી રહ્યો છે. તે દરેક પેરામાંથી **મુખ્ય મુદ્દા** લખે છે:

- નળ ખૂલ્લા રહી જવાનાં કારણે
- ગટર લિકેજ
- અયોગ્ય સિંચાઈ પદ્ધતિઓ વગેરે...

દૃષ્ટાંત-2:

લેખમાં પ્રશ્ન છે: **"શહેરોમાં પાણી વ્યર્થ કેમ જાય છે?"**

→ વિદ્યાર્થી જવાબ શોધે છે: "કારણ કે લોકો નળ બંધ કરતા નથી, લિકેજ સુધારવામાં વિલંબ થાય છે..."

દૃષ્ટાંત-3:

લેખની વચ્ચે એક **ચાર્ટ છે**, જેમાં પાણી વપરાશના સ્ત્રોતો દર્શાવેલા છે.

→ વિદ્યાર્થી ચાર્ટના આધારે સમજાવે છે કે પીવા માટે પાણીનો ઉપયોગ કેટલો થાય છે અને તે કોના માટે.

♦ **પ્રયોજન અને અસરકારકતા:**

-પઠન ક્ષમતા અને સમજીને વાંચવાની ટેવ વિકસે છે.

-વાચક લેખ સાથે વિચારશીલ રીતે જોડાય છે.

-સમજણ ઊંડી થાય છે અને વિમર્શ માટેના તર્ક તૈયાર થાય છે.

-લેખના તર્ક અને આશયની સમજ પકડાય છે.

♦ **નિષ્કર્ષ** :

"વાચન દરમિયાન" તબક્કો એ છે જ્યાં વાચન માત્ર પઠન રહી જતું નથી — તે વિચાર, સમજ અને અનુમાન સાથે ભળીને **સક્રિય અનુભવ** બની જાય છે. વિદ્યાર્થી લેખને ચિંતનાત્મક રીતે ભોગવે છે, પ્રશ્ન કરે છે અને માહિતીનો સાચો અર્થ શોધી કાઢે છે.

---

3) વાચન પછીની પ્રવૃત્તિઓ (Post-reading):

♦ **અર્થ:**

વાચન પછીનો તબક્કો એ છે જ્યારે વાચક લેખ વાંચી ચૂક્યો હોય અને હવે તે વાંચનથી મળેલી માહિતીને સમજવા, તેનો તટસ્થ અભ્યાસ કરવા અને તેને પોતાના જીવનસંદર્ભમાં જોવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ તબક્કો વાચનને આધ્યાત્મિક ઊંડાણ અને વિચારશીલતાની દિશામાં લઈ જાય છે.

♦ **હેતુ (Objectives):**

-વાંચનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી માહિતીનું સંકલન અને વિશ્લેષણ કરવું.

-લેખકના દૃષ્ટિકોણ પર વિચાર કરવો.

-પઠિત માહિતીને પોતાનાં અનુભવ, સમજ અને જીવન સાથે જોડવી.

-વિમર્શ અને ચર્ચા દ્વારા વિવિધ દૃષ્ટિકોણ શોધવા

-વાચનકૌશલ્યથી વિચારકૌશલ્ય તરફ પ્રયાણ કરવું.

♦ **મુખ્ય પ્રક્રિયાઓ (Key Processes):**

1. સારાંશ લખવો:

"સારાંશ લખવો"નો અર્થ છે લખાણમાં શું મુખ્ય વાત કહી છે, તેનો તટસ્થ (ભેદભાવ વગરનો) અને ટૂંકો અર્થ લખવો, જેથી તે લખાણનો મર્મ (મુખ્ય ભાવ) સમજાઈ શકે. સારાંશ લખવાથી વ્યક્તિ લેખના મુખ્ય તત્ત્વો ઝડપથી સમજવામાં સમર્થ બને છે.

2. પ્રશ્નોત્તરી કરવી:

"પ્રશ્નોત્તરી કરવી"નો અર્થ છે લેખ વાંચતી વખતે તેના આધાર પર પ્રશ્નો ઊભા કરવાં (જેમ કે – લેખમાં શું કહેવામાં આવ્યું છે? કેમ એવું કહેવામાં આવ્યું છે?) અને પછી એ પ્રશ્નોના જવાબો લખાણમાંથી શોધવાનો પ્રયાસ કરવો. આ રીત વાંચનને વધુ વિચારમૂલક અને સક્રિય બનાવે છે.

3. ગ્રુપ ચર્ચા કરવી:

"ગ્રુપ ચર્ચા કરવી"નો અર્થ છે સહપાઠીઓ સાથે બેઠક કરીને લેખના વિષય પર એકબીજાના વિચારો સાંભળવા, પોતાના વિચારો જણાવવા અને જુદાં જુદાં દૃષ્ટિકોણો કે અભિગમોને સમજવાનો પ્રયાસ કરવો. આ રીતે ગ્રુપ ચર્ચા વિચારશક્તિ અને સમજ વધારવામાં મદદરૂપ બને છે.

4. મૂલ્યાંકન કરવું:

લેખક શું કહી રહ્યો છે તે માત્ર માનવાને બદલે, તેના દાવાઓમાં તર્ક છે કે નહીં, દૃષ્ટાંતો સંબંધિત અને સહાયક છે કે નહીં, અને એ દૃષ્ટિકોણ કેટલો યોગ્ય, ન્યાયસંગત કે વાસ્તવિક છે — એ બધાનો વિશ્લેષણ કરીને અંદાજ કાઢવો એટલે "મૂલ્યાંકન કરવું". આ પ્રક્રિયા વિદ્યાર્થીઓને માત્ર માહિતી લેવામાં નહીં, પણ તેના નિરીક્ષણ અને સમીક્ષા કરવાની ક્ષમતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.

5. આપણા અનુભવ સાથે જોડવું:

લખાણમાં આપેલી ઘટનાઓ, વિચારોથી એવો પ્રશ્ન ઊભો કરવો કે — "શું મારી સાથે કદી આવું બન્યું છે?" અથવા "શું મારો સમાજ પણ આવું અનુભવતો હોય શકે?" — અને એ રીતે લખાણને વ્યક્તિગત જીવન સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કરવો. આથી વાંચન વધુ જીવંત બને છે અને તે આપણાં મનમાં ઊંડો પ્રભાવ પાડી શકે છે. આ રીતે વાચક માત્ર વાંચે

નહીં, પણ આત્મસાત કરીને તે વિચારો સાથે નાતો જોડે છે.

♦ **દૃષ્ટાંત (Examples):**

દૃષ્ટાંત 1:

વિદ્યાર્થી એક લેખ વાંચીને લખે:

"આ લેખ જણાવે છે કે શહેરોમાં પાણી કેવી રીતે વ્યર્થ જાય છે અને નાગરિકો તરીકે આપણે શું જવાબદારી નિભાવવી જોઈએ."

દૃષ્ટાંત 2:

ગ્રુપ ચર્ચા દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ પૂછે:

"શું આપણાં વિસ્તારમાં પાણીની સમસ્યા છે? શું લેખમાં જણાવેલા ઉપાયો અહીં લાગુ પડે છે?"

દૃષ્ટાંત 3:

શિક્ષક પૂછે: "લેખકનાં દાવા વિષે તમે શું વિચારો છો? શું એ તર્કસંગત છે? શું કંઈ વધુ ઉમેરવાની જરૂર છે?"

♦ **વિશિષ્ટ લાભો:**

- વિચારોની ગહેરાઈ વિકસે છે.
- ભાષા અને તર્કદક્ષતા બંને વધે છે.
- સામાજિક અને નૈતિક સંવેદના વિકસે છે.
- વિષય પર આત્મમંથન થાય છે.

♦ **નિષ્કર્ષ:**

વાંચન પછીનો તબક્કો એ છે જ્યારે શીખેલી વાતો ખરેખર સમજાઈ જાય છે અને મનમાં ઊંડે ઉતરે છે. હવે વાંચન માત્ર જાણકારી લેવાનું સાધન નથી રહેતું, પણ એ વિચાર કરવાની અને ચર્ચા કરવાની પ્રક્રિયા બની જાય છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે વાંચન એ એક અનુભૂતિ બને છે — જ્યાં તેઓ તેમાં પોતાનો અનુભવ, વિચારો અને વિશ્લેષણ જોડે છે. શિક્ષકો માટે પણ તે સમય વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ બને છે, જ્યારે તેઓ પુસ્તકીય લેખને વિદ્યાર્થીઓના દૈનિક જીવન સાથે સાંકળીને સમજાવે છે. આ રીતે, શિક્ષણ શીખવા સુધી સીમિત નહીં રહે, પણ તે જીવંત અને અર્થસભર બને છે.

આમ, વાચન એ માત્ર શબ્દો વાંચવાની પ્રક્રિયા નથી, પણ એ એક **વિચારશીલ, ક્રિયાત્મક અને અર્થસભર અભ્યાસ** છે.શિક્ષકો માટે મહત્ત્વનું છે કે, તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં ત્રણે તબક્કાઓ (પૂર્વ-વાચન, વાચન દરમિયાન, વાચન પછીની પ્રવૃત્તિઓ)ના આધાર પર **સંચિત કૌશલ્યને વિકસિત** કરે. જેથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ભાષા અને વિચારકૌશલ્યમાં પારંગત બને.

2. વાચન કૌશલ્ય (Reading Skills)

વાચન કૌશલ્ય એ ભાષા કૌશલ્યોમાંનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ પાસું છે, જેનો ઉદ્દેશ માત્ર લખાણ વાંચવો નહીં પરંતુ તેને સમજવો અને તેનું અર્થઘટન કરવું છે. એક સક્ષમ વાચક માત્ર શબ્દો નહીં વાંચે પણ લેખકના વિચારો, ભાવનાઓ અને ઉદ્દેશ્યને પણ સમજે છે.

A. મુખ્ય વિચાર અને સહાયક વિચારો ઓળખવા (Identifying Main and Supporting Ideas)

♦ **મુખ્ય વિચાર એટલે શું?**

મુખ્ય વિચાર એટલે લેખક શું કહેવા માંગે છે તેનું મુખ્ય તત્ત્વ અથવા મુખ્ય સંદેશ. તે એક એવા મુદ્દા તરીકે ઓળખી શકાય છે, જેના આસપાસ આખું લખાણ રચાયેલું હોય છે. દરેક પેરા, દૃષ્ટાંત, અને માહિતી એ મુખ્ય વિચારને સમર્થન આપે છે. જેમ કે દોડતી ટ્રેનનું એન્જિન તેને આગળ ધપાવે છે, તેમ મુખ્ય વિચાર આખા લખાણને દિશા આપે છે.

♦ **મુખ્ય વિચાર ઓળખવાની રીતો:**

- પેરાગ્રાફ કે અનુચ્છેદમાં વારંવાર જે વિચાર આવતો હોય, તે મુખ્ય વિચાર બની શકે છે.

ISSN: 3107-3557 (Online)

-લેખકના દૃષ્ટિકોણને સમજવાથી મુખ્ય વિચાર જાણી શકાય છે.

- પ્રારંભિક અને અંતિમ વાક્યોમાં ઘણી વખત મુખ્ય વિચાર છુપાયેલો હોય છે.

♦ **સહાયક વિચારો એટલે શું?**

સહાયક વિચારો એ એવા વિચારો છે જે મુખ્ય વિચારને સમર્થન, સ્પષ્ટતા કે દૃષ્ટાંતરૂપ માહિતી આપે છે. તેઓ લેખના મુખ્ય વિચારને વધુ સ્પષ્ટ બનાવે છે અને વાચકને વિસ્તૃત સમજ આપે છે. જો મુખ્ય વિચાર "જળ સંરક્ષણ જરૂરી છે" હોય, તો સહાયક વિચારો હોઈ શકે— "અત્યારે જમીનનું પાણી ઘટી રહ્યું છે", "ગામોમાં પાણીની તંગી છે", અથવા "લોકોએ વાવેતરના મૌસમમાં પાણી સાચવવું જોઈએ".એ રીતે સહાયક વિચારો મુખ્ય વિચારની નજીક રહેતાં સાથ આપે છે.

♦ **સહાયક વિચારો ઓળખવાની રીતો:**

- તેઓ મુખ્ય વિચારની વિસ્તૃત માહિતી આપે છે.

- તેમના માધ્યમથી મુખ્ય વિચારને દૃષ્ટાંત, --તથ્યો કે વિગતોથી સમર્થન મળે છે.

- ઘણી વખત એ વિચારો "કારણ", "પરિણામ", "દૃષ્ટાંત", "અનુસંધાન" વગેરે રૂપે દર્શાવાય છે.

♦ **હેતુ (Purpose):**

- લખાણનું કેન્દ્રિય તત્ત્વ ઓળખી શકાય છે.

- વિષયની પૂર્ણ સમજૂતી મળે છે.

- નોંધો લેવા અને સારાંશ લખવામાં સહાય મળે.

- વિચારશીલ અને અભ્યાસપૂર્વક વાચન વિકસે છે.

♦ **દૃષ્ટાંત:**

લેખ:

"વનસંપત્તિ આપણું અમૂલ્ય ધન છે. વૃક્ષો આપણને ઓક્સિજન આપે છે, વરસાદ લાવે છે અને માટીને પકડી રાખે છે. વન્યજીવોનું નિવાસ- સ્થાન પણ વૃક્ષો છે. એટલે આપણે વૃક્ષોની સંભાળ રાખવી જોઈએ."

મુખ્ય વિચાર: વનસંપત્તિનું મહત્વ.

સહાયક વિચારો: 1, વૃક્ષો ઓક્સિજન આપે છે. 2. વરસાદ લાવવામાં મદદ કરે છે. 3. માટીને પકડી રાખે છે. 4. વન્યજીવોને નિવાસ આપે છે. 5. વૃક્ષોની રક્ષા જરૂરી છે.

♦ **વિધિ (How to Identify):**

1. **પ્રથમ વાક્ય/અંતિમ વાક્ય પર ધ્યાન આપો:** ઘણીવાર મુખ્ય વિચાર પેરાનું પહેલું કે છેલ્લું વાક્ય હોય છે.

2. **પુનરાવૃત્ત વિચાર શોધો:** જે વિચાર વારંવાર રજૂ થાય છે, તે મુખ્ય વિચાર હોઈ શકે છે.

3. **'શું કહેવા માંગે છે?' એ પ્રશ્ન પૂછો:** આખા લખાણમાંથી કે પેરામાંથી લેખક શું જણાવવા ઈચ્છે છે?

4. **સહાયક વિચારો માટે પ્રશ્નો પૂછો:** શું આ દૃષ્ટાંત છે? શું આ માહિતી મુખ્ય વિચારને સમર્થન આપે છે?

5. **વિશેષણાત્મક અને આધારપૂર્ણ શબ્દોની તુલના કરીને તેમના તફાવતો સમજવા"**

મુખ્ય વિચાર સામાન્ય અને વ્યાપક હોય છે, જ્યારે સહાયક વિચારો વિશિષ્ટ અને વિગતવાર હોય છે.

♦ **દૃષ્ટાંત (Example):**

પેરાગ્રાફ: "શહેરોમાં પાણીની અછત હવે ગંભીર સમસ્યા બની રહી છે. નળોમાં નિયમિત પાણી મળતું નથી. ઘણી વાર પાણી માટે લોકો લાઈનમાં ઊભા રહે છે. જમીન નીચે પાણીનું સ્તર પણ ઘટી ગયું છે.

મુખ્ય વિચાર :"શહેરોમાં પાણીની અછત એક ગંભીર સમસ્યા છે.

સહાયક વિચારો: 1. "નળોમાં નિયમિત પાણી મળતું નથી. 2. "પાણી માટે લોકો લાઈનમાં ઊભા રહે છે. 3. "પાણીનું સ્તર ઘટી ગયું છે."

♦ **વિશેષતા (Importance in Reading Skills):**

1. પાઠ્યપુસ્તક, લેખો અને નિવેદનો વધુ અસરકારક રીતે સમજવામાં સહાય કરે છે.

2. ટૂંકાવેલો સાર લખવામાં સહજતા આવે છે.

3.પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે mind-mapping (મન-નકશો), flowchart (પ્રવાહ ચાર્ટ) કે group discussion(સમૂહ ચર્ચા) માટે આધારભૂત બને છે.

4.વિશ્લેષણાત્મક વાચન માટે મજબૂત પાયો પૂરો પાડે છે.

♦ **નિષ્કર્ષ (Conclusion):**

મુખ્ય અને સહાયક વિચારો ઓળખવાની કુશળતા એ વાંચન કૌશલ્યનું મૂળ છે. તે વાચકને માત્ર માહિતીના ઉપભોક્તા નહિ, પણ વિચારશીલ અને તટસ્થ વિશ્લેષક બનાવે છે.

B. સંદર્ભમાંથી અર્થ કાઢવો (Deriving Meaning from Context)

♦ **અર્થ (Definition):**

વાચન દરમિયાન જો કોઈ અજાણ શબ્દ, શબ્દસમૂહ કે વાક્ય આવે અને આપણે તેનો અર્થ સીધો સમજતા ના હોઈએ, તો આસપાસના શબ્દો, વાક્યો અને સંદર્ભને ધ્યાનમાં લઈને અર્થ કાઢવાની પ્રક્રિયા સંદર્ભમાંથી અર્થ કાઢવો કહેવાય છે.

વાચન કરતી વખતે અનેક વાર એવું બને કે વાચકને કોઈ શબ્દનો અર્થ ખબર ન હોય. પણ જો વાક્યનું અર્થઘટન ઠીક રીતે કરવામાં આવે, તો એવા અજાણ્યા શબ્દોનો અંદાજ લગાવી શકાય છે. **સંદર્ભ સંકેત (clues)** એટલે વાક્યમાં એવી વિગતવાર વિગતો કે વાક્યના આસપાસના શબ્દો કે, જે શબ્દના અર્થ તરફ સંકેત આપે છે.

♦ **હેતુ (Purpose):**

1. અજાણ શબ્દોના અર્થને અનુમાનથી સમજવા
2. શબ્દકોષ વગર પણ સમજશક્તિ વિકસાવવી
3. વાચનની સતત પ્રવાહિતા જાળવવી
4. ભાષાકૌશલ્ય અને અર્થગ્રહણ શક્તિમાં વૃદ્ધિ કરવી

♦ **શબ્દોના સંદર્ભ સંકેતના પ્રકારો:**

1. પરિભાષાત્મક સંકેત (Definition Clues):

કેટલાક સમયે વાંચન દરમિયાન કોઈ અજાણ શબ્દનો અર્થ આપણે સીધો ન સમજતા હોઈ છે, પરંતુ વાક્યના અંદર અથવા આસપાસ જ તે શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે આપેલો હોય છે. આવું જ્યારે થાય, ત્યારે આપણે તેને **પરિભાષાત્મક સંકેત** (Definition Clue) કહીએ છીએ.

દૃષ્ટાંત:

"રાહુલનું વર્તન ખૂબ જ અલિપ્ત હતું – તે કંઈ પણ લાગણી દાખવતો નહીં."

અહીં 'અલિપ્ત' શબ્દનો અર્થ વાક્યના બીજાં ભાગમાં સીધો આપવામાં આવ્યો છે: **"કોઈ પણ લાગણી દાખવતો નહીં"**. અતઃ, 'અલિપ્ત'નો અર્થ "લાગણીઓથી વિમુખ" અથવા "ભાવનાવિહિન" છે – અને આ અર્થ વાક્ય દ્વારા પરિભાષિત કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે, જો કોઈ અજાણ શબ્દનો અર્થ વાક્યમાં જ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવે, તો એ સંજ્ઞાને અમે **પરિભાષાત્મક સંકેત** કહીએ છીએ.

2. સમાનાર્થી/વિપરીત અર્થ સંકેત (Clues):

ક્યારેક વાંચન દરમ્યાન કોઈ અજાણ શબ્દનો અર્થ સીધો જણાતો ન હોય, ત્યારે તેના આસપાસના શબ્દો મદદરૂપ થઈ શકે છે. ખાસ કરીને જો તેના નજીકમાં તે શબ્દના **સમાન અર્થ ધરાવતા (સમાનાર્થી)** અથવા **વિરુદ્ધ અર્થ ધરાવતા (વિરુદ્ધાર્થી)** શબ્દો હોય, તો આપણે એના આધારે અર્થનું અનુમાનકરી શકીએ છીએ.

દૃષ્ટાંત: "હેતલ ખૂબ જ ઉદ્દંડ છે, જ્યારે તેની બહેન શાંત અને સોબતદાર છે."

અહીં 'ઉદ્દંડ' શબ્દનો સીધો અર્થ કદાચ અકલ્પનીય હોઈ શકે, પરંતુ તેના બાજુમાં આવેલા "શાંત અને સોબતદાર" જેવા શબ્દો દર્શાવે છે કે 'ઉદ્દંડ' તેનું વિરુદ્ધ સ્વભાવ દર્શાવતો છે. અતઃ, આપણે 'ઉદ્દંડ' નો અર્થ "દુશીલ" કે "શિસ્ત વિનાનો" તરીકે **વિપરીત અર્થના સંકેત પરથી** સમજી શકીએ છીએ. આ રીતે, જો કોઈ અજાણ શબ્દની આસપાસમાં

તેના વિરોધી કે સમાન અર્થ ધરાવતા શબ્દો હોય, તો તે શબ્દનો અર્થ સમજવામાં ખૂબ સહાય મળે છે.

3. **પરિસ્થિતિજન્ય સંકેત (Situation-based Clues):**

કેટલીક વખત, જો કોઈ શબ્દનો અર્થ સીધો ન પણ હોય, તો પણ વાક્યની સમગ્ર પરિસ્થિતિ, ઘટના અથવા લાગણીના પ્રવાહ પરથી એ શબ્દનો અર્થનું અનુમાન કરી શકાય છે. આવા સંજોગોમાં મળતી માહિતીથી જે સંકેત મળે છે, તેને આપણે પરિસ્થિતિ સંકેત કહીએ છીએ.

દૃષ્ટાંત:

"તેણી ખૂબ જ વિહ્વળ લાગી રહી હતી કારણ કે તેનો સમયસર ટ્રેન પકડવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ રહ્યો."

અહીં 'વિહ્વળ' શબ્દ કદાચ અજાણ હોય, પરંતુ સમગ્ર પરિસ્થિતિ–**ટ્રેન પકડવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જવો**–એક તણાવભર્યા, ગભરાટભર્યા અને અસ્વસ્થ અનુભવો તરફ ઈશારો કરે છે. અતઃ, અહીંથી 'વિહ્વળ'નો અર્થ "ગભરાયેલી", "અશાંત" કે "વ્યથિત" હોવાનું સમજાય છે. આ રીતે, જ્યારે કોઈ શબ્દનો અર્થ તેના ચારો તરફથી ઘેરાયેલ પરિસ્થિતિમાંથી જાણવા મળે છે, ત્યારે તે **પરિસ્થિતિ સંકેત** તરીકે ઓળખાય છે.

4. **દૃષ્ટાંતસંકેત (Examples):**

કેટલીક વખત વાચનમાં કોઈ શબ્દનો અર્થ સીધો ન જણાય, પરંતુ એ શબ્દ પછી **તેના દૃષ્ટાંતો** આપેલા હોય છે, જેનાથી એ શબ્દનો અર્થ સમજવામાં સહાય થાય છે. આવા સંકેતોને આપણે દૃષ્ટાંત સંકેત કહીએ છીએ.

દૃષ્ટાંત:

"પોષક તત્વો જેમ કે વિટામિન, મિનરલ્સ અને પ્રોટીન શરીરના વિકાસ માટે જરૂરી છે."

અહીં 'પોષક તત્વો' શબ્દનો અર્થ જો અજાણ હોય, તો પછી આપેલા **દૃષ્ટાંતો—વિટામિન, મિનરલ્સ અને પ્રોટીન**— તેના પ્રકારો છે. આ દૃષ્ટાંતો પરથી સમજાય છે કે 'પોષક તત્વો' એવા ઘટકો છે, જે શરીરને જરૂરી પોષણ આપે છે અને વિકાસ માટે અનિવાર્ય હોય છે.

આ રીતે, જયાં કોઈ શબ્દ પછી "જેમ કે", "દૃષ્ટાંત તરીકે", "ખાસ કરીને" વગેરે શબ્દો સાથે દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવે છે, ત્યારે એ **દૃષ્ટાંત clues** રૂપે કાર્ય કરે છે અને શબ્દનો અર્થ સમજવામાં મદદ કરે છે.

♦ **રીતિઓ (Methods):**

1. **સાંદર્ભિક સંકેતો (Contextual Clues) પર ધ્યાન આપવું:** આજુબાજુના શબ્દો શું સૂચવે છે?

2. **વિષયવસ્તુ સાથે જોડાણ બનાવવું:** લેખ કે પેરામાં શું વિષય છે? એના આધારે અર્થ લગાડો.

3. **પર્યાયવાચી કે વિરુદ્ધવાચી શબ્દોની શોધ:** ક્યારેક સંદર્ભમાં જ એ શબ્દનું સમાનાર્થી કે વિરુદ્ધ અર્થ આપવામાં આવે છે.

4. **દૃષ્ટાંત કે સમજાવટ જોવી:** લેખક ક્યારેક અજાણ શબ્દ પછી દૃષ્ટાંત કે સ્પષ્ટીકરણ આપે છે.

દૃષ્ટાંત: (Example):

પેરા:

"જ્યાં અગાઉથી થોડું પાણી હતું, હવે ત્યાં સંપૂર્ણ દુર્ભિક્ષ છે. લોકો દૂર દૂર સુધી પાણી માટે જતા થયા છે."

અજાણ શબ્દ: "દુર્ભિક્ષ"

સંદર્ભમાંથી અર્થ: પાણીની અત્યંત અછત

=> દુર્ભિક્ષ = દુષ્કાળ

પેરા:

"જેમ જેમ સૂરજ તપતો ગયો તેમ તેમ ખેડૂતોએ કામ અટકાવ્યું. કેટલાક તો છાંયડી શોધી બેસી ગયા. વાતાવરણ એટલું ઉષ્ણ હતું કે બધાએ કહ્યું: 'આ તો અસહ્ય ગરમી છે!'"

અજાણ શબ્દ: "અસહ્ય"

સંદર્ભ પરથી વિચારીએ:

-સૂરજ તપતો ગયો ⇒ગરમી વધતી ગઈ

-ખેડૂતોએ કામ અટકાવ્યું ⇒વધુ તાપનું દબાણ

-છાંયડી શોધવી ⇒રાહતની જરૂર

- બધાએ કહ્યું: "આ તો અસહ્ય ગરમી છે!"

⇒એવો તાપ કે સહન ન થાય

સંદર્ભ પરથી અર્થ:

- "અસહ્ય"નો અર્થ થાય — સહન ન કરી શકાય એવી (અતિશય ગરમી)

મહત્વતા (Importance):

- નવો શબ્દભંડાર વિકસે છે.
- સ્વ અભ્યાસ માટે સક્ષમતા ઊભી થાય છે.
- વાંચન વધુ અર્થસભર અને રસપ્રદ બને છે.

♦ **નિષ્કર્ષ:**

સંદર્ભમાંથી અર્થ કાઢવાનો અભ્યાસ એ ભાષા શીખવામાં એક મહત્ત્વની કળા છે. તે વાચકને પોતાની જાણીતી ભાષાની મર્યાદા કરતાં આગળ જઈને નવા શબ્દો અને અર્થો સમજવાની ક્ષમતા આપે છે. જ્યારે શબ્દકોષમાં જોઈ શકાતું ન હોય, ત્યારે સંદર્ભ clues વાચન સમજવામાં સહાયરૂપ થાય છે — સંદર્ભ એ શબ્દકોષ કરતાં પણ વધુ જીવંત માર્ગદર્શન બની શકે છે!

C. અનુમાન અને અનુસંધાન (Inference and Prediction)

પરિચય:

વાચન એ માત્ર લખાણ વાંચવાનું કાર્ય નથી, પણ તેમાં છુપાયેલા અર્થને સમજવો, લેખકના સંકેતોને પકડીને એના અર્થનું અનુમાન કરવું અને પોતાના જીવન અનુભવ કે અન્ય વાંચન સાથે જોડાણ સ્થાપિત કરવાનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ કૌશલ્ય છે.

♦ **અનુમાન (Inference):**

વ્યાખ્યા:

લેખક ઘણીવાર કંઈક સ્પષ્ટ રીતે લખતો નથી, પણ વાચક માટે સંકેતો છોડી જાય છે. વાચકે એ સંકેતોના આધારે અર્થ કાઢવો–એ અનુમાન કહેવાય છે.

દૃષ્ટાંત: 1

"જ્યારે તે ઘર પહોંચ્યો, ઘર એકદમ ખાલી હતું, બારણું ખુલ્લું હતું."

અનુમાન: ઘરમાં કોઈ તોફાની પ્રવૃત્તિ થઈ હોઈ શકે છે, અથવા ઘર છોડી ગયેલું હોઈ શકે છે.

દૃષ્ટાંત: 2

"જય ઘરે આવ્યો ત્યારે એની આંખોમાં પાણી હતું. તે શાંત હતો, પણ એના હાથ કાંપી રહ્યા હતા. માતાએ પૂછ્યું, 'બેટા, બધું ઠીક છે?' જય એના ઓરડામાં શાંતપણે ચાલ્યો ગયો."

અનુમાન: જય સાથે કંઈક દુઃખદ ઘટના બની છે. — ક્યારેય સ્પષ્ટ કહેવામાં નથી આવ્યું, પણ વર્તનથી અનુમાન થાય છે.

♦ **અભ્યાસ ટિપ્સ:**

1. **વાક્યોમાં છુપાયેલા સંકેતો ઓળખો:** લેખન સમયે લેખક ઘણી વખત સ્પષ્ટ રીતે બધું નથી કહેતો, પરંતુ શબ્દો, વર્તન, ભાવનાઓ, કે વાતચીતમાં એવા સંકેતો હોય છે જેનો અર્થ નિકાળી શકાય. દૃષ્ટાંત તરીકે: "તેના ચહેરા પર હળવું હાસ્ય હતું, છતાં આંખોમાં ઉદાસી છુપાયેલી હતી." આ વાક્યમાં લખાયું નથી કે એ વ્યક્તિ દુઃખી હતી, પણ આંખોની ઉદાસીથી એ સંકેત મળ્યો.

2. લખાણ **વાંચીને "આ પછી શું?" એવું વિચારો:** પાછળ શું થવાનું હોઈ શકે એની કલ્પના કરવાથી લેખનને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે. એ રીતે તમે લેખકના આશયને સમજી શકો અને વાર્તાનું અનુમાન લગાવી શકો. માહિતગાર બનાવવા માટે વાર્તાની ઘટનાઓના ક્રમપર ધ્યાન આપો અને પોતાના મનમાં આગલી ઘટનાઓ વિચારો.

3. **લેખક કંઈક કશું ન બોલે છતાં શું સમજાવવાનું ઈચ્છે છે એ કલ્પો:** લેખક ઘણી વાર સીધું નહીં લખે, પણ પેટાભાવ વ્યક્ત કરે. આવા સમયે આપણી કલ્પના અને સમજશક્તિ ઉપયોગી બને છે. જેમકે: કોઈ પાત્રની શારીરિક ક્રિયાઓ. જેમકે ઊંઘ ન

આવવી, ઊંઘમાંથી વારંવાર જાગી જવુંએ તેની માનસિક સ્થિતિનું સંકેત આપે છે – કદાચ એ વ્યક્તિ ચિંતિત છે.

♦**અનુસંધાન(Connect):**

♦ **વ્યાખ્યા:**

લખાણના અર્થને સમજવા માટે વાચક પોતાનો અનુભવ, અગાઉના વાંચન અથવા દુનિયાની ઘટનાઓ સાથે જે જોડાણ સ્થાપિત કરે છે, તેને અનુસંધાન કહે છે.

♦ **અનુસંધાનના પ્રકારો:**

1. Text-to-Self (પાઠ્ય સાથે જાત અનુભવ):

આ પ્રકારના વાંચન સંબંધમાં, તમે જે લખાણ વાંચો છો તે તમારા અંગત જીવનના અનુભવ સાથે જોડાઈ જાય છે. એટલે કે, તમે વાંચેલી ઘટના, ભાવના કે પરિસ્થિતિ એવી હોય છે, જે તમે જાતે અનુભવેલી હોય–તેથી વાંચન તમારા માટે વધુ અર્થસભર બની જાય છે.

♦ **આ શું દર્શાવે છે?**

- વાંચન કરતી વખતે જ્યારે તમને એવો અનુભવ થાય કે, “આ તો મારા સાથે પણ થયું હતું,” ત્યારે તે “Text-to-Self” જોડાણ છે.

- તે વ્યક્તિગત લાગણીઓ અને અનુભવોથી વાંચનને વધારે સમજવાનું સાધન બની રહે છે.

♦ **દૃષ્ટાંત:**

તમે કોઈ વાર્તા વાંચો જેમાં કોઈ પાત્ર પોતાના મિત્રને વિદાય આપે છે – રડી પડે છે, વિચારે ચડી જાય છે, જૂના દિવસોની યાદ આવે છે. જો તમે પણ ભૂતકાળમાં એવી વિદાયનો અનુભવ કર્યો હોય – જેમ કે શાળા છોડતી વખતે મિત્રોને વિદાય આપી હોય – તો એ લખાણ તમને એ પળની યાદ અપાવે છે. આ રીતે વાંચન તમારા અંગત અનુભવો સાથે "ભાવનાત્મક રીતે" જોડાઈ જાય છે.

2. Text-to-Text (પાઠ્ય સાથે અન્ય વાંચન):

જ્યારે તમે કોઈ લખાણ વાંચો અને તે તમને અગાઉ વાંચેલી બીજી વાર્તા, કવિતા, નવલકથા કે લેખની યાદ અપાવે, ત્યારે તેને Text-to-Text જોડાણ કહેવાય છે. આ રીતે, તમે બે અલગ લખાણો વચ્ચે સમાનતા, અંતર, વિષયવસ્તુ કે ભાવના આધારિત સંબંધ ઊભો કરી શકો છો.

♦ **આ શું દર્શાવે છે?**

- તમારું વાંચન આંદાજ, વિશ્લેષણ અને તુલનાત્મક સમજણ તરફ દોરી જાય છે.

- તમે સમજી શકો છો કે વિવિધ લેખકો એક જ વિષયને અલગ રીતે કેવી રીતે રજૂ કરે છે.

♦ **દૃષ્ટાંત:**

માનો કે તમે એક વાર્તા વાંચો જેમાં ભૂતિયા ઘરના વિષય પર ઘટના વર્ણવાય છે. જો તમને એવી જ કોઈ બીજી વાર્તા કે કવિતા યાદ આવે જેમાં ડરામણું મકાન, અજાણ્યા અવાજો, અથવા ભયના સંજોગો વર્ણવાયેલા હોય, તો એ બંને લખાણો વચ્ચે તમે કડી બનાવી શકો છો. આ પ્રકારનું જોડાણ લેખન-અભ્યાસ અને સમજણ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

3. Text-to-World (પાઠ્ય સાથે વિશ્વની ઘટના):

જ્યારે તમે લખાણ વાંચો અને તે વિષયવસ્તુ તમને સમગ્ર સમાજ, દેશ કે વિશ્વમાં ચાલી રહેલી ઘટનાઓ, સમસ્યાઓ અથવા પરિબળો સાથે જોડાય, ત્યારે તે Text-to-World જોડાણ કહેવાય છે. આ પ્રકારનું જોડાણ સમાજની સમજ, નૈતિકતા, અને વૈશ્વિક જાગૃતિ વધારવામાં મદદરૂપ બને છે.

♦ **આ શું દર્શાવે છે?**

- તમે લખાણને માત્ર વ્યક્તિગત નહિ, પણ સમૂહિક અને વૈશ્વિક દૃષ્ટિથી સમજો છો.

- તમે જાણી શકો છો કે કોઈ પણ વિષય કેવી રીતે આજુબાજુની સમસ્યાઓ કે સમાચારો સાથે સંકળાય છે.

♦ **દૃષ્ટાંત:**

ધારો કે તમે પર્યાવરણ બચાવ વિષે કોઈ લેખ વાંચો. જો એ લેખ વાંચતા તમને "ગ્લોબલવોર્મિંગ," "પ્લાસ્ટિક પ્રદૂષણ," અથવા "કાર્બનઉત્સર્જન" જેવી હાલની વૈશ્વિક સમસ્યાઓ યાદ આવે, તો એ છે, Text-to-World જોડાણ.

એ રીતે, વાંચન માત્ર શિક્ષણ પૂરતું નહીં રહે, પણ તે તમને એક જવાબદાર વૈશ્વિક નાગરિક તરીકે વિચારી શકવાની દિશા આપે છે.

♦ **અભ્યાસ માટે ટિપ્સ**:

- દરેક પેરાગ્રાફ પછી પોતાને પૂછો: "લેખક અહીં શું સૂચવે છે?"

- ક્યાંક સ્પષ્ટ નથી, ત્યાં અનુમાન લગાવવાનો પ્રયાસ કરો.

- વાંચન દરમિયાન પોતાનું અનુસંધાન નોંધો

– શું તમારું અનુભવ અથવા જાણકારી આ લખાણ સાથે જોડાય છે?

♦ **હેતુ (Purpose):**

- લખાણ પાછળ છુપાયેલો અર્થ શોધવો.

- પાત્રોના વર્તન કે ઘટનાઓને સમજી આગળનું અનુમાન કરવું.

- વિચારશીલ વાચન અને તર્કશક્તિ વિકસાવવી

- વાચનને વધુ રસપ્રદ અને જીવંત બનાવવું.

♦ **રીતો (Methods):**

1. લેખકના શબ્દો વચ્ચે છુપાયેલ સંદેશ વાંચવો.
2. પાત્રો કે ઘટનાના વર્તન પરથી તારણ કાઢવું.
3. અનુભવ અને સામાન્ય જ્ઞાનના આધાર પર અનુમાન લગાવવું.
4. શબ્દો, ભાવનાઓ અને વાતચીતમાંથી તર્કશીલ વિધિ દ્વારા અર્થ ઘડવો.

♦ **મહત્તા (Importance):**

1. લેખકનો ઉદ્દેશ્ય અને ભાવ સમજવા મદદ કરે
2. સશક્ત તર્ક અને વિચાર શૈલી વિકસે
3. સમજદારીથી વાંચન કરવાની ટેવ પડે

અનુમાન અને અનુસંધાન કૌશલ્ય પઠનને ઊંડાણ આપે છે. જ્યારે આપણે વાંચ્યા પરથી માત્ર જાણીએ નહિ પણ "સમજી" લઈએ, ત્યારે સાચું વાચન થાય છે.

♦ **વાચન કૌશલ્યનો નિષ્કર્ષ** :

આ ત્રણેય કૌશલ્યો સાથે વાચન વધુ વિચારશીલ, અર્થસભર અને રસપ્રદ બને છે. વાચન એ માત્ર શબ્દોનો ક્રમબદ્ધ અભ્યાસ નથી, પરંતુ એ એક સક્રિય, સમજદારીભરી અને તર્કશીલ પ્રક્રિયા છે, જેમાં પાઠક લખાણ સાથે દિમાગી સ્તરે સંકળાય છે. મુખ્ય વિચાર અને સહાયક વિચારો ઓળખવાની ક્ષમતા પાઠકને લેખના મૂળ ઉદ્દેશ સુધી પહોંચાડે છે. મુખ્ય વિચાર મૂળ સંદેશ આપતો હોય છે, જ્યારે સહાયક વિચારો એ વિચારને વિસ્તૃત અને સ્પષ્ટ બનાવે છે. જો આપણે આ બંને ઓળખી શકીએ, તો લેખના સારને ઝડપથી અને યોગ્ય રીતે સમજી શકીએ. સંદર્ભમાંથી અર્થ કાઢવાની કળા પાઠકને અજાણ શબ્દો કે અર્થઘટનામાં અટક્યા વગર આગળ વધવા મદદરૂપ થાય છે. આ કૌશલ્ય વ્યાવસાયિક જીવન અને પરીક્ષા બંનેમાં ખૂબ ઉપયોગી છે, કેમ કે એ ભાષા પર આધારિત જ્ઞાનને વિસ્તારે છે અને સ્વાધ્યાયને પ્રોત્સાહિત કરે છે. અનુમાન અને અનુસંધાનની ક્ષમતા લેખનના ઉચ્ચ સ્તરે લઇ જાય છે. લેખક દ્વારા સ્પષ્ટ ન કહેલી વાતોને સમજવી અને આગળ શું ઘટી શકે તેનું અંદાજ લગાવવું પઠનની ઊંડાણ, રસ અને સજાગતા બંનેમાં વધારો કરે છે.

આ ત્રણેય કૌશલ્યો સાથે મળીને વિદ્યાર્થીઓ અને વાચકોને સમજદારીભર્યું અને કાર્યક્ષમ વાંચન કરાવે છે. ભાષાની અનુભૂતિ અને વાપરવાની શક્તિ આપે છે. વિચારો અને માહિતી વચ્ચે સંબંધ ગાઢ બનાવે છે. સ્વતંત્ર અને વિચારશીલ અભિગમ વિકસાવે છે.

સારા વાચક બનવું હોય તો માત્ર વાંચવું નહિ, સમજવું પણ જોઈએ — અને એ માટે આ ત્રણ

કૌશલ્યો એવી ચાવી છે જે વાંચનના દરવાજા ખોલે છે.

3. ટેક્સ્ટ્સના પ્રકારો (Types of Texts):

શૈક્ષણિક અને સામાજિક જીવનમાં વિવિધ પ્રકારના ટેક્સ્ટ્સનો સામનો થાય છે. દરેક પ્રકારના ટેક્સ્ટનો ધ્યેય, રચનાકળા અને ભાષાશૈલી અલગ હોય છે. જેનાથી વાચક માટે માહિતી મેળવવી, વિચાર કરવાની ક્ષમતા વિકસાવવી અને યોગ્ય પરિણામ પર પહોંચવું શક્ય બને છે.

A. વાર્તાત્મક ટેક્સ્ટ્સ (Narrative Texts)

♦ **પરિચય (Introduction):**

વાર્તાત્મક ટેક્સ્ટ્સ એ એવાં લખાણો હોય છે, જેમાં કોઈ ઘટનાઓની ક્રમશઃ કથનશૈલીમાં રજૂઆત થાય છે. અહીં પાત્રો (characters), સ્થળ (setting), સમય (time), ઘટનાઓની શ્રેણી (sequence of events), સંવાદો (dialogues) અને એક નિષ્કર્ષ (conclusion) હોય છે. તેનો મુખ્ય હેતુ વાચકને મનોરંજન આપવાનો અને કોઈ સંદેશો પહોંચાડવાનો હોય છે.

♦ **મુખ્ય લક્ષણો (Key Features):**

૧. ઘટનાઓની શૃંખલા (Sequence of Events):

વાર્તામાં ઘટનાઓ એક ચોક્કસ ક્રમમાં ઘટે છે – શરૂઆત, મધ્ય અને અંત. આ ક્રમ વાચકને વાર્તા સમજવામાં સહાય કરે છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં પાત્રો, સ્થળ અને પ્રારંભિક પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે. ત્યારબાદ સંઘર્ષ કે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે, જેનાથી વાર્તા વિકાસ પામે છે. અંતે સમસ્યાનું સમાધાન થાય છે કે કંઈક વિષમ પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. આ ક્રમ વાર્તાને તર્કસંગત અને રસપ્રદ બનાવે છે.

૨. પાત્રો (Characters):

પાત્રો એ વાર્તાના જીવંત અંગ હોય છે. તેઓના વિચારો, લાગણીઓ, નિર્ણયો અને ક્રિયાઓ પરથી વાર્તાનો વિકાસ થાય છે. પાત્રો મુખ્ય (નાયક, નાયિકા) કે ગૌણ (મિત્રો, શત્રુઓ, સહાયક પાત્રો) હોઈ શકે છે. પાત્રો સાચા જીવનની જેમ વિવિધ ભાવનાઓ દર્શાવે છે, જે વાચકને પાત્ર સાથે લાગણીશીલ રીતે જોડે છે. કેટલાંક પાત્રો માનવીય હોય છે, જ્યારે કેટલાક કલ્પિત અથવા પ્રાણીઓ જેવા હોઈ શકે છે. (જેમ કે પંચતંત્રની વાર્તાઓમાં).

૩. સ્થળ અને સમય (Setting):

સ્થળ અને સમય એ વાર્તાનો માહોલ નક્કી કરે છે. વાર્તા ક્યાં ઘટે છે (શહેર, ગામ, જંગલ, ભવિષ્યનું કાલ્પનિક જગત) અને ક્યારે ઘટે છે (ભૂતકાળ, વર્તમાન, ભવિષ્ય) તેનાં વિવરણો પાત્રો અને ઘટનાઓની અસર યોગ્ય રીતે સમજાવવા માટે જરૂરી છે. સ્થળ-સમય વાર્તાને નયનરમ્યતા આપે છે અને વાચકને તેમાં ઊંડે ખેપવા દે છે.

૪. સંવાદ (Dialogue):

પાત્રો વચ્ચેના સંવાદો વાર્તાને જીવંત બનાવે છે. સંવાદથી પાત્રોના ભાવો, તેમના સંબંધો અને વિષયની ઊંડાણપૂર્વક સમજ મળે છે. સારું સંવાદ પાત્રની વ્યક્તિગત શૈલી, સંજોગ અને વાતચીતની ટેવ દર્શાવે છે. સાથે જ તે વાર્તાને આગળ ધપાવવાનું કામ પણ કરે છે.

૫. દૃષ્ટિકોણ (Point of View):

દૃષ્ટિકોણ એ તે દૃષ્ટિ છે કે જેનાથી વાર્તા કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકારના દૃષ્ટિકોણ હોય છે: **પ્રથમ પુરુષ (First-person):** "હું" દૃષ્ટિથી – જે પાત્ર સ્વયં વાર્તા કહે છે. **ત્રીજો પુરુષ સીમિત (Third-person limited):** "તે", "અરજું" જેવી દૃષ્ટિ – કથાવાચક એક પાત્રના અનુભવ સુધી મર્યાદિત રહે છે. **ત્રીજો પુરુષ સર્વજ્ઞ (Third-person omniscient):** કથાવાચક બધા પાત્રોના વિચારો અને ભાવનાઓ જાણતો હોય છે.

દૃષ્ટિકોણ વાચકને વાર્તાનાં પાત્રો અને ઘટનાઓ સાથે અલગ રીતે જોડે છે.

૬. ભાષાશૈલી (Language Style):

વાર્તાની ભાષા એ તેનું સ્વરૂપ નિર્ધારિત કરે છે. ભાષાશૈલીમાં વર્ણન, ઉપમા, રૂઢિપ્રયોગો, ભાવસભર શબ્દો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભાષા પાત્રોની ભાષાશૈલી, વાતાવરણનું વર્ણન, અને વાચકમાં ઉત્સુકતા જગાવવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ભાષા સહજ, સંવેદનશીલ કે કલ્પનાશીલ હોઈ શકે છે – વાર્તાની જરૂરિયાત અનુસાર.

ટૂંકમાં, વાર્તાત્મક ટેક્સ્ટમાં આ છ તત્ત્વો–ઘટનાઓની શૃંખલા, પાત્રો, સ્થળ-સમય, સંવાદ, દૃષ્ટિકોણ અને ભાષાશૈલી – મળીને એક સંયોજિત અને આકર્ષક વાર્તા બનાવે છે. દરેક તત્વનું પોતાનું મહત્ત્વ છે અને તેઓ એક બીજાને પૂરક બને છે.

♦ વાર્તાત્મક ટેક્સ્ટ્સના પ્રકારો (Types of Narrative Texts):

આ દસ્તાવેજમાં વાર્તાત્મક લખાણના વિવિધ પ્રકારોનું ગુજરાતી ભાષામાં વિવાદિત અને શૈક્ષણિક રીતે સ્પષ્ટ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. દરેક પ્રકારનું સરળ અને ઉપયોગી દૃષ્ટાંતો સાથે સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

1. પરિકથાઓ (Fairy Tales):

પરિકથાઓમાં કલ્પનાશીલ પાત્રો અને ચમત્કારિક ઘટનાઓ હોય છે. સામાન્ય રીતે, સારાનો વિજય અને ખરાબની હાર દર્શાવવામાં આવે છે. દૃષ્ટાંત: સિંહાસન બત્તીસી, સિંદરેલ્લા

2. દંતકથાઓ (Fables):

આ પ્રકારની વાર્તાઓમાં સામાન્ય રીતે પ્રાણીઓ પાત્ર તરીકે હોય છે અને અંતે કોઈ નૈતિક શીખ મળે છે. દૃષ્ટાંત: પંચતંત્ર, ઈસોપ (એસોપ)ની દંતકથાઓ.

3. લોકકથાઓ (Folktales):

લોકસાહિત્યમાંથી આવેલી વાર્તાઓ જે પેઢી દર પેઢી વાચન કે વાણી દ્વારા પ્રસરી હોય છે. દૃષ્ટાંત: રાજાના ત્રણ પુત્રો, વિક્રમ અને વેતાળ

4. ઐતિહાસિક વાર્તાઓ (Historical Narratives):

ઐતિહાસિક ઘટના અથવા વ્યક્તિઓ આધારિત વાર્તાઓ. દૃષ્ટાંત: રાણી લક્ષ્મીબાઈનાં પરાક્રમ

5. જીવનચરિત્રાત્મક કથાઓ (Biographical Narratives):

કોઈ વ્યક્તિની જીવન ઘટનાઓને આધારિત કરીને લખાયેલી વાર્તાઓ. દૃષ્ટાંત: મહાત્મા ગાંધીના જીવન પર આધારિત લેખન

6. વ્યક્તિગત કથાઓ (Personal Narratives):

લેખક પોતાના જીવનમાં બનેલી ઘટનાઓને વર્ણવે છે. દૃષ્ટાંત: "મારા બાળપણની યાદગાર ક્ષણ"

7. વિજ્ઞાન કલ્પિત વાર્તાઓ (Science Fiction):

ભવિષ્ય, વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી પર આધારિત કલ્પિત વાર્તાઓ. દૃષ્ટાંત: 'ધ ટાઈમ મશીન', રોબોટ વાર્તાઓ (ધ ટાઈમ મશીન એ ૧૮૯૫માં એચ. જી. વેલ્સ દ્વારા એક ડિસ્ટોપિયન પોસ્ટ-એપોકેલિપ્ટિક સાયન્સ ફિક્શન નવલકથા છે.)

8. રહસ્યકથાઓ (Mystery Narratives):

કોઈ ગુનો કે રહસ્યની શોધ વિશેની વાર્તાઓ. દૃષ્ટાંત: શેરલોક હોમ્સ જેવી કથાઓ. ('શેરલોક હોમ્સ'એ સર આર્થર કોનન દ્વારા બનાવવામાં આવેલ એક કાલ્પનિક પાત્ર છે.)

આ રીતે દરેક પ્રકારની વાર્તા પોતાની અલગ ઓળખ ધરાવે છે અને શૈક્ષણિક તેમજ સાહિત્યિક ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે.

♦ વાર્તાત્મક ટેક્સ્ટ્સના હેતુ (Purpose of Narrative Texts):

વાર્તાત્મક લખાણો માત્ર રમૂજ કે કલ્પના માટે નથી, પરંતુ તે વિવિધ હેતુઓને અનુસરે છે જેમ કે મનોરંજન, શિક્ષણ, સંદેશ આપવો, કે કલ્પનાને ઉકેરવી.

1. મનોરંજન (Entertainment):

વાચકને રસપ્રદ, રોચક અને આનંદદાયક અનુભવ આપવો. દૃષ્ટાંત: તેનાલી રામનના હાસ્યાસ્પદ પ્રસંગો. વીરુ અને જયની દોસ્તી (શોલે જેવી ફિલ્મ/વાર્તા) આવા પાત્રો અને ઘટનાઓ વાચકને હસાવે છે અને તેને વાર્તામાં રમાવે છે.

2. સંદેશ પ્રદાન (Moral or Message):

જીવન મૂલ્યો, નૈતિકતા અને સમજ આપવી. દૃષ્ટાંત: પંચતંત્રની વાર્તાઓ: જેમ કે "સિંહ અને ઉંદર", જેનાથી "સહાય કરનાર કોઈ નાનકડો પણ મોટું કામ કરી શકે" એવી શીખ મળે છે. ઈસોપની કથાઓ: "મૂર્ખ કાગડો અને ઘડો" જેવી વાર્તાઓ પણ જીવનમૂલ્ય શીખવે છે.

3. કલ્પનાશક્તિ વિકસાવવી (Stimulating Imagination):

વાચકના મનમાં સર્જનાત્મક દૃષ્ટિકોણ અને કલ્પનાની ક્ષમતા ઊભી કરવી. દૃષ્ટાંત: Harry Potter (હેરી પોટર): એક એવું જગત જ્યાં જાદુ, અનોખાં પાત્રો અને અનોખા પ્રસંગો છે – જે બાળકોને કલ્પનાના વિશ્વમાં લઈ જાય છે. જાદૂઈ સફર (Magic Realism) આધારિત વાર્તાઓ: જેમ કે કોઈ પેંસિલ જે ભવિષ્ય લખી શકે.

4. જ્ઞાન આપવું (Providing Knowledge):

ઈતિહાસ, સંસ્કૃતિ કે સામાજિક તથ્યો વિશે માહિતી આપવી. દૃષ્ટાંત: "મહાભારત" અથવા "રામાયણ" જેવી ઐતિહાસિક કથાઓ: આ કથાઓ આપણા સાંસ્કૃતિક વારસો અને જીવનમૂલ્યોનો પરિચય કરાવે છે. લોકવાર્તાઓ: જેમ કે "મોચી અને રાજકુમાર" જેવી વાર્તાઓ ગ્રામ્ય જીવન અને ઐતિહાસિક પરંપરાને જીવંત રાખે છે.

વાર્તાત્મક ટેક્સ્ટ્સ બાળકથી લઈ પ્રૌઢ સુધીના વાચકોને મનોરંજન, શીખ, અને વિચાર માટે એક અનોખું માધ્યમ આપે છે.

♦ **શૈક્ષણિક મહત્ત્વ (Educational Importance):**

- ભાષાકૌશલ્યમાં વૃદ્ધિ
- ક્રમબદ્ધ અભિવ્યક્તિનો અભ્યાસ
- સમજશક્તિ અને ભાવના જાગૃતિ
- રચનાત્મક લેખન માટે પ્રેરણા

આમ, **વાર્તાત્મક ટેક્સ્ટ્સ**એ શૈક્ષણિક તેમજ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એ માત્ર કહાની નહીં, પરંતુ જીવનના વિવિધ પાસાંઓને સમજાવવાનો અનોખો પ્રયાસ છે. વિદ્યાર્થી વાર્તાઓના માધ્યમથી ભાષા, ભાવના અને વિચારશીલતા — ત્રણેના વિકાસ માટે સક્રિય બની શકે છે.

B. માહિતિપ્રદ ટેક્સ્ટ્સ (Informative/ Expository Texts)

માહિતિપ્રદ ટેક્સ્ટ્સએ તે લખાણો છે, જેનો મુખ્ય હેતુ વાચકને કોઈ વિષયની સાચી અને તટસ્થ જાણકારી આપવાનો હોય છે. આવા લખાણોમાં લેખક પોતાનો વ્યક્તિગત મત નહીં આપે, પરંતુ સચોટ માહિતી અને તથ્યો દ્વારા વિષયને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

માહિતિપ્રદ ટેક્સ્ટ્સ એવી લખાણ શૈલી છે જેમાં લેખક કોઇ પણ વિષયની સમજ આપવી હોય છે — શૈક્ષણિક, વૈજ્ઞાનિક, ઐતિહાસિક કે સામાજિક મુદ્દાઓ વગેરે અંગે. આ લખાણો નિતાંત તથ્ય આધારિત હોય છે. કોઈ દલીલ કે લાગણીઓ પર આધારિત નથી. માહિતી આપતી અને વિષયને સરળતાથી સમજાવતી હોય છે.

♦ **માહિતિપ્રદ ટેક્સ્ટ્સના મુખ્ય લક્ષણો:**

1. તથ્ય આધારિત માહિતી:

વિષય સંબંધિત સાચી અને પ્રમાણભૂત માહિતી આપવામાં આવે છે, જેમ કે "પૃથ્વી પર પાણી લગભગ 71% છે."

દૃષ્ટાંત: જો લેખ પાણીના સ્ત્રોતો વિશે હોય તો તેમાં ભૂગર્ભજળ (underground water), નદીનું પાણી, વરસાદનું પાણી, સમુદ્રનું પાણી (ખારું પાણી) વગેરેનું વર્ણન અને તેમના સ્ત્રોત બતાવવામાં આવે છે.

2. રચનાત્મક માળખું:

રચનાત્મક માળખું વાચકને માહિતી સરળતાથી સમજવા, ગોઠવવા અને યાદ રાખવામાં મદદ કરે છે. માહિતિપ્રદ લખાણને સમજવામાં સરળ બનાવવા માટે રચનાત્મક માળખું આ રીતે બનેલું હોય છે:

- **હેડિંગ્સ (મુખ્યાંશ):** લેખમાં મુખ્ય મુદ્દાઓ માટે મોટા શીર્ષકો (હેડિંગ્સ) આપવામાં આવે છે, જેથી વાચકને વિષયની વિશાળ રૂપરેખા તરત સમજાય.
- **ઉપહેડિંગ્સ (પેરાગ્રાફની શરૂઆતની લાઈન):** દરેક વિભાગમાં શું જણાવવામાં આવ્યું છે તે દર્શાવવા માટે નાના શીર્ષકો (ઉપહેડિંગ્સ) આપવામાં આવે છે. આથી વાચક વિષયનો ભાગ સરળતાથી સમજી શકે છે.
- **બુલેટ પોઈન્ટ્સ, આંકડાઓ, ચાર્ટ્સ, ટેબલ:** માહિતીને વધુ સ્પષ્ટ અને સંક્ષિપ્ત રીતે રજૂ કરવા માટે આ પ્રકારના દૃશ્ય સહાયક સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે.

દૃષ્ટાંત: "ભારતમાં ઉર્જાના સ્ત્રોત" વિષય પર લખાયેલ લેખમાં વિભાગ પ્રમાણે સૂર્યઉર્જા, પવન ઉર્જા, કોલસાની ઉર્જા, પાણીની ઉર્જા વગેરેની વિગતવાર માહિતી ચાર્ટ કે ટેબલ દ્વારા આપવામાં આવે છે:

ઉર્જાનો પ્રકાર	વપરાશનો ટકા	મુખ્ય રાજ્યો
સૂર્ય ઊર્જા	12%	ગુજરાત, રાજસ્થાન
પવન ઊર્જા	10%	તામિલનાડુ, મહારાષ્ટ્ર
કોયલાની ઊર્જા	55%	ઝારખંડ, છત્તીસગઢ
પાણી ઊર્જા	18%	હિમાચલ પ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ

આ રીતે માળખાકીય રીતે ગોઠવાયેલા લેખ વાચક માટે વધારે ઉપયોગી અને સમજદારી ભર્યા બની જાય છે.

3. વ્યાખ્યાઓ અને વર્ગીકરણ:

વ્યાખ્યા અને **વર્ગીકરણ** માહિતીપ્રદ લખાણમાં વાચકને વિષય સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં ખૂબ મદદરૂપ થાય છે. આમાં લેખક પહેલાં એવું સ્પષ્ટ કરે છે કે, કોઈ વસ્તુ છે શું (અર્થગતવ્યાખ્યા), અને પછી તેને કેટેગરીઓમાં વહેંચીને સમજાવે છે (અર્થાત વર્ગીકરણ).

- **વ્યાખ્યા:** લેખમાં કોઈ પરિભાષા કે શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે આપવો.

દૃષ્ટાંત: “જૈવિ વિવિધતા એટલે શું?” “જૈવિ વિવિધતા એટલે એક પર્યાવરણમાં રહેનારી વિવિધ જાતિઓની સંખ્યા. ”આ દૃષ્ટાંતમાં, જૈવિ વિવિધતા શબ્દની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે, જેથી વાચક તેને સારી રીતે સમજી શકે. • **વર્ગીકરણ:** જ્યારે કોઈ વિશાળ સમૂહને તેના લક્ષણો આધારે નાના જૂથોમાં વહેંચવામાં આવે, ત્યારે તેને વર્ગીકરણ કહે છે. આથી વાચક વસ્તુઓ વચ્ચે તફાવત અને સંબંધો સારી રીતે સમજી શકે છે.

દૃષ્ટાંત:

વિષય: પ્રાણીઓનું વર્ગીકરણ. પ્રાણીઓને નીચે મુજબ જુદી જુદી કેટેગરીમાં વહેંચી શકાય છે: 1) **કશેરુક પ્રાણી (Vertebrates):**

→ લક્ષણ: હાડપિંજર અને કરોડરજ્જુ ધરાવે છે.

→ દૃષ્ટાંત: મનુષ્ય, કૂતરો, માછલી

2) અશેરુક પ્રાણી (Invertebrates):

→ લક્ષણ: હાડપિંજર કે કરોડરજ્જુ ન હોય.

→ દૃષ્ટાંત: જંતુઓ, જેલીફિશ, માકડીઓ

3) ઉષ્ણરક્ત (Warm-blooded):

→ લક્ષણ: શરીરનું તાપમાન સ્થિર રહે છે, પર્યાવરણ મુજબ બદલાતું નથી.

→ દૃષ્ટાંત: પક્ષીઓ, સસ્તન પ્રાણી (જેમ કે વાંદરા, સિંહ)

4) શીતરક્ત (Cold-blooded):

→ લક્ષણ: શરીરનું તાપમાન પર્યાવરણ મુજબ બદલાય છે.

→ દૃષ્ટાંત: સાપ, કાચબો, માછલી

♦ **અભ્યાસમાં ઉપયોગ:**

લેખમાં આ રીતે વ્યાખ્યા અને વર્ગીકરણનો ઉપયોગ કરવાથી વાચકને ન માત્ર શબ્દો સમજવામાં સરળતા થાય છે, પણ તેમને શ્રેણીબદ્ધ રીતે યાદ રાખવામાં પણ મદદ મળે છે. ગ્રાફ, ચાર્ટ કે ટેબલનો ઉપયોગ કરીને આ માહિતી વધુ દૃશ્યરૂપે પણ આપી શકાય છે, જેમ કે:

કેટેગરી	લક્ષણ	દૃષ્ટાંત
કશેરુક	કરોડરજ્જુ ધરાવે છે	માણસ, માછલી
અશેરુક	કરોડરજ્જુ નથી	જેલીફિશ, કીટક
ઉષ્ણરક્ત	તાપમાન સ્થિર રાખે છે	પક્ષી, વાંદરા
શીતરક્ત	તાપમાન પર્યાવરણ પ્રમાણે બદલાય છે	સાપ, કાચબો

4. ક્રમશઃ પ્રક્રિયા વર્ણન (Step-by-step Process Description)

જ્યારે કોઈ કામ કે પ્રક્રિયા ઘણાં પગલાં પછી પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે માહિતીપ્રદ લખાણમાં તેને ક્રમવાર રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ રીતે વાચક કોઈ પણ રીતિ વિધીને સરળતાથી અનુસરી શકે છે. આ પ્રકારના લખાણમાં સામાન્ય રીતે નીચેના ઘટકો સમાવિષ્ટ હોય છે:

♦ **પગલાંવાર રૂપરેખા આપવી:**

પ્રક્રિયા શું છે, કઈ રીતે થાય છે અને શેના માટે થાય છે – તેનો વિગતવાર ઉલ્લેખ.

♦ **સામગ્રી (Materials):**

પ્રક્રિયા માટે શું શું જરૂરી છે તેનું યાદીબદ્ધ રૂપ.

-પગલાં (Steps):

દરેક પગલું અનુક્રમમાં આપવું, જેથી કોઈ પણ સ્ટેપ ચૂકાઈ ન જાય.

-નિષ્ઠાપૂર્વક અનુસરો (Follow Properly):

જો પગલાં ચોક્કસ અનુસરવામાં આવે તો સફળ પરિણામ મળે છે, એ જણાવવું.

દૃષ્ટાંત 1: જંતુનાશક બનાવવાની રીત

વિષય: કુદરતી જંતુનાશક કેવી રીતે બનાવવી?

સામગ્રી: નીમના પાન – 200 ગ્રામ
પાણી – 1 લીટર
લસણ – 10 લવિંગ
મરચું પાવડર – 1 ચમચી

પગલાં: નીમના પાનને સાફ કરીને પાણીમાં ઉકાળો.

લસણ અને મરચું પીસીને ઉકળતાં પાણીમાં ઉમેરો.

આ મિશ્રણને ઠંડુ થવા દો અને પછી ગાળીને સ્પ્રે બોટલમાં ભરો.

પાક પરના પાંદડાંઓ પર રોજ એકવાર છાંટો.

દૃષ્ટાંત 2: પાણી ચક્ર (Water Cycle)

પ્રક્રિયાનાં પગલાં:

બાષ્પીભવન (વિવાદ): દરિયા, નદીઓ અને તળાવોમાંથી પાણી ઉડી જાય છે.

સંઘનન (Condensation): આ વરાળ વાદળોમાં પરાવર્તિત થાય છે.

વર્ષા (Precipitation): વાદળો ભારે બન્યા બાદ વરસાદ, હિમ અથવા વરસાદ તરીકે નીચે પડે છે.

ISSN: 3107-3557 (Online)

સંગ્રહ (Collection): આ પાણી ફરીથી જમીનમાં, નદીઓમાં કે દરિયામાં ભેગું થાય છે.

આ ચક્ર સતત ચાલતું રહે છે અને ભૂમિ પર પાણીની ઉપલબ્ધિ જાળવે છે.

અભ્યાસમાં ઉપયોગ:

આ પ્રકારનું લેખન વિદ્યાર્થીઓ, ખેડૂત, વિજ્ઞાનમાં રુચિ ધરાવનારાઓ અને સામાન્ય વાચકો માટે ખૂબ ઉપયોગી બને છે. કારણ કે, તેઓ તેને અનુસરીને કોઈ કાર્ય જાતે કરી શકે છે.

1. તટસ્થ અને સ્પષ્ટ ભાષા:

માહિતિપ્રદ લખાણમાં લેખકનો મુખ્ય હેતુ હોય છે – માહિતી આપવી, વિગતવાર સમજાવવું, અને વાચકને આ વિષયમાં જ્ઞાન આપવું, ભાવ નહિ, તર્ક આધારિત લખાણ આપવું. તેથી તટસ્થ અને સ્પષ્ટ ભાષા જરૂરી બની રહે છે. ભાષામાં લાગણીશીલતા નહિ હોય. લેખન સરળ, સ્પષ્ટ અને વ્યાકરણશુદ્ધ હોય છે.

◈ **તટસ્થ ભાષાનો અર્થ:** લેખનમાં વ્યક્તિગત ભાવનાઓ, ઝુકાવ, ક્રોધ, કે ઉગ્ર ભાષાનો સમાવેશ નહિ હોય. કોઈ પક્ષ લીધા વિના, દરેક માહિતી 'જેવી છે તેવી' રજૂ થાય છે.

દૃષ્ટાંતરૂપે, "આ એ વાતાવરણની વાંધાજનક બગાડી નાખતી સ્થિતિ છે" એવું લાગણીશીલ કહેવાંની જગ્યાએ, તટસ્થ રીતે કહેવું:"વાતાવરણ-માં તાપમાનના વધારાના કારણે જમીનના તાપમાં વૃદ્ધિ થઈ રહી છે."

◆ **સ્પષ્ટ ભાષાનો અર્થ:** વાક્યો ટૂંકા, સરળ અને એક અર્થ આપનારાં હોય છે. મુશ્કેલ શબ્દો ટાળવામાં આવે છે અથવા તેમની સમજ સાથે આપવામાં આવે છે. તથ્યો, આંકડાઓ અને દૃષ્ટાંતોથી ભાષા વધુ સ્પષ્ટ બને છે.

દૃષ્ટાંત: "વાતાવરણમાં વધતું તાપમાન" વિષય પર લેખમાં કારણો અને પરિણામો તટસ્થ રીતે, કોઈ દલીલ વિના સમજાવવામાં આવે છે.

C. દલીલાત્મક ટેક્સ્ટ્સ (Argumentative Texts)

◆ **પરિચય:**

દલીલાત્મક ટેક્સ્ટ એ એવી લખાણ શૈલી છે જેમાં લેખક પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે અને તેને તર્ક તથા પુરાવાઓ સાથે સમર્થન આપે છે. આ પ્રકારના લખાણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વાચકને કોઈ નિશ્ચિત દૃષ્ટિકોણ તરફ દોરી જવાનો હોય છે. આવાં લખાણોમાં ચાર મુખ્ય તત્ત્વો હોય છે, જેનો નીચે વિગતવાર પરિચય આપવામાં આવ્યો છે:

◆ **લક્ષણો:**

1. સ્પષ્ટ મંતવ્ય (Thesis Statement):

લેખનના આરંભમાં જ લેખક પોતાનું મુખ્ય મંતવ્ય સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરે છે. મંતવ્ય એ મુખ્ય દાવો છે. જેને લેખક આખા લેખ દરમ્યાન સમર્થન આપવાનો પ્રયાસ કરે છે.

દૃષ્ટાંતરૂપે: "પ્લાસ્ટિકનો ઉપયોગ નિયંત્રિત કરવાનો કાયદો અનિવાર્ય છે," – આ એક સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે.

2. તર્કસંગત દલીલો (Logical Reasoning and Supporting Evidence):

લેખક પોતાનું મંતવ્ય સાબિત કરવા માટે તર્કસંગત દલીલો અને દૃષ્ટાંતો રજૂ કરે છે. આમાં વૈજ્ઞાનિક તારણો, આંકડાઓ, તજજ્ઞોની ટિપ્પણીઓ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દરેક દલીલ મંતવ્યને મજબૂત બનાવે તેવું હોવું જોઈએ.

3. વિરોધી દૃષ્ટિકોણ (Counterargument):

સફળ દલીલાત્મક લખાણમાં લેખક વિરોધી દલીલોને પણ ઉલ્લેખે છે. લેખક એ બતાવે છે કે તે અન્ય દૃષ્ટિકોણોની જાણ રાખે છે. ત્યારબાદ તે દલીલને નકારતો વાજબી પ્રતિસાદ આપે છે, જેથી પોતાની દલીલ વધુ સશક્ત બને.

દૃષ્ટાંત: "કેટલાક લોકો માને છે કે પ્લાસ્ટિકની પોલીથીન વિના જીવન અશક્ય છે, પરંતુ

પર્યાવરણને બચાવવા માટે વિકલ્પોની શોધ અનિવાર્ય બની ગઈ છે."

નિષ્કર્ષ (Conclusion):

લેખના અંતે લેખક તમામ દલીલોનો સાર આપીને પોતાના મંતવ્યની પુષ્ટિ કરે છે. નિષ્કર્ષ તર્કને પુનઃસભાવીને પાઠક પર સ્પષ્ટ છાપ છોડે છે. ઘણી વખત નિષ્કર્ષમાં કાર્યોના સૂચન પણ આપવામાં આવે છે, જેમ કે: "અત્યારે પગલાં નહીં લેવાય તો ભવિષ્યમાં નુકસાન વેઠવું પડશે."

આમ, દલીલાત્મક લખાણ એ માત્ર મંતવ્ય રજૂ કરવાનો નહિ, પણ તેના વિશે તર્કબદ્ધ ચર્ચા કરવાનું સાધન છે, જે પાઠકને વિચાર કરાવવા માટે પ્રેરિત કરે છે.

સંદર્ભ:

- 'વાચન-લેખન પદ્ધતિ અને પ્રયુક્તિઓ' – સર્વશિક્ષા અભિયાન
- https://www.realgujjuedu.in/2024/02/reading-skills.html#google_vignette
- https://kcgjournal.org/kcg/wp-content/uploads/Education/issue12/Issue12-Rajesh%20Rathod.pdf
- https://www.adda247.com/teaching-jobs-exam/hindi-pedagogy-study-notes-shravan-vachan-koshal/
- https://www.mpgkpdf.com/2021/11/importance-of-reading-skill-in-hindi.html#google_vignette

ISSN: 3107-3557 (Online)

ગ્રહાષ્ટકવત્તા એક : હાસ્યકથાની સમીક્ષા

Dr. Hari L.Vala
Associate Professor in Gujarati
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

૧૯૬૫ની સાલમાં પ્રકાશિત થયેલી 'ગ્રહાષ્ટકવત્તા એક' ચુનીલાલ મડિયાની વિશિષ્ટ હાસ્યરસિક નવલકથા છે. આ કથામાં તેઓ રાજકારણની વિસંગતિઓને નહીં પરંતુ તેમાં તેઓ અષ્ઠગ્રહ યુતિથી આવી પડનારી આપત્તિને કારણે સરભગનની વધતી મુશ્કેલીઓ તેમજ તિલોત્તમા-કંદર્પ વચ્ચેનો પ્રેમ એવાં બે વિશિષ્ટ કથાનકોને પ્રસ્તુત કરે છે. કથામાં પ્રસંગ-પરિસ્થિતિઓ પણ લેખકે તત્કાલીન જીવનમાંથી લીધાં છે. ઈ.સ.૧૯૬૨ના સમયમાં અષ્ટગ્રહયુતિ થયેલી. એ સમયે પૃથ્વીનો સર્વનાશ થશે, જીવસૃષ્ટિ નષ્ટ થશે એવી જાતજાતની આગાહીઓ અને અટકળો વર્તમાનપત્રોમાં તેમજ લોકમુખે ચર્ચાતી હતી. આગાહીઓને કારણે લોકોનું માનસ પણ અત્યંત વહેમી બની ગયેલું. આ ઉપરાંત ઢેબરિયું તળાવ ફાટવાની આશંકાથી અમદાવાદમાં અને તેમાં વસતા મારવાડીઓમાં ખૂબ ભાગદોડ થયેલી. તે જ સમયે કુંભમેળાના નાગાબાવાઓના તોફાનને કારણે અગણિત લોકો ચગદાઈ ગયેલાં સાંપ્રતકાલીન આ ઘટનાઓને મડિયાએ થોડા ફેરફારો સાથે કાચી સામગ્રીના રૂપમાં સ્વીકારી છે. મડિયાએ આ સઘળી વિગતોને પોતાની સૂઝબૂઝ પ્રમાણે વક્ર દષ્ટિએ નિહાળી આ હાસ્યકથાની ઈમારત રચી છે.

"ગ્રહાષ્ટકવત્તા એક' હાસ્યકથાનું મહત્ત્વનું પાસું પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિજન્ય હાસ્ય છે. આમેય ચુનીલાલ મડિયા પરિસ્થિતિજન્ય હાસ્ય સર્જવામાં અનેરી ફાવટ ધરાવે છે. એટલે આ રીતના હાસ્યમાં એમની ચતુરાઈનો પરચો મળે છે. કથામાં મડિયાનું એક નિશાન અંધશ્રદ્ધા અને તેમાં ઘેરાતો માનવી કેવો અસ્વસ્થ થઈ જાય એ છે. કથાના આરંભના પ્રકરણ 'પણ કંદર્પ ક્યાં'માં આ વસ્તુને તેઓ નિશાન બનાવે છે. તેમાં સરભગન હોંશિયાર વેપારી છે પરંતુ અષ્ટગ્રહયુતિના ભયથી અને પુત્રી તિલોત્તમા સાથે લગ્ન કરીને કંદર્પ પોતાની મિલકતનો વારસદાર બનશે એવા સંકુચિત વિચારથી અસ્વસ્થતા અનુભવે છે. સરભગન શેઠની આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિનું માર્મિક ચિત્રણ કરી લેખકે હાસ્ય નિપજાવ્યું છે. જેમ કે, "હિસાબ-કિતાબના કાગળો, ઇન્કમટેક્ષ ખાતાના લિફાફા, પરમિટ, લાઇસન્સ, ક્વોટા આદિના પત્ર વ્યવહાર વગેરેની સગે ભરી ટ્રે લઈને સેક્રેટરી સેવતીલાલ આવ્યા, પણ શેઠને આજે એમાં કશામાં રસ રહ્યો નહતો. એ સઘળાં કાગળિયાંમાં એક સારી જોઈને દીવાસળી ચાંપી દેવાનું એમને મન થઈ આવ્યું."[૧]

'બે જ ઉગારનારા' પ્રકરણમાં શેઠના અંધશ્રદ્ધાળુ સ્વભાવની વ્યંગ-કટાક્ષ વડે મજાક ઉડાવી છે. પુત્રીના પ્રેમી પાછળ દોડધામ કરવા છતાં તેમને પકડી પાડવામાં નિષ્ફળ નીવડતા શેઠ પહેલાં અશ્લીલ શબ્દો ઉચ્ચારે છે તે પછી અશ્લીલ શબ્દોથી ખરાબ થયેલ મુખને ગંગાજળથી સ્વચ્છ કરે છે તે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ અત્યંત હાસ્યાસ્પદ છે. 'ત્યકતેન ભૂંજીથા:' પ્રકરણમાં વ્યંગ અને વિરોધાભાસ એવી બે પ્રયુક્તિઓ ઉપયોગમાં લઈ લેખકે હાસ્ય નિષ્પન્ન કર્યું છે. પ્રથમ પ્રસંગમાં પોતાના કોટ-પાટલૂનની ધોલાઈ થાય એટલું પણ ન રળતા બેકાર વકીલોની ટીખળ કરી છે. બીજા પ્રસંગમાં અષ્ટગ્રહ યુતિથી શેઠ જીવનમરણની પારાવાર ચિંતા કરે છે તેમની સામે એમનાં પત્ની લેડી જકલ ખાઈ-પી, રમીને જેટલું જીવાઈ એટલું જીવી લેવા મથામણ કરે છે. અહીં બે વિરોધી પરિસ્થિતિને સામસામે ટકરાવી લેખકે એમની હાસ્યશક્તિનો સબળ પરચો આપ્યો છે. કામ, ક્રોધ,

લોભ, મોહ, માયા, લાલસા આ સર્વ મનુષ્યની મર્યાદાઓ છે. હાસ્યલેખક મડિયા ઘણીવાર માનવીની આ ત્રુટિને લક્ષ કરી ખડખડાટ હસાવવાનું ગજબનું કૌશલ દાખવે છે. 'બૂચાજીનું સ્વપ્ન' પ્રકરણ એમનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ પ્રકરણમાં તેઓ આધેડ વયે પહોંચેલા બૂચાજી વકીલ શેઠની પુત્રીને પરણી એકાએક ધનવાન બની જવાની લાલસા રાખી સ્વગોક્તિ કરે છે તે હાસ્યાસ્પદ છે, દા.ત. "સરભગન અને લેડીજકલ મતું મારીને પુત્રીને નામે મિલકત ચડાવી રહ્યા હતા તે દરમિયાન બૂચાજીની આંખ ચમકી રહી હતી આ બધી માલમત્તા મારી જ તરફેણમાં આવી પડે, જો ખોદાયજી જરાક જ મહેરબાની કરે...આ પોટ્ટીને મારી મહોરદર બનાવે તો..."[૨]

કથામાં કેટલીકવાર લેખક એક પાત્રની બીજા પાત્ર સાથે સરખામણી કરીને વાચકની હાસ્યવૃત્તિને પોષે છે. 'પ્રલય પહેલાં' પ્રકરણમાં તેમની આ વિશેષતા સુપેરે પમાય છે. તેમાં પ્રકાશજૂથના પ્રમાદરાય આળસુ છે પરંતુ એમની આ વૃત્તિને 'સરસ્વતીચંદ્ર' કથાના પ્રમાદધનના પાત્ર સામે મૂકીને તેઓ જબરી ઠેકડી ઉડાવે છે. 'રૂપિયો બદલાવો' એ પ્રકરણમાં અષ્ટગ્રહયુતિના સમયે જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓ જુદી જુદી આગાહીઓ કરે છે તે હાસ્યાસ્પદ છે. જેમ કે,

"દિવસે દરિયાનાં પાણી જમીન પર ફરી વળશે, સ્થળ ત્યાં જળ ને જળ ત્યાં સ્થળ થઈ જશે... ભયંકર ધરતીકંપ થશે... ત્રીજું યુદ્ધ ફાટી નીકળશે..."[3]

આ જ પ્રકરણમાં વિચિત્ર સંવાદચાતુરી વડે શેઠના જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રત્યેના વળગણને ખુલ્લું પાડીને હળવાશ જન્માવે છે. સરભગન શેઠ અને જ્યોતિષ ગિરજાગોર વચ્ચેની સંવાદબાજી તેમનું સરસ ઉદાહરણ છે,

'પ્રમોદકુમારની જન્મકુંડળી...
'હું જોઈ ગયો છું.'
'તિલ્લુના જન્માક્ષર...'
'મેં સરખાવી લીધા છે.'
'લગ્નયોગ કેવોક છે ?'
'ઠીકઠાકનો' ..[૪]

'તિલ્લુનાં તિલ્લાણા' પ્રકરણમાં કામણગારી અને નટખટ એવી તિલ્લુ પોતાના રૂપની પાછળ કંદર્પકુમાર, પ્રમોદકુમાર, બેરિસ્ટર બૂચાજી વગેરેને કેવા કેવા નચાવે છે એ વિલક્ષણ પ્રસંગનું માર્મિક વર્ણન કર્યું છે. તે પછી અષ્ટગ્રહયુતિની ક્ષણ નજીક આવી જવાથી યજ્ઞ કરવામાં આવે છે તેમાં બ્રાહ્મણોની કેવી તંગી ઊભી થાય છે તે પરિસ્થિતિનું અત્યુક્તિભર્યું ચિત્રણ કરી લેખક ઉપરછલ્લું હાસ્ય સર્જે છે. જેમ કે, "કોન્ટ્રેકટરોએ આ ભૂદેવો પૂરા પાડવાની જવાબદારી માથે લીધી ન હોત તો યજ્ઞ જ થઈ શક્યો ન હોત. એ કોન્ટ્રેકટરોએ બહારગામથી બ્રહ્મપુત્રોને મોટીમોટી દાનદક્ષિણા ને દાપાંની લાલચો આપી આપીને આયાત કરવા માંડેલા, તે રોજ સવારે સ્ટેશન પર ગાડીઓ ભરાઇ ભરાઈને ભૂદેવો આવવા માંડેલા.."[૫]

તે પછીના 'અંતનો આરંભ' પ્રકરણમાં અષ્ટગ્રહયુતિને ખાળવા માટે શરૂ થયેલા મહાચંડી યજ્ઞમાં ઊભરાય પડેલા શ્રદ્ધાળુઓને કારણે શેઠના બંગલામાં અવ્યવસ્થા જન્મે છે તે પ્રસંગ કરતાંય પ્રમોદરાય-તિલોત્તમાના લગ્નના સમયે વરરાજાના પિતાની પેઢી ઉઠામણું કરે છે એવી અફવા ફેલાતાં જે વરવી સ્થિતિ નિર્માણ થાય છે, તે પ્રસંગ વાચકને વધુ રમૂજ કરાવે છે. 'મુજસ્વામી સાચા' પ્રકરણમાં પોતાની પુત્રીના લગ્ન સંબંધે વારંવાર પલટવાર કરતા શેઠની લેખકે ટીખળ કરી છે. શેઠ સરભગન પ્રમોદરાયની મિલકતથી અંજાઈને સામેથી કહેણ મોકલી વેવાઈ બને છે, પરંતુ સામેનો વેવાઈ નાદાર થતાવેંત જ સરભગન શેઠ ઘડિયા લગ્ન રદ કરવાનો નિર્ણય કરે છે. તો બીજી બાજુ પુત્રી તિલોત્તમા પ્રમોદરાય સાથે જીવન જોડવાનો હઠાગ્રહ કરે એ સઘળી ચમત્કૃતિ સભર પરિસ્થિતિ

પછી સસરા-જમાઈ વચ્ચે જે શાબ્દિક ટપાટપી થાય છે એ નોંધપાત્ર છે જેમ કે,

"અરે, મારી પુત્રીને પુછયા વિના શું એને પરણાવી દઉં?"

'પણ એ મારા પ્રેમમાં છે.'

'એટલે જ તો એને ખાસ પૂછવું પડે કે તું પ્રેમમાં રહેવા માગે છે કે પછી પરણી જ નાખવા માગે

છે?'[૬]

અહીં આ સંવાદ દ્વારા લેખક શેઠની માનસિકતાનો સરસ રીતે પરિચય આપે છે.

'આશરો આપો' એ પ્રકરણમાં મડિયા પ્રકાશ શેઠની દાંભિક્તાનો પર્દાફાશ કરે છે. ઔદ્યોગિક જગતના સમ્રાટ ગણાતા પ્રકાશ શેઠ સગરભગનના વેવાઈ બની એમની મિલકતના ધણી થવાનો મનસૂબો રાખે છે તેમાં કેવા નિષ્ફળ નીવડે છે અને નાદારીને કારણે છેવટે સામાન્ય રાવટીમાં આશ્રય લેવો પડે છે તે અત્યંત હાસ્યાસ્પદ છે.

એકતરફી લાગણી કે પ્રેમ હંમેશાં વ્યક્તિને પરેશાન કરી મૂકે છે. ઘણીવાર તો આ પ્રકારનો પ્રેમ કે એમનું વળગણ પાગલપન સુધી ધકેલી વ્યક્તિને હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિમાં મૂકી આપે છે. માનવીની આવી દુર્બળતાને મડિયાએ 'અમૃતમાં ઉદ્વેગ' પ્રકરણમાં વકીલ બૂચાજીના પાત્ર દ્વારા રજૂ કરી છે. અહીં આધેડ વયના બૂચાજી યુવાન તિલોત્તમાના એકતરફી પ્રેમમાં પડે છે, પરંતુ સફળતા ન મળતાં છેવટે પાગલ થઈ જતાં તેમને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. ત્યાં પણ ધમાચકડી મચાવે છે એ પરિસ્થિતિ વિલક્ષણ બની છે. 'વખત વેરસી' પ્રકરણમાં મડિયા પુનઃ સરભગન શેઠને નિશાન બનાવે છે. સાપના ભારા જેવી પારવાર સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલા શેઠની સ્થિતિને તે આ રીતે વર્ણવે છે, "સરભગન મોડી રાતે થાક્યાપાક્યા પલંગમાં પડયા ત્યાં એમની માનસિક દશા બાણશય્યા પર પોઢેલા ભીષ્મ પિતામહ કરતાંય વધારે ભયંકર હતી."[૭]

'બ્રહ્મગોટાળો'માં પોલીસ ઇન્સ્પેકટર અપરાધીઓની ધરપકડ કરવાને બદલે અંધારામાં નિરઅપરાધી પંડિતોની ધરપકડ કરી ગોટાળા કરે છે તે વિચિત્રતાનું નિરૂપણ કર્યું છે. 'કન્યાદાન કોને' પ્રકરણમાં વિરોધાભાસ કે વક્રતા દ્વારા લેખક હાસ્ય નિપજાવે છે. તેમાં તિલ્લુનાં માતા-પિતા માંદલા કંદર્પકુમાર જોડે તિલ્લુનો વિવાહ કરવાનો હઠાગ્રહ રાખે છે જ્યારે તિલ્લુ મજબૂત બાંધાના ખીમચંદ સાથે વિવાહ કરવાનો આગ્રહ રાખે છે એ વિસંવાદિતાનું માર્મિક ચિત્રણ કર્યું છે. 'હું વરી ચૂક્યો છું' પ્રકરણમાં ગેરસમજથી થતા ગોટાળા દ્વારા મડિયા રમૂજ કરાવે છે. તેમાં કંદર્પ પોતે નૃત્યકલા જોડે વરી ગયો છે એમ કહે છે ત્યારે શેઠ કલા નામની યુવતી સાથે લગ્ન કર્યાનું સમજે છે ત્યારે રમૂજ ઉપજે છે.જેમ કે,

" 'મારી પુત્રી જોડે લગ્ન કરો તો તમે કહો એવી ભૂમિકા અપાવું'

... હું તો વરી ચૂક્યો છું, શેઠ.'

'સાચું કહો છો ?'

'કોની જોડે ?'

'કલા જોડે,'

'કલાબહેન,'

'ના, બહેન નહિ એકલી કલા જ.'[૮]

'દુઃખદ આશ્ચર્ય વચ્ચે' પ્રકરણમાં બે પરિસ્થિતિને સામસામે ટકરાવી લેખક હાસ્ય નિષ્પત્તિ સાધે છે. તેમાં એકબાજુ અષ્ટગ્રહયુતિની શાંતિ માટે શ્લોક ઉચ્ચારાય છે તો બીજી તરફ ખીમચંદને કોઈ ઉઠાવી ગયાનું માનીને તેમની શોધ કરાવવા જાનૈયાઓ સત્યાગ્રહ ઉપર ઊતરી સૂત્રોચ્ચાર કરે છે. આમ, મંત્રોચ્ચાર અને સૂત્રોચ્ચારની વિલક્ષણ સ્થિતિ હાસ્યોત્પાદક બની છે. 'દીકરીએ દીવો રહેશે?', 'ચોથું મંગળ' એ બંને પ્રકરણોમાં યજ્ઞમાં લાઈટ જવાને કારણે લોકો

અંધારામાં ધૂક્કામૂકી ને મારામારી કરે છે તે વર્ણવાયું છે. વ્યક્તિની આશા, એષણા કે મનસૂબા સફળ ન થાય ત્યારે ગિન્નાયને તે કેવું બેહૂદું વર્તન કરે છે તે સ્થિતિને લેખક 'અંધકારના અંધારા'માં પ્રસ્તુત કરે છે. તેમાં પુત્રીએ અન્ય યુવાન સાથે લગ્ન કરી લેતાં રોષે ભરાયેલા શેઠ વકીલ, પુરોહિત, જમાઈ એ બધાને જેલ ભેગા કરી દેવાની ધમકી ઉચ્ચારવા માંડે છે. એ જ રીતે પ્રેમમાં નિષ્ફળ ગયેલા બૂચાજી વકીલ પોતાનો રોષ અંધારામાં જતાં લોકોને વાંસના લાકડાથી ઉથલાવીને વ્યક્ત કરે છે. પોતાના ઈરાદામાં નિષ્ફળ નીવડેલા શેઠ અને બૂચાજીનો વિચિત્ર વ્યવહાર અહીં હાસ્યનું આલંબન બને છે. પાત્રના આખા બોલાપણાને પ્રયોજી મડિયા હાસ્યની લકીરો ઉડાવે છે. 'વેવાઈઓ અને વરઘોડિયા' પ્રકરણમાં વેવાઈ વખતવેરસી એમની મૂળ વાણીમાં બોલે છે તે જોઈએ તો,

"અરે, અમારા વહાલા વેવાઈની આબરૂ ઉપર કોઈ હાથ નાખી જાય તો થઈ જ રહ્યું ને ?

એની સાત પેઢીના ઓખાત ખારા કરી નાંખીએ...અમે કોણ ? જલાલપર-બાદલાનાં રહેવાસી.

ઓછાં ઊતરીએ તે અમારી પાંદરડી નદીનું પાણી લાજે પાણી..."[૯]

ચુનીલાલ મડિયા નાટકના જીવ છે. એટલે હાસ્યકથામાં નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિઓ પણ અત્યંત ચતુરાઈપૂર્વક પ્રયોજી હાસ્ય સર્જવાની અનેરી સિદ્ધિ દાખવે છે. એમની આ સિદ્ધિનો કથામાં અનેક સ્થળે પરચો મળે છે ખરો પરંતુ સાચો અને બળકટ પરિચય કથાને અંતે મળે છે. તેમાં પોતાની સંકુચિત વિચારધારાને કારણે વારંવાર પરેશાન થતાં વળી વાતવાતમાં અન્ય વ્યક્તિઓને જેલભેગા કરી દેવાની ધમકી ઉચ્ચારતા સ્વયં સરભગન શેઠ અપરાધી ઠરતાં જેલ ભેગા થાય છે. એવી નાટયાત્મક પરિસ્થિતિ અંતે ખડખડાટ હસાવે છે. અહીં મડિયાના નાટયાત્મક ગુણનો સાચો અનુભવ થાય છે.

આ હાસ્યકથામાં પ્રસંગ, પરિસ્થિતિની માફક પાત્રોની દુર્બળતાઓને નિમિત્ત કરીને લેખક એમની હાસ્યક્ષમતાનો અનેરો પરિચય આપે છે. અહીં કથાના કેન્દ્રમાં રજૂ થયેલું સરભગનશેઠનું પાત્ર રમણભાઈ નીલકંઠના ભદ્રંભદ્ર પાત્રનું સ્મરણ કરાવે છે. રમણભાઈ જે રીતે ભદ્રંભદ્રની મૂર્ખતાને લક્ષ્ય કરે છે, તે રીતે અહીં ચુનીલાલ મડિયા શેઠનાં જૂનવાણી ને સંકુચિત માનસને નિશાન બનાવી રમૂજ કરાવે છે. સરભગન શેઠ કુશળ, ચબરાક અને બુદ્ધિશાળી વેપારી છે એમ છતાં તેમની રૂઢિચુસ્તતા વિનોદનું માધ્યમ બને છે. આ શેઠ અંગ્રેજો સાથે સારાસારી રાખી એમની ખુશામત કરી લાભ મેળવે છે. એમ અંગ્રેજોને મ્લેચ્છ તથા આર્યોથી ઊતરતા ગણીને તિરસ્કારે પણ છે. બ્રિટિશ અધિકારીઓ સાથે હસ્તધનૂન કરીને તુરત જ ગંગાજળથી શુદ્ધ થઈ જાય છે. તે કોઈ વાઈસરોય સાથે ભોજન લઈ તાત્કાલિક બ્રાહ્મણોની હાજરીમાં ગૌછાણ, પંચદ્રવ્યો ને શાસ્ત્રોક્તવિધિ વડે દેહ શુદ્ધિ કરાવે છે. ગ્રહયુતિથી બચવા માટે તેમજ પુત્રીની પોતાની પસંદગીના મુરતિયા જોડે પરણાવવા સતત જન્મકુંડળી, મુહૂર્ત, જ્યોતિષાદિમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. શેઠની આવી અંધશ્રદ્ધાની લેખક શેઠની પત્નીના ઉદ્ગારોમાં જબરી હાંસી ઉડાવે છે. જેમ કે, 'તમે તો સર બન્યા તોય હજી જૂનવાણી ન મટ્યા.' (પૃ. ૫૫)

મડિયાએ સરભગન શેઠની સામે એમનાં પત્ની લેડીજકલને તદ્દન વિપરિત વિચારસરણીવાળાં ચિતરીને રમૂજ જન્માવી છે. બિનજરૂરી પળોજણમાં પડયા વગર શાંતિથી જીવવામાં માનતાં શેઠાણીનો આ રીતે પરિચય આપ્યો છે દા.ત.,

“તેઓ સ્ત્રીજાતિનાં હોવા છતાં ભલાં ભોળિયાં, ઓલિયા-દોલિયા જેવા અલ્લાહના ઘરના માણસ હતા. જીવન આનંદભેર, હસતાં-

રમતાં, નાચતાં-કૂદતાં, ખેલતાં ને ખાતા-પીતાં જીવી જવામાં જ એમને રસ હતો. બિનજરૂરી ફિકરો કરીને જીવ બાળવાનું એટલે કે વજન

ઘટાડવાનું એમને જરાય પસંદ નહોતું." (પૃ.૧૫)

શેઠની પુત્રી તિલોત્તમાનું પાત્ર પણ વૈચિત્ર્યથી સભર છે. પુરુષોને નચાવવામાં કુશળ એવી આ યુવતી આખરે પિતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ જઈને કંદર્પ, બૂચાજી જેવાને પડતા મૂકીને તંદુરસ્ત યુવાન ખીમચંદ જોડે નાસી છૂટે છે એ સઘળી ક્ષણો ખડખડાટ હસાવે છે. પોતાને કથકલિ નૃત્યનો ઉસ્તાદ ગણાવતા કંદર્પનો લેખકે ઉપહાસ કર્યો છે. તે નટ જેવો નથી છતાં એવો પાખંડ કરે છે. ક્યારેક તે પોતાના બનાવટી નામની આગળ નર્તકરાજ એવું ઉપનામ લગાડે છે. ક્યારેક પોતાને નટરાજ શંકર ભગવાનથી ઓળખાવે છે. તેથી પણ આગળ એ તિલ્લુને પાર્વતી ગણી એમની જોડે લગ્ન કરવા મથામણ કરે છે અને એમની મુરાદ પૂરી થાય તે પહેલાં તિલ્લુ અન્ય યુવાન સાથે નાસી છૂટે છે ત્યારે કંદર્પની પૂરી ફજેતી થાય છે. બેરિસ્ટર બૂચાજીના પાત્ર દ્વારા કાળાંધોળાં કરતા લાલચુ અને બેકાર વકીલોની લેખક ઠેકડી ઉડાવે છે. દા.ત. "કાળો રંગ તો એમના કરતૂતનો રંગ છે. એ કજિયા-દલાલોએ કાળાંધોળાં બહુ કરવાં પડે? એટલે જ એ લોકો ગાઉન-હૂડ કાળાં ને ગલપટા ધોળા રાખે છે." (પૃ.૧૮) આ ઉપરાંત બૂચાજી બેરિસ્ટરની વધુ પડતી બોલવાની કુટેવ, વાતાવાતમાં કેમ બોલિયા નહિ' એવા લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો કરવાની ટેવ, પ્રૌઢ ઉંમરે પણ યુવાન તિલોત્તમા સાથે લગ્ન કરવાનું ગાંડપણ, લગ્નમાં વિફળ નીવડતાં બેહૂદો વર્તાવ વગેરે તેમને હાસ્યાસ્પદ ઠરાવે છે. ગિરજાગોર સગવડિયાં મુહૂર્ત કાઢી આપતા પુરોહિતોનું પ્રતિનિધિ પાત્ર છે. ક્યારેય પૈસા ન બગાડનારા આ પુરોહિતની બધું જ બારોબાર પતાવી લેવાની વૃત્તિને લેખકે આ રીતે ઝપટમાં લીધી છે. દા.ત. "આ શનિવારે હીરિયા નાઈની ડોસીનું સરામણું કરાવવા જઈશ ત્યારે ભેગાભેગો એના હાથે જ દાઢી કરાવતો આવીશ." તદ્ઉપરાંત ગુનેગારોની ધરપકડ કરવાને બદલે નિર્દોષ લોકોને પકડી ગોટાળા કરતા ઇન્સ્પેક્ટર ગોગટે, વાતવાતમાં કડકાઇભર્યું વલણ દાખવતા વખચંદશેઠ, અણઘડ અને અજ્ઞાની ગુરખો ગુરુચરણ વગેરેને હાસ્યાત્મક સ્તરે લઈ રજૂ કરવામાં મડિયા અત્યંત કામિયાબ રહેતા જણાય છે.

કથામાં હાસ્ય-વ્યંગની સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવામાં ભાષાની કલાત્મક માવજત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. કથામાં પારસી ચરિત્રો છે એટલે આવાં પાત્રોને મુખે શિષ્ટગુજરાતી અને પારસીબોલીનું મિશ્રભાષા રૂપ પ્રયોજી લેખકે હળવાશ જન્માવી છે. ખાસ તો બેરિસ્ટર બૂચાજીના મુખે ઉચ્ચારાતું ભાષાનું મિશ્રરૂપ જોઇએ તો, "'અરે બાવા ગાડી તો કીથે બી કસાઈ નહિ હુતી." (પૃ.૨૩) લેખક બૂચાજીના રોષને પારસીબોલીમાં સરસ રીતે રજૂ કરે છે દા.ત. "આય તમારો પેલો ડોરકીપર કોન બબૂચકને પકડી લાઈવા છે ? તે હું જાણે કે ખૂની, લૂટેરો કે ડાકુ હોંઉને એમ મને પજવવા લાગિયો." (પૃ.૨૩) સરભગન સાથે બૂચાજીનો સંવાદ પણ મિશ્ર ભાષાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. જેમ કે,

" 'કેમ બુચાજી ! આજે કોટ નથી કે શું ?'

કોરટ છે પણ કેઈસ જ ક્યાં છે ?"

'સાવ બેકાર ?'

"અરે ઝેર ખાવાનું દોઢિયું બી ની મલે.' '(પૃ.૫૪)

નર્મોક્તિ, વિચિત્ર શબ્દપ્રયોગ, તળપદા શબ્દો પણ હાસ્ય રેલાવવામાં અંત્યત મદદરૂપ બનતા જણાય છે. શેઠની બેવડી ચિંતાને લેખક 'હોળી' શબ્દની કરામત વડે સરસ રીતે રજૂ કરે છે. જેમકે, 'આજકાલ એમના હૃદયમાં એક હોળી તો

સળગતી જ હતી. શેઠની સુપુત્રી તિલ્લુએ એ હોળી પ્રગટાવી હતી. હવે, આવી રહેલી અષ્ટગ્રહયુતિએ હોળી સામે ડાકણ પેટવી હતી." (૫૩) રમૂજ પ્રેરતા વિચિત્ર શબ્દોના અનેક ઉદાહરણ કથામાંથી મળે છે, દા.ત. ગાંધર્વલગ્નને બદલે ગધેડિયાં લગ્ન, જ્યોતિષીઓ માટે જ્યોતિષમાંર્તડો, જ્યોતિષ ચૂડામણિઓ, તિલોત્તમાના મોહક વ્યક્તિત્વ માટે મોહિનીઅટ્ટમ, સ્ત્રી ચિંતા માટે બૈરકશાઈ ચિંતા, નૃત્યકારો માટે નાચડિયા, કૂદણિયા, નર્તરાજ, અલેલટપ્પુ એમ જાતજાતના શબ્દપ્રયોગ ઉપયોગમાં લીધા છે.

પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ અને પાત્ર તરફના કટાક્ષને અસરકારક બનાવવા લેખકે અહીં વિવિધ અલંકારો પ્રયોજ્યા છે. દષ્ટાંત, ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, વર્ણાનુપ્રાસ વગેરે અલંકારોથી કથા પણ મનોહારી બની છે. ઉપમા અલંકારનો અહીં છૂટથી ઉપયોગ થયેલ જોવા મળે છે. સરભગન શેઠની ગાડીના ભૂંગળાના અવાજને લેખક આ રીતે રજૂ કરે છે. 'ખટમીઠું, મધુરું, અસલ ફ્રેન્ચ વિનયાર્ડના શેમ્પાઈનના સ્વાદ જેવું શેવ્રોલે ઈમ્પાલનું ભૂંગળું, નાદાર પ્રકાશશેઠ સરભગનના ગળે પડે છે તે સ્થિતિને લેખક 'સરભગનને નમાઝ પઢતાં મસીદ કોટે વળગવા જેવું' એમ દર્શાવે છે. એ જ રીતે 'ખોરા ટોપરાં જેવી દાનત', 'મર્કટને મદિરા જેવું', 'બ્રહ્મ યજ્ઞમાં અહિંસક બળવા જેવું વાતાવરણ' જેવા ઉપમા અલંકાર લેખકની રજૂઆતને અણિયાળી બનાવવામાં સહાયભૂત બન્યા છે. દષ્ટાંત અલંકારનાં કેટલાંક ઉદાહરણ ધ્યાનાર્ષક છે, 'ઈમ્પાલા શ્રમિત તરુણીની પેઠે થોભી', 'ચાવી આપેલા યાંત્રિક પૂતળાની પેઠે પગ મૂક્યો', 'રોબોટ રમકડાની પેઠે દાદરો ચડયા', 'કાંજી કરેલ પોપલીનની પેઠે ટટ્ટાર થઈ ઊઠયા', 'વિરોધપક્ષના સભ્યોની પેઠે પટપટ બોલવા ટેવાયેલી પુત્રી', 'તિલોત્તમાના નૃત્યના તોડાઓ બેરિસ્ટરના દિમાગમાં ઘણના ઘાની પેઠે ઝીંકાઈ રહ્યા.' આ ઉપરાંત 'સરભગન આરસનાં પગથિયાં ચડવા માંડયા તે જાણે કે ઊંઘમાં ચાલતા હોય', 'અષ્ટગ્રહીનાં અંધકારમાં ડૂબેલાં લોકોને જાણે કે આશા કિરણ જેવા પ્રકાશનો અનુભવ' વગેરે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર; 'ગિરજા ગોરના ગપાટા', 'પ્રેમ વિચ્છેદનું પાણીચું જ પરખાવી દીધું' જેવા વર્ણાનુપ્રાસ અલંકાર, આમ, વિવિધ અલંકારો લેખકના વકતવ્યને વધુ સ્ફૂટ કરવામાં ઘણા ઉપયોગી થયા છે.

આ રીતે ચુનીલાલ મડિયાની બળકટ હાસ્યશક્તિનો અનુભવ અહીં મળે છે. ખાસ તો એમની પૂર્વેની બે હાસ્યનવલો કરતાં પણ 'ગ્રહાષ્ટકવત્તા એક'માં નાટયાત્મક પરિસ્થિતિઓ સવિશેષ વર્તાય છે. કથામાં કથાકાર મડિયા કરતાં નાટ્યકાર મડિયા ડોકાયા કરે છે. અહીં સંવાદો પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. કથાનાં દશ્યોમાં ફાર્સિકલ તત્ત્વો પણ ભરપૂર યોજાયા છે. વળી તે સર્જકની હાસ્ય સમર્થતાની પ્રતીતિ કરાવી આપે છે. આટઆટલું છતાં આ નવલકથા એક ઉન્નત કક્ષાની હાસ્યકથા બની શકી નથી. નિર્હેતુક હાસ્ય પીરસતી મડિયાની સધરા શ્રેણીની કથાઓની સાથે 'ગ્રહાષ્ટકવત્તા એક' નવલકથાની શ્રી દિગીશ મહેતાએ લીધેલી નોંધ અહીં ટાંકીએ તો, "આ કૃતિઓમાં મડિયા શું કરવા માંગતા હતા ? આનો એક ઉત્તર તો સ્પષ્ટ છે કે મડિયાને આમાં ખાસ કાંઈ કરવું નહોતું."[૧૦]

આમ કેવળ હાસ્યરસના નિરૂપણની દૃષ્ટિએ આ હાસ્યરસિક નવલકથા ઉત્તમ નહીં પરંતુ સાધારણ સ્તરની કૃતિ બની શકી છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. મડિયા, ચુનીલાલ, ગ્રહાષ્ટકવત્તા એક, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૮૯, પૃ.૧
2. એજન, પૃ. ૩૨

3. એજન, પૃ. ૪૭
4. એજન, પૃ. ૫૦
5. એજન, પૃ. ૫૯
6. એજન, પૃ. ૯૪
7. એજન, પૃ. ૧૨૦
8. એજન, પૃ. ૧૬૧
9. એજન, પૃ. ૨૧૩
10. મહેતા, દિગીશ, સધરો અને ગ્રહાષ્ટક, લેખ-પરિધિ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૬, પૃ.૧૭૨

ISSN: 3107-3557 (Online)

‘સજા’ : અહંકારના વિગલન, ભ્રમનિરસન અને આદર્શના પરાજયની આલેખાયેલ કથા

Dr. H. V. Chaudhari
Associate Professor in Gujarati
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

ગુજરાતી સાહિત્યપ્રેમીઓ જેમને ઉડિયા ભાષાના મૂર્ધન્ય કથાસર્જક તરીકે ઓળખે છે તેવાં નામોમાં ફકીરમોહન સેનાપતિ પછી બીજું મહત્ત્વનું નામ હોય તો તે છે કાન્હુચરણ મહાન્તિ. ઉડિયા ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ જ આ કથાસર્જકની સર્જનયાત્રાનું પ્રેરક બન્યો છે. ‘ઉત્સવે વ્યસન’થી ‘પ્રતીક્ષા’ સુધીની એમની વીસેક નવલકથાઓમાં ‘હા અન્ન’ અને ‘શાસ્તિ’ વિશેષ ધ્યાનાર્હ છે. ‘શાસ્તિ’નો ગુજરાતી અનુવાદ ગીતાંજલિ પરીખે 'સજા' શીર્ષક હેઠળ કર્યો છે જે નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત થયો છે.

કાન્હુચરણ મહાન્તિની નવલકથાઓ ઉદ્દેશ પ્રધાન છે. કોઈ એક વિચાર કે રિવાજનું સમર્થન કે વિરોધ કરતી એની નવલકથાઓમાં આદર્શ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચેનો તીવ્ર સંઘર્ષ અને આ સંઘર્ષમાં આદર્શનો થતો પરાજય જ મોટેભાગે નિરૂપાયેલો જોઈ શકાય છે. એમની નવલકથાઓમાં ૧૯૩૦ પછી ભારતીય સમાજમાં જે પરિવર્તન આવ્યું છે તેનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું છે. ભારતીય સમાજમાં જાતિ, વર્ણ, ધર્મ, સંપ્રદાય ઉપરાંત દહેજપ્રથા, બાળવિવાહ, વૈધવ્યપાલન વગેરેના ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં જે દુ:ખ સ્ત્રીઓ અને અસ્પૃશ્ય સમાજના લોકોએ ભોગવવું પડ્યું છે તે દુ:ખને મૂર્ત કરતાં ચરિત્રો અને કથાઓ કાન્હુચરણ મહાન્તિની કૃતિની વિષયસામગ્રી બન્યાં છે. એમની નવલકથાઓમાં વધુ લાંછિત અને અપમાનિત થતી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો ભારતીય સમાજની વાસ્તવિક છબી ઉપસાવે છે. આ સ્ત્રીઓ પ્રેમિકા છે, પરંતુ તેમના પ્રેમમાં રોમાન્સ નથી, સમસ્યા ભરી પડી છે. એમના હૃદયમાં પ્રેમ છે, શરીરમાં કામના અને ઉત્તેજના છે, પરંતુ એમનાથી સમાજના રૂઢ નીતિ-નિયમો-રીતરિવાજોનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે તેટલી હિંમત નથી. ‘સાહિત્ય હંમેશા જીવન માટે જ હોય છે’ એવું સ્પષ્ટપણે માનતા આ કથાસર્જક રૂઢિવાદી સમાજની પુનર્રચનાનો આદર્શ લઈને સાહિત્યજગતમાં વિહાર કરતા રહ્યા છે. તેઓ એક એવા સમાજની કલ્પના કરે છે જેમાં જાતિ, ધર્મ, વર્ણ, વર્ગ, સંપ્રદાયનો કોઈ ભેદ ન હોય; જેમાં સ્ત્રી-પુરુષ તરફના દૃષ્ટિકોણમાં પણ ભેદ ન હોય; જેમાં દાન-દહેજ-ધનદોલતનો કોઈ પ્રભાવ ન હોય; જેમાં વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન નિર્વિઘ્ને થઈ શકતાં હોય; જેમાં ગરીબો અને દુર્ભાગીઓ પ્રત્યે લોકોની સહાનુભૂતિ હોય; રોગી-અપંગોની લોકો સેવા કરતા હોય અને શ્રમનું સન્માન થતું હોય. ‘સજા’ નવલકથામાં, આ પ્રકારના સમાજનું સપનું જોતા નાયક-નાયિકા નિરૂપાયાં છે. અહીં સામાજિક ચેતના અને વૈયક્તિક ચેતના, આદર્શ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચેના સંઘર્ષમાં નાયક-નાયિકાના પ્રેમની કેવી કસોટી થાય છે તેની હૃદયસ્પર્શી કથા જ નવલકથાની વિષયસામગ્રી બની છે.

‘સજા’નું કથાનક ૧૮૬૭-૬૮ના ભયંકર દુષ્કાળની પૃષ્ઠભૂમિ પર રચાયું છે. ‘ખાવા આપો, ખાવા આપો’ના કરુણ સ્વરોની નક્કર વાસ્તવિકતા પર આધારિત આ નવલકથા પન્નાલાલ પટેલની ‘માનવીની ભવાઈ’નું સ્મરણ કરાવે છે. અહીં એક બાજુ સનિયા અને ધોબી વચ્ચેના વિરલ પ્રેમ અને તેનાં અજબ-ગજબનાં રૂપો જોવા મળે છે; બીજી બાજુ દુષ્કાળગ્રસ્ત લોકોની અવદશાના વાસ્તવિક ચિત્રોનું બયાન છે; ત્રીજી બાજુ ધનના જોરે સમાજના અધિષ્ઠાતા બની બેઠેલા ધનવાનના અહંકાર અને અહંકારભંગનું ચિત્ર જોવા મળે છે; ચોથી બાજુ રૂઢિવાદી સમાજ અને તેમાં અનેક પ્રકારની અંધશ્રદ્ધાઓ, ખોટી માન્યતાઓ-ખ્યાલોમાં

રાચતા લોકો અને તેમનું રૂઢિવાદી માનસ મૂર્ત થતું અનુભવી શકાય છે; પાંચમી બાજુ 'સમાજ કો બદલ ડાલો'નો આદર્શ લઈને ઘૂમતો કથાનાયક સનિયો અને તેના વાસ્તવિક સમાજ સામેના સંઘર્ષનું ચિત્ર જોવા મળે છે; છઠ્ઠી બાજુ યુવાનવયે વિધવા થયેલી કથાનાયિકા ધોબીની કરુણ જીવનદશા અને એમના દ્વારા થતાં લોકસેવાનાં કાર્યોનો ચિતાર નિરૂપાયેલ છે; સાતમી બાજુ સનિયા અને ધોબીના આદર્શના થયેલા ઘોર પરાજયનું કરૂણ અને અંતિમ ચિત્ર નિરૂપાયું છે.

આમ, 'સજા' નવલકથાનાં કથાસૂત્રોમાં આદર્શવાદી, ભાવનાવાદી અને વાસ્તવવાદી વિચારધારા વહેતી અનુભવી શકાય છે. કથાસર્જકની મોટી વિશેષતા તો એ છે કે એમણે આદર્શની પ્રતિષ્ઠા માટે વાસ્તવિકતાનું વિકૃત કે ભ્રમાત્મક ચિત્ર દોર્યું નથી. 'સજા' કથાસામગ્રી અને તેના સંકલનની દ્રષ્ટિએ તપાસવા જેવી નવલકથા છે. કથાકૃતિમાં 'શું' નિરૂપાઈ છે તેનું જેટલું મહત્વ છે એટલું જ તે કેવી રીતે નિરૂપાયું છે તેનું આ આખીય કૃતિમાં અતીત અને સાંપ્રતમાં બનેલી-બનતી ઘટનાઓનું રસપ્રદ અને કલાત્મક રીતે સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. સંકલનાની દૃષ્ટિએ નવલકથાના આરંભ અને અંતની સચોટતા તપાસવા જેવી છે. નવલકથાનો આરંભ થાય છે સનિયાના વિષ્ણુપુરમાં થયેલા આગમનની ઘટનાથી અને અંતે સનિયો વિષ્ણુપુરને છોડીને ચાલ્યો જાય છે. ત્રણ વર્ષના દુષ્કાળ પછી, અનેક પ્રકારના સંઘર્ષોનો સામનો કરીને સનિયો પોતાના ગામ પ્રત્યેના અપૂર્વ લગાવને કારણે વિષ્ણુપુર આવે છે. એના શરીરમાં લોહી-માંસ રહ્યા નહોતાં. ચામડી માંડ-માંડ હાડકાંને ઢાંકતી હતી. આંખોનું તેજ લુપ્ત થતું હતું. માથાના વાળ વિખરાયેલા હતા. શરીર અશક્ત હતું. લાકડીના ટેકે તે માંડ માંડ પોતાના વતનના ગામના પાદર સુધી પહોંચ્યો હતો. કડકડતી ઠંડીથી ધ્રૂજતો અને અર્ધનગ્ન હાલતમાં પણ વતનને દૂરથી નિહાળી ખુશ થઈ ઉઠતો સનિયો દુષ્કાળના પાશમાં હોમાઇ ગયેલાં પોતાનાં કુટુંબીજનોને યાદ કરે છે. દુષ્કાળે કુટુંબ, કુટુંબીજનો, માલ-મિલકત બધું જ ઝૂંટવી લીધું હતું. આમ છતાં હજી ગામ અને ગામના લોકો રહ્યાં હતાં. એમના પ્રત્યેના પ્રેમને કારણે સનિયો ફરી ગામમાં આવ્યો હતો, પરંતુ ગામના લોકો તેને 'અછૂત' ગણીને તેમના પ્રતિ દુર્વ્યવહાર કરે છે. ગામના લોકોના મતે સનિયાએ જાહેર અન્નક્ષેત્રોમાં ભોજન લીધું હતું, પિતાના મૃત્યુ પછી તેમની ક્રિયા કરી નહોતી. તેમનાં ભાઈ-બહેનોએ પણ નાત-જાત ગુમાવી હતી. આ બધા ગુના બદલ સનિયાએ પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ એવું કહીને-કરીને લોકોએ સનિયાને 'અછૂત' જાહેર કર્યો હતો. જેમની પાસે પહેરવા પૂરું લૂગડું કે ખાવા ધાન નહોતું તેને સમાજના લોકો ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ કરવા, બ્રાહ્મણોને જમાડવા, દક્ષિણા આપવા, ન્યાત જમાડવા કહે છે. સનિયો ધોબીની મદદથી લોકોએ કરેલી સજાનું પાલન કરે છે અને પુનઃ ન્યાતમાં ભળે છે. તનતોડ મહેનત કરીને થોડી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાના આદર્શવાદી વિચાર અનુસાર પરિવાર બનાવે છે. આ પરિવારમાં મુસ્લિમ યુવાન રહીમ, અપંગ ભરત, ક્રિશ્ચિયન વૃદ્ધ જોન, દલિત સમાજનો વિશી, ગાંડી કઈ અને અંધ કાશી રહે છે. સમાજ આ પ્રકારની પરિવારની સામે વિરોધ કરે છે. વિષ્ણુપુરમાં સનિયાને રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કાવાદાવાથી તેની જમીન પડાવી લેવામાં આવે છે. અંતે લોકો તેની જમીન-મકાનની જપ્તી માટે જાય છે તે પૂર્વે જ સનિયો અને તેના સાથીદારો બધું છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા. સનિયાએ વિચાર્યું કે પોતાના જાતિ, ધર્મ, વર્ણ કે સંપ્રદાય વિનાના સમાજ-પરિવારની રચનાના આદર્શને આ રૂઢિચુસ્ત સમાજના લોકો સ્વીકારી શકે તેમ નથી. પોતાના આદર્શનો પરાજય સ્વીકારીને તે વિષ્ણુપુરમાં જે રીતે આવ્યો હતો તે જ રીતે વિષ્ણુપુર છોડીને

ચાલ્યો જાય છે. એ જોતાં નવલકથામાં પણ ઉમેરાય છે.

'સજા'માં પ્રેમકથા અને વિવિધ પાત્રોના જીવનસંદર્ભો કેન્દ્રસ્થ વિષયો બન્યા છે. સનિયા અને ધોબીની પ્રેમકથા નિમિત્તે રૂઢિવાદી સમાજ સામે આદર્શવાદી વિચારોના થતા ઘોર પરાજયની કથા નિરૂપાઈ છે. સર્જક સનિયા અને ધોબીના કુટુંબ સંદર્ભને જે રીતે મુખ્ય કથા સાથે વણી લીધો છે તે સર્જકની કલ્પનાશક્તિનો પરિચય કરાવે છે. સનિયો વિષ્ણુપુર ગામમાં રહેતા બનેઈ પરિડાનો પુત્ર છે. પિતાનું ગામમાં માન-સન્માન છે. એમણે પરિશ્રમથી થોડાં પૈસા-માલ-મિલકત એકઠાં કરેલાં, પરંતુ દુષ્કાળે એમને અને એમનાં કુટંબીજનોને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યા હતા. આ જ ગામમાં ચિંતેઈ સોઈ (ચિંતામણિ) રહેતા હતા જે પૈસે ટકે સુખી હતા. તેને એક જ દીકરી હતી જેનું નામ ધોબી હતું. ચિંતઈ સોઈ પોતાની દીકરી ધોબીનાં લગ્ન સનિયા સાથે થાય તેવું ઈચ્છતા હતા. પરંતુ સનિયાના પિતા બનેઈ પરિડાએ ચિંતેઈ સોઈના લગ્ન પ્રસ્તાવનો ઈન્કાર કરતાં કહ્યું હતુઃ "અમે ગરીબ છીએ તો શું થઈ ગયું ? નીચલી જાતિમાં તો લગ્ન ન કરાવીએ ! જરૂર પડશે તો મજૂરી પણ કરી લઈશું. સૂકો રોટલો ખાઈ લઈશું. પણ આવું નીચ કામ નહિ થાય.'[1]

બનેઈ પરિડાનાં આ વચનો ચિંતેઈ સોઈના ચિત્તમાં વેરનાં બીજ રોપે છે. ખરેખર તો ધોબીના પિતાના દાદાની માતા મુસલમાન બનેઇ પરિડાનાં આ વચનો ચિંતેઈ સોઈને નિમ્ન જાતિના માનતા હતા. ચિંતઇ સોઇ ધનવાન હતા તેથી તે બનેઇ પરિડાના વચનોથી વિશેષ અપમાનિત થયા હતા. તેઓ અપમાનનો બદલો બનેઇ પરિડા અને તેનાં કુટુમ્બીજનો પર લે છે. દુષ્કાળ દરમ્યાન બધા પાસે અનાજ ખૂટી ગયું હતું, પરંતુ ચિંતેઇ સોઇ પાસે અનાજનો સંગ્રહ હતો. બનેઈ પરિડાએ જમીન-મિલકત-વાસણ-કૂસણ બધું વેચીને પોતાના કુટુમ્બને ટકાવી રાખ્યું હતું, પરંતુ હવે તેની પાસે કશું જ રહ્યું નહોતું. તેથી ગામ છોડવાનો વખત આવ્યો હતો. પોતાની બે દીકરીઓ જો ચિંતઇ સોઇ તેના ઘરમાં સાચવે તો દીકરીઓનું જીવન બરબાદ થતાં બચી જશે એવું વિચારી તે પોતાનું કુળાભિમાન ભૂલી જઈ ચિંતઇ સોઈ સામે જઈ કરગરે છે. "તમારે તો થોકબંધ નોકરચાકર છે. શું મારી છોકરીઓને તમારા ઘરમાં આશરો નહિ આપી શકો? એમને રાખી લો. તમારા ઘરનું ઘણું કામ કરશે. છાણા થાપશે. વાસણ માંજશે અને એને બદલે ભાતનું જે એઠુંજુઠું ઓસામણ મળી જશે એ પીને જીવ્યે જશે. નહિ તો આવી મોટી છોકરીઓ ક્યાં ક્યાં ભટકતી ફરશે ?!"[2]

વેરની આગમાં સળગતા ચિંતઇ સોઇ માનવતા ભૂલીને બનેઈ પરિડાને ધૂતકારી કાઢે છે. અનાજનો એક પણ દાણો આપવા તૈયાર થતા નથી. અંતે દુષ્કાળમાં સનિયાની માતા મૃત્યુ પામે છે. પિતા પણ મૃત્યુ પામે છે. બહેનો તેના નસીબને રોતી છૂટી પડી જાય છે. સનિયો બચી જાય છે અને તે દુષ્કાળ પૂરો થતાં ગામમાં ફરી આવે છે. સર્જકે સનિયા અને ધોબીનો કુટુમ્બ સન્દર્ભ અને દુષ્કાળ દરમ્યાન બનેઈ પરિડાના કુટુમ્બની થયેલી દુર્દશા, સનિયા સાથે ધોબીના લગ્નના પ્રસ્તાવનો બનેઈ પરિડાએ કરેલો ઇન્કાર, ચિંતઈ સોઈના ચિત્તમાં વવાયેલ વેરબીજ, બનેઈ પરિડા અને તેની પત્નીનાં મૃત્યુ વગેરે અતીતમાં બનેલી ઘટનાઓને સનિયાના ચિત્તમાં સ્મરણરૂપે સળવળતી હોય તેમ બતાવી છે. સનિયાની સ્મૃતિ વણઝાર સહજ અને સ્વાભાવિક લાગે છે. નવલકથામાં વિષ્ણુપુર અને દુર્ગાપુરમાં દુષ્કાળ દરમ્યાન બનેલી ઘટના અતીત રૂપે નિરૂપાઈ છે. ધોબીના સનિયા સાથે લગ્નના થયેલા ઇન્કાર પછી ચિંતેઈ સોઈએ ધોબીના લગ્ન દુર્ગાપુરમાં રહેતા સંપત્તિવાન જિતેઈ નાયકના પુત્ર નિતેઈ નાયક સાથે કરાવ્યા હતા, લગ્ન પછી ધોબીનું પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવન, સાસરિયામાં માન-

ISSN: 3107-3557 (Online)

સન્માન, દુષ્કાળ દરમ્યાન ધોબીના કહેવાથી સસરાએ દુર્ગાપુરમાં ખોલેલું અન્નક્ષેત્ર, દુર્ગાપુરમાં ફાટી નીકળેલ રોગચાળો અને તેમાં રોગી માણસોની સેવા કરતા સસરા અને પતિ, રોગનો ચેપ લાગતાં સસરા અને પતિનાં થયેલાં મૃત્યુ અને અંતે થોડા જ સમયમાં વિધવા બનેલી ધોબીનું પુનઃ વિષ્ણુપુરમાં થયેલું આગમન-આ બધી ભૂતકાલીન ઘટનાઓ પણ નવલકથામાં પ્રતીતિકર લાગે તે રીતે નિરૂપાઈ છે.

આમ, સનિયો અને ધોબી ફરી વિષ્ણુપુરમાં જ મળે છે. પરંતુ આ સમયે પરિસ્થિતિએ બહુ મોટો વળાંક લીધો હતો. સનિયાની ગરીબ અને કંગાલ સ્થિતિ હતી. ધોબી વિધવા હતી. સર્જકે નવલકથામાં આ બાળમિત્રોનું વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં પુનઃ મિલન કરાવતાં છ પ્રસંગો આલેખ્યા છે. આ પ્રસંગોમાં રહેલી પરિસ્થિતિજન્ય વક્રતા (Irony of situation) વિશેષ આસ્વાદ્ય છે.

સનિયો અને ધોબીની સૌ પ્રથમ મુલાકાત વિષ્ણુપુર ગામના પાદરે થાય છે. કંગાળ અને ગરીબ સનિયો ગામ પ્રત્યેના લગાવને કારણે ગામમાં તો આવે છે, પરંતુ ગામનાં લોકો તેને મદદ કરવાને બદલે 'અછૂત' ગણીને ધિક્કારે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તેના કહેવાતા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવા પણ કહે છે. જેમની પાસે પહેરવા પૂરું કપડું નથી અને જેમણે બે દિવસથી ખાધું નથી એવી વ્યક્તિને લોકો પ્રાયશ્ચિત રૂપે બ્રાહ્મણો જમાડવાનું કહે છે, પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાનું કહે છે! 'અછૂત' ગણાઈને નાત બહાર મૂકાયેલા સનિયાની કપરી સ્થિતિથી વાકેફ થયેલી ધોબીના હૃદયમાં સનિયા પ્રત્યે પ્રેમ જાગી ઊઠે છે, અને ચિત્તમાં બાળમિત્ર સનિયા સાથે પસાર કરેલા દિવસોનું સ્મરણ ઝબકી ઊઠે છે. તે કોઈપણ ભોગે સનિયાને બચાવી લેવાનો સંકલ્પ કરતાં વિચારે છે : "હા, સનિયો જીવશે, જરૂર જીવશે, સમાજની નજરમાં ભલે એ પતિત, કંગાળ તથા અછૂત હોય, પરંતુ આત્માની દિવ્ય દૃષ્ટિએ એ છે દુનિયાનો શ્રેષ્ઠ જીવ-મનુષ્ય"[3]

ધોબી સમાજની કે પિતાની પરવા કર્યા વિના મોડી રાતે સનિયા પાસે પહોંચે છે. સનિયો ભૂખ્યો પડ્યો છે. તેનામાં જીવનનો ઉત્સાહ રહ્યો નથી. ગામનાં લોકોની ઉપેક્ષા અને સગાંસંબંધીઓનાં થયેલાં મૃત્યુથી હતાશ થઈ ગયો હતો. તેને લાગતું હતું કે, હવે થોડા જ સમયમાં તેનો જીવનદીપ બુઝાઈ જશે. પરંતુ આવી કટોકટીની ક્ષણે ધોબી સનિયાનો જીવનદીપ પ્રજ્વલિત કરવા આવી પહોંચે છે. ધોબી સનિયાની જીવનપ્રેરણા અને જીવનાધાર બનીને આવે છે. ધોબીની મુલાકાતથી જ સનિયાને જીવન જીવવાની આશા જન્મે છે. ધોબી સનિયાનો નિર્બળ હાથ પકડે છે અને તેને મંદિર પાસે લઈ જાય છે. એના વાળ ઠીક કરે છે, શરીર સાફ કરે છે અને નવાં કપડાં પહેરાવે છે. ધોબીનો પ્રેમ સનિયાને જીવવા પ્રેરે છે. સનિયો બોલી ઊઠે છે : 'મારે મરવું નથી' ધોબી મધુર વાણીમાં તેની સાથે વાત કરે છે. તેના કુટુંબની પડેલી ત્રણ એકર જમીન અપાવી દેવાનું પણ કહે છે. એ પછીના ઘણા દિવસો ધોબી પોતાના કાકા નિધેઈ દ્વારા સનિયાને ભોજન પહોંચાડે છે. સનિયામાં પુનઃ પ્રાણ સંચાર થાય છે. સર્જકે સનિયા અને ધોબીની આ મુલાકાતમાં ધોબીના એક વિલક્ષણ પ્રેમને પ્રગટ કર્યો છે. એક યુવાવયે વિધવા થયેલી પ્રતિષ્ઠિત પિતાની પુત્રી અર્ધી રાતે સાવ કંગાળ એવા પોતાના બાળપ્રેમીને સહાય કરવા નીકળી પડે તે ઘટના જ ધોબીના અનેરા વ્યક્તિત્વને ઉપસાવી આપે છે. આ સ્નેહમૂર્તિ ધોબીને તેના સનિયા પ્રત્યેના સ્નેહની કેવી આકરી સજા મળે છે તે સનિયા સાથેની પછીની મુલાકાતોમાં જોવા મળે છે. સર્જકે સનિયા અને ધોબીની મુલાકાતનું આ આખુંય દૃશ્ય પ્રત્યક્ષ ભજવાતું હોય એ રીતે નિરૂપ્યું છે.

બઉલ અમાસના દિવસે સનિયા અને ધોબીની બીજી મુલાકાત થાય છે. બઉલ અમાસના દિવસે વિષ્ણુપુરની સ્ત્રીઓ ગામને પાદરે આવેલા ગોપીનાથજીના મંદિરે પૂજા કરવા માટે જાય છે. રસ્તાની ધારે જ સનિયો રહેતો હોવા છતાં કોઇ સ્ત્રી તેની સામે જોતી નથી કે તેને બોલાવતી નથી. પરંતુ ધોબી રસ્તે નીકળતાં જ સનિયાની ખબર અંતર પૂછે છે. ‘જીવું છું બીજાના આપેલા ભાત ખાઈને’ એવો પરાધીનપણાનો ભાવ પ્રગટ કરતી વાણી ઉચ્ચારતા સનિયાનું ‘સ્વાભિમાન’ જગાડવા ધોબી કહે છે : “સનિયાભાઈ ! તારી તબિયત તો સરસ થઈ ગઈ છે ! હવે બીજાની સામું શું કામ જુએ છે? મહેનત કરીશ તો પેટ નહિ ભરી શકાય? તારું ઘર હતું. એ જમીન તો બાપદાદાના જમાનાથી છે ને? થોડા લાકડાં ને વાંસ મંગાવી એક ઝૂંપડી શા માટે નથી બનાવી લેતો? બીજાની ઓશરીના છાયામાં શા માટે પડ્યો રહે છે ? પોતાના ઘરમાં જ રહેવું વધુ સારું ગણાય ને?”[૪]

ધોબીની સહાનુભૂતિ વાણી અને કરુણાથી ભરેલી આંખો સનિયાના જીવનને પુનઃ ચેતનવંતુ બનાવી દે છે. હતાશાથી ઘેરાયેલા સનિયાના ચિત્તમાં કુટુંબ, પરિચિતજનો, ભાવિજીવનમાં શ્રદ્ધા જગાડતાં ધોભી કહે છે : “ઓળખીતા લોકો મજાક કરી શકે છે, પણ અંતે એ લોકો જ સહાનુભૂતિ દાખવશે. ક્યારેક એમનું મન પલળશે. સનિયાભાઈ ! તું આ ગાંડપણ છોડી દે. પરિડા કુટુંબ નષ્ટ થઈ જાય એવું કદાચ ભગવાન ઇચ્છતા નથી. કદાચ એટલે જ તું પાછો આવી ગયો છે, તો ગામની ધૂળમાં જ રહે. નસીબ પલટાઇ જશે. મારું કહેવું માનીશ ને ?”[૫] સનિયાના મનનું મોટું દુઃખ તો એ હતું કે જેને અછૂત તરીકે ગણતો હતો તે લોકો જ આજે પોતાને ‘અછૂત’ ગણીને ધિક્કારે છે. પરિસ્થિતિની આ વક્રતા સનિયાને પીડે છે. પોતાની અંતરની આ પીડા ધોબી સમક્ષ પ્રગટ કરતાં તે કહે છે : “ગામની માટીમાં પડ્યો રહું ? અછૂત બનીને ? જેને હું અછૂત કહેતો હતો, એ આજે મને અછૂત કહેશે હું કેવી રીતે સહન કરું? અહીંથી કોઇ બીજા ગામમાં જઈ અજાણ્યા લોકોને હું કહું કે હું ‘પાણ’ કે ‘હાડી’ જેવી અસ્પૃશ્ય જાતિનો છું તો કદાચ દુઃખ નહિ થાય. જો જીવવું જ છે તો આ જ રીતે હું જીવી શકીશ.”[૬]

સનિયાના આ પ્રકારના પ્રતિભાવથી ધોબી ક્ષણભર ગુસ્સે થઈ ચાલવા માંડે છે. ‘જેના મનમાં જે આવશે એ જ કરશે. આપણને શું લાગે વળગે?’ કહેતી ધોબી પોતાના ઘેર ચાલી જાય છે, પરંતુ ધોબીના આ ગુસ્સામાં પણ સનિયા પ્રત્યેનો પ્રેમ જ જોવા મળે છે. આમ, સનિયા-ધોબીની આ બીજી મુલાકાતમાં સ્વાભિમાન ગુમાવી બેઠેલા સનિયાના ચિત્તમાં સ્વાભિમાન જગાડતી ધોબીના વ્યક્તિત્વનું એક નવું જ પાસું પ્રગટ થતું જોઈ શકાય છે. આ સાથે આ મુલાકાતમાં સનિયા અને ધોબી વચ્ચેના સૂક્ષ્મ પ્રેમ સંબંધનો એક નવો જ રંગ ઊઘડતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મકરસંક્રાન્તિના દિવસે ભરાયેલા મેળાના સમયે સનિયા અને ધોબીની ત્રીજી મુલાકાત થાય છે. સનિયા માટે ધોબીનાં વચનો પ્રેરક પરિબળનું કામ કરે છે. ધોબીના કહેવા અનુસાર સનિયો પોતાના ઘરની જમીન સાફસૂફ કરાવીને ઝૂંપડું બાંધવા પ્રયત્ન કરે છે. છાપરું બનાવવા તાડના પાન તોડે છે. મેળાના દિવસે પણ સનિયાને કામ કરતો નિહાળીને ધોબી તેને મંદિર જવા, મેળાનો આનંદ લેવા સમજાવે છે ત્યારે સનિયો સમાજ દ્વારા પોતાના થયેલા તિરસ્કારની પીડા ભૂલ્યો ન હોય તેમ કટુવાણીમાં કહે છે : “ના ધોબી ! અછૂતોને તો મંદિરમાં જવાની મનાઈ છે. ઘર અડધું થઈ ગયું છે. ઈશ્વર તો આવીને એ પૂરું કરવાનો નથી !” [૭]

ધોબી સનિયાને તેના કુટુંબે ગુમાવેલી ત્રણ એકર જમીન મેળવવા, પોતાના હક્ક માગવા માટે પ્રહરાજ પાસે જવાનું કહે છે અને તેના ખાવાપીવા વિશે પૂછે છે. સનિયો પોતાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ

પ્રગટ કરે છે. સનિયાની આવી દુર્દશા દૂર કરવા અને તેને પુનઃ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે ધોબી તેને એક બટવો આપે છે. જેમાં પાંચ રૂપિયા અને પચ્ચીસ સોનામહોરો હતી. ધોબીનું સપનું હતું કે સનિયો મોટો માણસ બને. પોતાના પિતાના અહંકાર અને વેરવૃત્તિએ જ સનિયાના કુટુંબને બરબાદ કર્યું છે અને સનિયાની આ અવદશાનું કારણ પણ પોતે જ છે એવું માનીને અપરાધભાવ અનુભવતી ધોબી સનિયાને બટવો દઈને ચાલી જાય છે. આમ, આ ત્રીજી મુલાકાત પણ સનિયાની જીવનદશા અને મનોદશાને બદલવા સતત ચિંતિત રહેતી અને સહાય કરતી ધોબીના એક અનેરા વ્યક્તિત્વને ઉપસાવે છે. ધોબીએ કરેલી આર્થિક સહાયથી સનિયાની જીવનશ્રદ્ધા વધે છે. તે સરસ મજાનું ઘર બનાવે છે. સમાજના લોકોના સૂચવ્યા મુજબ બ્રહ્મભોજન કરાવે છે, દક્ષિણા આપે છે, નાત જમાડે છે અને એ રીતે પોતાનાં કહેવાતાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરીને પુનઃ જ્ઞાતિમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ધોબીનું સપનું ધીમે ધીમે સાકાર થતું જોવા મળે છે. સનિયો ઘરમાં સ્થિર થયો છે અને પરિશ્રમ કરીને પોતાની રોજિંદી જરૂરિયાતો પૂરી કરતો થઈ ગયો છે તે જાણી ધોબી આનંદ અનુભવે છે.

સનિયાનાં ઘરે ધોબીની ચોથી મુલાકાતનું સ્થળ છે શિવરાત્રિના તહેવાર નિમિત્તે નીલકંઠેશ્વર મંદિરના મેળામાં ધોબી અને તેની સખી ટિમી જાય છે. મેળામાં ફરતાં ફરતાં ટિમી તેના પ્રેમી ચંદરાને મળવાને હેતુથી ધોબીથી છૂટી પડી જાય છે. ધોબીને પણ ઈચ્છા હતી કે તે સનિયાને મળે. ટિમીના ગયા પછી ધોબી સનિયાના ઘરે પહોંચે છે. સૂર્યાસ્ત થઇ ગયો હતો. સનિયાને તેના ઘરમાં તાવથી પીડાતો નિહાળી ધોબી દુઃખી થાય છે. બંને પરસ્પરની લાચારી સમજે છે, આંસુ સારે છે. ધોબીના કહેવાથી સનિયો પોતાના કુટુમ્બની જમીન પાછી માંગવા માટે ચિંતેઈ સોઈ પાસે ગયો હતો ત્યારે તે અપમાનિત થઈને આવ્યો હતો. આ પ્રસંગને યાદ કરીને સનિયો ધોબીને કહે છે : “ના, ધોબી, મારાથી હવે સહેવાતું નથી. તે મને તારું રમકડું માની લીધો છે. તારી વાત માની, તારા જ દાનથી હું સમાજમાં સામેલ થયો, ઘર બનાવ્યું, બીજાને ઘરે મજૂરી કરી પેટ ભર્યું. પછી તારી વાત માનીને હું ચિંતેઈ સોઈના ઘેર ગયો અને મારા બાપદાદાના અભિમાનને ભૂલી એમના પગ પાસે માથું નમાવી ઊભો રહ્યો. આમ છતાં ચિંતેઈ સોઈએ અપમાનિત કર્યો. બધું સહન કરીને હું પાછો આવી ગયો. હું તારું રમકડું બન્યો છું, ધોબી ! તું રમત રમે છે, તડપી રહ્યો છું. હું તારું રમકડું બનીને નહિ રહી શકું. મારી સામે આખી દુનિયા પડી છે. હજારો ઝાડ છે અને છાંયે મને આશરો મળી જશે.”૮

ધોબીની પોતાના પ્રત્યેની ભાવના કરતાં પોતાના સ્વમાનને વધુ મહત્ત્વ આપતો સનિયો ધોબીની સલાહ અને સહાયનું અવમૂલ્યાંકન કરે છે. ધોબી સમજદાર છે. સનિયાનાં વચનો તેને દુઃખી કરતાં નથી. તે સનિયાની એકલવાયી સ્થિતિ સમજે છે. તેથી તેને સુખ દુઃખના વારાફેરા વિશે કહીને આશ્વાસન પણ આપે છે, ધીરજ રાખવાનું કહે છે. સુખમય સ્થિતિ આવશે એવી આશા જગાડતાં ધોબી કહે છે : “તારાં મા-બાપ, ભાઈ-બહેન ફરી તારે ખોળે જ જન્મ લેશે. આજ ઘરમાં ફરી નાચશે-કૂદશે. આ ઘર એમના શોરબકોરથી ગાજી ઊઠશે. જેની યાદમાં તું તરફડે છે, ફરી એમની જ સેવા કરવાનો મોકો મળશે. અધીરા થવાની શી જરૂર છે ?” ૯

ધોબીની વાતથી સનિયાનો જીવનોત્સાહ વધી જાય છે. ધોબી જ પોતાની ગૃહિણી બનશે એવું મનોમન ધારી-વિચારી આનંદિત થાય છે. ભવિષ્યની પેઢીની જનનીને-ધોબીને આલિંગવાની ઈચ્છા તેના મનમાં જાગી ઊઠે છે પરંતુ ધોબીની આંખમાં ઈન્કારનો ભાવ નિહાળી પોતાને સંયમિત કરે છે. સનિયાની ગરીબ હોવાની ગ્રંથિને દૂર કરતાં ધોબી કહે છે : “તું શા માટે ગરીબ રહે ? ભગવાને

તને બુદ્ધિ આપી છે. તારા શરીરમાં શક્તિ છે-તારી જરૂરિયાત શી છે, એ હું જાણું છું. બીજાની મદદ વિના કોઈની પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. એટલે જ મેં તને પિતાજી પાસે મોકલ્યો હતો. એમણે ના પાડી ને તું પાછો આવી ગયો, એમાં ક્યું મોટું અપમાન થઈ ગયું ? જેને મોટા થવું હોય, એણે નાના પણ થવું પડે છે, જે સહન કરી શકે છે એ જ મોટો માણસ થઈ શકે છે. તારે એમની પાસે વારંવાર જવું પડશે. હજી એકવાર જા અને પૈસા આપી તારી જમીન પાછી માગ."[૧૦]

ધોબી સનિયાને તેની જમીન પાછી લેવડાવવા માટે ફરી પ્રયત્નશીલ બનાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાનો સોનાનો હાર આપી આર્થિક મદદ પણ કરે છે. સનિયો ગામના બીજા લોકોની બરાબરી કરી લે એવું ધોબી ઇચ્છે છે. સનિયો હજી પણ જીવન વિશે નિરાશા-એકલતા અનુભવે છે. ધોબી તેની જીવનસંગિની બનશે કે કેમ એવી ગડમથલ દૂર કરવા સનિયો ધોબીને એ વિશે પ્રશ્ન પૂછવા ઉત્સુક છે. પરંતુ ધોબી તેના પ્રશ્નને જાણી જાય છે. તે સમજે છે કે પ્રશ્નના જવાબ રૂપે અપાયેલ 'હા' કે 'ના' પર જ સનિયાના ભાવિજીવનના સુખ-દુઃખનો આધાર છે, તેથી ખૂબ જ સમજદારીપૂર્વક અને સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે. સનિયાના અવ્યક્ત પ્રશ્નને પ્રશ્ન જ રહેવા દઈ ધોબી સનિયાના પગમાં માથું અડાડીને રડી પડે છે. સનિયો તેનાં આંસુ લૂછે છે. તેના મનમાં થાય છે કે- 'ધોબી તું મારી છે ! તું મારી છે !' આ દરમ્યાન મંદિરમાંથી હરિબોલના અવાજ સંભળાય છે અને ધોબી સાવધાન થઈ, 'હું જાઉં છું' કહેતી સનિયાની વિદાય લે છે.

કથા સર્જકે આ મુલાકાત દ્વારા ધોબીના સનિયા પ્રત્યેના પ્રેમને અને તેના સામાજિક બંધનોથી બંધાયેલી સ્થિતિને સરસ રીતે મૂર્ત કરી આપી છે. આ ઘટના પછી સનિયાની સામાજિકતાને આલેખતા કેટલાક પ્રસંગો નિરૂપાયા છે. આ સાથે સનિયો ચિંતેઈ સોઇ પાસે પોતાની જમીન લેવા ફરી જાય છે અને ચિંતઈ સોઈ ૨૫૦રૂા. ને બદલે ૧૦૦૦રૂા. જમીનની કિંમત ગણાવતા સનિયાની માંગણીનો ગેરલાભ લે છે. ધોબી પણ પિતાએ સનિયા સાથે કરેલા દુર્વ્યવહારથી વ્યથિત થાય છે. બીજી બાજુ ચિંતેઈ સોઈના ઘરમાં બનતા પ્રસંગો પણ વર્ણવાયા છે. વિધવા અને નિઃસંતાન ધોબીના સાસરા પક્ષની મિલકત કબજે કરી લેવા માટે ચિંતેઈ સોઈ પોતાની બુદ્ધિ લડાવી પ્રયત્ન કરે છે. કાયદાકીય દૃષ્ટિએ ધોબી બીજા લગ્ન કરે તો તે સસરાના મિલકતની માલિક-વારસ બની શકે તેમ ન હોવાથી સંપત્તિ લાલચું પિતા ચિંતેઈ સોઈ ધોબીના પુનર્લગ્ન કરાવવાને બદલે તેને દત્તક સંતાન લેવા સમજાવે છે. દત્તક તરીકે પિતા તેના ભાઈ નિધેઈના પુત્ર વિદેઈને જ લેવાનો આગ્રહ કરે છે. માતા પુત્રીપ્રેમને કારણે પતિના નિર્ણયનો વિરોધ કરે છે, ધોબીના લગ્ન સનિયા સાથે કરાવી દેવા માટે પતિ સમક્ષ કરગરે છે, દલીલો કરે છે પરંતુ પતિને પોતાની પત્નિની વાત ગળે ઉતરતી નથી. આ દરમ્યાન ધોબી ઘરની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થતાં સ્વતંત્ર રીતે વિચારે છે. કાકાના દીકરાને દત્તક લેવા કરતાં સેંકડો ગરીબ બાળકોની સેવા અર્થે પોતાના સસરા પક્ષની મિલકત ખર્ચાય એવું વિચારીને તે દુર્ગાપુર જાય છે. દુર્ગાપુરમાં સેવાકાર્યો શરૂ કરે છે. ગરીબોને તેમની જમીન પાછી આપે છે. ગામમાં રસ્તા, કૂવા બનાવડાવે છે. ગરીબોનાં મકાનના છાપરાં મરામત કરાવે છે, તળાવ ખોદાવે છે. પોતાની પાસે આટલી બધી મિલકત હોવા છતાં ગામના લોકો દુઃખી થતા હોય તે તેનાથી જોવાતું નથી. તે પોતાના પરિવારની વ્યાખ્યા વિસ્તારે છે, ગામ આખુંય તેનો પરિવાર બને છે. લોકસેવાનાં કાર્યોએ ધોબીને આત્મસંતોષ અને સન્માન અપાવ્યાં છે. ગામના લોકો તેને દેવી તરીકે જોવા માંડે છે. વિષ્ણુપુરમાં સનિયો પોતાના જીવનઆદર્શ અનુસાર જાતિ, વર્ણ, સંપ્રદાય વિહીન સમાજ-કુટુંબની રચના કરવા માટે પોતાના

ISSN: 3107-3557 (Online)

ઘરમાં પઠાણના દીકરા રહીમને, વૃદ્ધ ક્રિશ્ચિયન જોનને, એક દલિત છોકરાને, એક અંધને, એક અપંગને અને કઈ જેવી ગાંડી સ્ત્રીને આશરો આપે છે. આ વિષ્ણુપુરમાં સનિયો પોતાના આદર્શને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તો દુર્ગાપુરમાં ધોબી પોતાનાં સેવાકાર્યો દ્વારા પોતાના આદર્શને સિદ્ધ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં સનિયો ધોબીને મળે છે. દુર્ગાપુરના ઘરમાં સનિયો ધોબીને મળે છે.

નવલકથાના કથાતંતુને સનિયા અને ધોબીની પાંચમી મુલાકાત નવીન વળાંક આપે છે. વિચાર પરિવર્તન થાય છે. પરિસ્થિતિ પાત્રજીવનને અને પાત્રવિચારને કેવા થડે છે તે આ મુલાકાતનો પ્રસંગ જોતાં સહેજેય ખ્યાલ આવે છે. વિષ્ણુપુરમાં રામલીલાની ભજવણી સમયે આખાય ગામ સાથે દુર્ગાપુરથી ધોબી પણ આવી હતી. ધોબી આવવાની છે એવા સમાચારે સનિયાના મનમાં ઉત્સાહ વધાર્યો હતો. તે રામલીલામાં હનુમાનનો વેશ ધારણ કરીને ખૂબ નાચ્યો હતો. તેણે ગામ આખાને જમણવારનો ખર્ચ આપીને ચિંતેઈ સોઈની કંજૂસાઈને ઊઘાડી પાડી અને પોતાની ઉદારતા બતાવીને ચિંતેઈ સોઈના અહંકારનો છેદ ઉડાડી દીધો. આવી પરિસ્થિતિમાં ધોબી રામલીલાના બીજા દિવસે બધાને મળે છે, પરંતુ સનિયાને લોકલાજે મળી શકતી નથી. આ ન મળી શકવાના દુઃખને ટાળવા માટે સનિયો દુર્ગાપુર જઈ ધોબીને મળે છે. ધોબી રાધા-માધવની મૂર્તિ સમક્ષ પોતાની ગડમથલો અને વ્યથા ઠાલવી રહી હતી. એક બાજુ પોતાનો મૃત પતિ હતો, બીજી બાજુ સનિયો હતો અને ત્રીજી બાજુ રૂઢિવાદી સમાજ હતો. આ ત્રિકોણ વચ્ચે ભીંસાતી ધોબીની ગડમથલો અને પ્રાર્થના સમયે જ સનિયો તેના ઘેર પહોંચે છે. રાતે વરસતા વરસાદમાં ભીંજાયેલી સ્થિતિમાં સનિયો ધોબીના ઘેર પહોંચે છે. ધોબી તેને ઘરમાં લઇ જાય છે. બન્ને વાતો કરવા વ્યાકુળ છે,પરંતુ કોઈના હોઠ ખુલતા નથી. અડધી રાતે કોઇને ઉંઘ આવતી નથી. બન્નેના માનસમાં વિચાર પ્રક્રિયા ચાલું છે. સનિયાને હજી પણ દહેશત છે કે ધોબી પોતાને ખરેખર પ્રેમ કરે છે કે નહીં, ધોબીએ જીવન આપ્યું, ધોબીના પૈસાથી ઘર બન્યું, સમ્પત્તિ મળી, દિલનો સાચો પ્રેમ પણ મળ્યો,પરંતુ આ બધું ધોબી વિના કશા જ કામનું નથી એવું વિચારતો સનિયો ધોબીની આશાએ જ પોતાના જીવનને ઉજ્જ્વળ બનાવવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યો હતો. વળી તેને એવો પણ વિચાર આવતો હતો કે નાયક કુટુંબની સંપત્તિવાન વિધવા ધોબી બંગલાને સમૃદ્ધિ છોડીને પોતાની ઝૂંપડીમાં આવશે ? દુર્ગાપુરના ઘરમાં અડધી રાતે આવા વિચારોથી ગ્રસ્ત સનિયા સામે ધોબી આવે છે. તે હવે જાતને છેતર્યા વિના બધું સ્પષ્ટ કરી દેવા માંગે છે. પ્રેમ અને સામાજિક બંધનો વચ્ચે સંઘર્ષાતી ધોબી અડધી રાતે પ્રેમાવેગ સાથે સનિયા પાસે જાય છે. સનિયો જાગે છે. ધોબી પોતાના ધીરજના બંધ તૂટી જતાં ત્રૂટક સ્વરે સનિયાને કહે છે : “સનિયાભાઈ ! મેં મોટો ગુનો કર્યો છે. તું મને માફ કરી દે. મારા વીતેલા જીવનમાં કયું સુખ મને મળ્યું છે? હું એક વિધવા છું. સમાજ,ધર્મ, જ્ઞાતિ વગેરેના નિયમોની જાળમાં પડી પડી તરફડું છું. મારાથી આ બંધનો તોડી શકાશે? હું કદાચ જાળમાં જ તરફડતી રહીશ. મને કોઈ કાઢી નહીં શકે.”[૧૧]

સનિયો ધોબીની ભાવના અને સામાજિક બંધનોની દૃઢતા વચ્ચે તેની માનસિક સ્થિતિને બરાબરની પામી ગયો હોય તેમ તે ધોબીની આંતરદ્વિધા ટાળવા માટે અને અપરાધગ્રંથિ દૂર કરવા માટે કહે છે. તે પોતાના જીવન વિશે પણ સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે. ધોબીને કારણે તે પોતાના રૂઢ સમાજના નિયમોને વશવર્તીને જીવન ગોઠવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. હવે પરિસ્થિતિ બદલાય છે. સનિયો ધોબીને પોતાની જીવનસંગિની બનવાની દ્વિધામાંથી બહાર કાઢીને મુક્તિ આપે છે અને પોતે પણ પોતાની ઇચ્છાના બંધનમાંથી છૂટીને મુક્તિ મેળવે છે. ધોબી સનિયાને લગ્ન કરી લેવા કહે છે,

ધોબીના ચિત્તમાં ફરી પ્રેમાવેગ જાગે છે. સનિયો તેના પ્રેમાવેગને સમજી જતા ઊભો થઈ જાય છે.

સનિયાના પ્રેમ વિશેનો ખ્યાલ કેટલો સ્પષ્ટ અને સાચો છે. પ્રેમમાં માલિકીભાવને કોઈ સ્થાન નથી. પ્રેમીના જીવનસંકલ્પ, આદર્શ કે પ્રેમીની સ્થિતિને સમજીને તેના પર માલિકીભાવ જમાવવાને બદલે તેને મુક્તિ આપીને પણ પોતાના શુદ્ધ પ્રેમને પ્રગટ કરી શકાય છે. સર્જકે અહીં સનિયાના એક વિલક્ષણ પ્રેમી તરીકેના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કર્યું છે. ધોબીનો પ્રેમાવેગ એટલો હતો કે કદાચ સનિયો ધારત તો તેને પોતાની કરી શકત. પરંતુ ધોબીની લાગણીનો ગેરલાભ લઈને તેના જીવને કલંકિત કરવા ઈચ્છતો નહોતો. ધોબી પણ સનિયાના કહેવા માત્રથી બધાં દુઃખ અને અપમાન સહી લઇને મનની ઉત્તેજનાને વશવર્તી તે સનિયા સાથે ચાલી નીકળવાની સ્થિતિમાં હતી. આ સ્થિતિમાં પણ સનિયો પોતાની જાત અને વિચારને સંયમિત કરીને ધોબીએ પકડેલો હાથ ધીરેથી સેરવી લઈ વહેલી સવારે જ ધોબીના ઘરમાંથી નીકળી જાય છે.

'સજા' નવલકથામાં ધોબી અને સનિયાની આ મુલાકાતનું પ્રસંગ નિરૂપણ વિશેષ આસ્વાદ્ય છે. આ મુલાકાત પછી સનિયો સીધો પોતાની બહેન પુનીને ઘેર જાય છે, જે દુષ્કાળના સમય દરમ્યાન છૂટી પડી ગઈ હતી. સર્જક નવલકથામાં પુનીના જીવન સંદર્ભને સરસ રીતે ઉપસાવી આપ્યો છે. દુષ્કાળના સમય દરમ્યાન માતા-પિતાના મૃત્યુ પછી પુની રસ્તે રઝળતી, ભૂખી-તરસી, અર્ધનગ્ન હાલતમાં દુર્ગાપુરના રસ્તે 'પાણી આપો પાણી આપો'ની બૂમો પાડતી હતી. આવી દયનીય સ્થિતિમાં મધુ ભોઈ નામનો એક યુવાન તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને ખવડાવ્યું-પીવડાવ્યું, પાંચ દિવસ સેવા કરી પછી પુનીમાં પુનઃ પ્રાણસંચાર થયો હતો. એ દિવસથી તે મધુ ભોઈ જેવા પછાત જાતિના યુવાનના ઘરમાં તેની પત્ની તરીકે રહી ગઈ હતી. મધુ ભોઈનું વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વ પણ અહીં અંકિત થયું છે. મધુ ભોઈની નીડરતા, તોફાનીપણું અને અલ્લડતાને સર્જકે ઉપસાવી આપ્યાં છે. ક્યારેક તે નાગને પકડી લેતો, ક્યારેક સાંઢની સવારી કરી લેતો, ભૂત પકડવા પ્રયત્ન કરતો. ડાકણને પકડવા જતાં તે એક સ્ત્રીને પકડી લાવ્યો હતો! એક વાનરે તેને થપ્પડ મારી હતી ત્યારે તેણે વાનરને પકડીને નદીના પાણીમાં ડૂબકા ખવડાવ્યા હતા. આવો મધુ ભોઈ પુનીનો જીવ બચાવે છે, ઘરમાં આશરો આપે છે, ધોબીનો સ્નેહ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. સર્જકે પુની અને ધોબીના મેળાપની કરુણસ્થિતિ અને પછીના પ્રસન્ન દામ્પત્ય જીવનની ઝલક બતાવી છે. ગરીબ મધુ ભોઈ ધોબીની સહાયથી સુખી બને છે. ધોબી પુની માટે નવી સાડી-કપડાં મોકલે છે. એ જોઈને ક્યારેક સ્ત્રીઓ ઈર્ષા કરતી ધોબી અને મધુ ભોઈ વચ્ચેના આડા સંબંધો વિશે વાતો કરતી ત્યારે એક ભારતીય નારી તરીકે પુની બધી સ્ત્રીઓને સંભળાવી દે છે : "એ ક્યારે ઘરે આવે છે, એની સાથે તારે શી નિસ્બત ? તમે જાતે કેમ કમાતા નથી ? તમને કોણ રોકે છે? એ એટલી બધી ઇર્ષા આવે છે, તો જઈને મધિયાને પ્રેમ કરી લો, કોણ ના પાડે છે, તમને ?"[૧૨]

સર્જકે પુની અને મધુના પાત્રજીવનનો કથાંશ સરસ રીતે નિરૂપ્યો છે. દુર્ગાપુરમાં ધોબીની મુલાકાત પછી સનિયાનો ભ્રમ ભાંગે છે. લાંબા સમય પછી સનિયો અછૂત જાતિના ઘરમાં પત્ની તરીકે રહેલી બહેન પુનીને મળવા જાય છે. સનિયો ફરી અછૂત થઈ જશે એવું માની ભાતૃપ્રેમથી પુની સનિયાને ઘરમાંથી ચાલ્યા જવા કહે છે,પરંતુ સનિયો કહે છે : "પુની, હું નકામો એક ભ્રમણા પાછળ દોડતો હતો. મારી આશાઓ જુઠ્ઠી હતી. એ માનવતા કચડી નાખી હતી અને પડછાયા પાછળ દોડતો રહ્યો. હવે મારો ભ્રમ ભાંગી ગયો છે.''[૧૩]

સનિયો પુનીના પુત્ર બનાને તેડે છે, રમાડે છે. પુનીના ઘરે જમે છે. એ રીતે સનિયો પોતાના વિચાર પરિવર્તન અને સમાજના રૂઢ નિયમોની સામે વિદ્રોહ જાહેર કરે છે, પરંતુ પુની તો રૂઢિવાદી છે તેનું વિચાર પરિવર્તન કરાવવું મુશ્કેલ છે, તેવું વિચારી સનિયો પુનીનું ઘર છોડે છે.

કૃતિમાં ચિંતેઈ સોઈની સંપત્તિલાલસા, અહંકાર, વેરવૃત્તિ અને સ્ત્રી અને સમાજ પર આધિપત્ય જમાવવાની વૃત્તિ જે સંઘર્ષાત્મક પરિસ્થિતિ સર્જે છે. તેમાં નાટ્યાત્મકતાના અંશો જોઈ શકાય છે. ચિંતેઈ સોઈએ પોતાની સંપત્તિ લાલસાથી દુષ્કાળમાં વિષ્ણુપુર ગામના મોટાભાગના લોકોની જમીન ઝૂંટવી લીધી હતી. બનેઈ પરિડા પ્રત્યેની વેરવૃત્તિથી તેના કુટુંબને બરબાદ કર્યું હતું. પરંતુ મોટી કરુણતા તો એ હતી કે તે પોતાની વિધવા દીકરીના પુનર્વિવાહ કરાવવાને બદલે તેના સાસરાપક્ષની સંપત્તિ પોતાની પાસે રહે એવા હેતુથી, પોતાની દીકરી ધોબી સંતાનને દત્તક લે તેવો આગ્રહ કરતા હતા. ધોબીની માતા ચિંતેઈ સોઈના આ વલણનો સખત વિરોધ કરે છે અને ધોબીના લગ્ન સનિયા સાથે કરાવી દેવા મથે છે, પરંતુ અબળા પુરુષ સામે પોતાની ઈચ્છાનુસાર કશું જ કરી શકતી નથી અને મૃત્યુ પામે છે. સર્જક ચિંતેઇ સોઈ અને તેની પત્ની વચ્ચે દીકરીના ભવિષ્ય બાબતે જે વાકયુદ્ધ થયું હતું તેનું આલેખન કરીને ધોબીની માતાનો પુત્રીપ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે. ચિંતેઈ સોઈ પુત્રીને પોતાના જ ભાઈના દીકરાને દત્તક લેવા દબાણ કરે છે ત્યારે માતાનો ગુસ્સો પ્રજ્જ્વળી ઊઠે છે, પોતાના પતિની સંપત્તિલાલસા ખુલ્લી પાડે છે.

ચિંતેઈ સોઈનો વૈચારિક વિરોધ કરતી ધોબીની માતા અને ધોબીના સુખમય ભાવિની ચિંતામાં ને ચિંતામાં મૃત્યુ પામે છે. પત્નીનું મૃત્યુ ચિંતેઈ સોઈને પરિસ્થિતિનું સાચું જ્ઞાન કરાવે છે. તેની સંપત્તિ લાલસા, અહંકાર અને સનિયા પ્રત્યેની વેરવૃત્તિ ક્ષીણ થાય છે. દીકરી ધોબી પ્રત્યે સ્નેહની સરવાણી ફૂટે છે; ધોભીની અશકત અને બીમાર હાલત નિહાળી તેનું મન પસ્તાવો કરતું પોતાની મોટી ભૂલનો સ્વીકાર કરે છે અને કરેલી ભૂલને સુધારી લેવા, મૃત પત્નીની ઈચ્છાને પરિપૂર્ણ કરવા માટે ચિંતઈ સોઈ તૈયાર થાય છે. સર્જક ચિંતઈ સોઈના અહંકાર વિગલનની અને માનસ પરિવર્તનની ઘટનાને મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમથી નિરૂપી છે.

સનિયો અને ધોબીની છઠ્ઠી અને અંતિમ મુલાત આગળની મુલાકાતથી સાથે જુદી પરિસ્થિતિમાં થાય છે. અને જુદા પ્રકારના ભાવ-પ્રતિભાવો પ્રગટ કરે છે. દુર્ગાપુરમાં ધોબીની માતાની ઉત્તરકિયામાં ચિંતેઈ સોઈ પ્રતિષ્ઠિત માણસો સાથે સનિયાને પણ નિમંત્રણ આપે છે. આ દરમ્યાન ગાંડી કઈની સગર્ભા અવસ્થા અને આ ગર્ભ સનિયાને કારણે રહ્યો છે એવી ગેરસમજણથી ધોબીનો સનિયા પ્રત્યેનો ભાવ બદલાયો હતો. જ્યારે પિતાએ સાનિયાને માનપૂર્વક દુર્ગાપુર આવવા નિમંત્રણ આપ્યું ત્યારે મનિયો દુર્ગાપુર આવતો નથી. આ સમયે ધોબીના પ્રત્યાઘાત તેની વાણીમાં સંભળાય છે.

તેની સાથે લગ્ન પણ કરી લે છે. આ વાતથી અભિન્ન થયા પછી એ અફસોસ પણ વ્યક્ત કરે છે. આમેય કઈ નાનપણથી જ સનિયાને ચાહતી હતી. કઈ સામાજિક વિરોધ વચ્ચે પણ સનિષા સાથે રહી અને તેની સાથે લગ્ન પણ કર્યાં. જ્યારે ધોબીની સ્થિતિ જુદી હતી. તે સામાજિક બંધનોને તોડી શકવાની હિંમત ધરાવતી નહોતી. પિતા ચિંતેઈ સોઈ ધોબીની માતાની ઈચ્છા પૂરી કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે. સનિયાએ પોતાના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરી અપમાનિત કર્યા પછી પણ તે સનિયાને ફરી પોતાની પાસે બોલાવે છે. સનિયાને નામે પોતાની મિલકતનું વિરાયતનામું કરતો

કાગળ ધરી દઇને પોતાની તમામ મિલક્ત લઈ ધોબી સાથે લગ્ન કરી લેવા કરગરે છે : "બેટા સનિયા ! તું મારી જિંદગીની અંતિમ આશા પૂરી નહિ કરે? એને માટે હું મારૂં બધું તારા હાથમાં સોંપી દઈશ. હું ઘાયલ થઈ ચૂક્યો છું, ખૂબ ખરાબ રીતે. આવી હાલતમાં તું શું મને હજુ વધુ પીડા આપીશ ? બોલ, બેટા!"[૧૪]

ચિંતેઈ સોઈ પોતાનો બધો જ અહંકાર ઓગાળીને સનિયા સામે કરગરે છે. પરંતુ સનિયો તેના પ્રસ્તાવનો નમ્રતાપૂર્વક અસ્વીકાર કરે છે. ધોબી પિતાની લાચાર સ્થિતિને મૂક બનીને નિહાળી રહી છે. ચિંતેઈ સોઈ પોતાની બધી મિલકત આપીને પણ ધોબી માટે આનંદ ખરીદી શકતા નથી. જેને દુકાળમાં એક પણ પૈસાની મદદ દેવાની ના પાડી હતી તેને ચિંતેઈ સોઈ પોતાની સઘળી મિલકત આપવા તૈયાર થઈ જાય છે પોતાની દીકરી માટે ! ધોબી આ આખાય પ્રસંગની સાક્ષી બને છે. તે પિતાને ભેટી પડતાં પૂછે છેઃ 'અરે, આ શું કરી રહ્યા છો, પિતાજી ? પિતા પણ પુત્રીને બાથમાં લઈ પોતે ભૂલ કર્યાનું કબૂલતાં કહે છે : 'હું તારો એક બુઢ્ઢો બાપ છું મને માફ કરી દે, મા.' સનિયો ઊભો ઊભો પિતા-પુત્રીની સ્થિતિ નિહાળી રહ્યો હતો. તે ક્ષણે જ વિદાય લે છે. સનિયાએ માધો રાઉતની દીકરી કઈ સાથે લગ્ન કરી લીધું હતું. નવલકથામાં કઈનો જીવનસંદર્ભ અને સનિયા સાથેના તેના સહજીવનની કથા નિરૂપાઈ છે. ધોબીનો સનિયા પ્રત્યેનો ભાવ બદલાય છે. ધોબીએ સનિયાને ખભે માથું મૂકેલી કઈને જોઈ હતી ત્યારે સહજ રીતે જ તેના મુખમાંથી 'કૃતઘ્નની' જેવો શબ્દ સરી પડ્યો હતો. ચાલ્યા ગયેલા સનિયાને જોઈને ધોબીની સ્થિતિ ગંભીર બને છે. પિતા તેની પરિસ્થિતિને સમજતાં આશ્વાસન આપે છે : "માનવજાત જ ઘણી કૃતઘ્ની છે, મારી મા! માનવીને આભારવશ કરવા માટે શક્તિની જરૂર છે. સનિયો પાછો આવશે, ફરીને આપણી સામે માથું નમાવી વિનવણી કરશે. તું ચિંતા ન કર."[૧૫]

ધોબી મનોમન વિચારે છે પરંતુ પિતાને કહી શકતી નથી. દિવસે-દિવસે ધોબીની હાલત બગડતી જાય છે. પિતા વ્યાકુળ છે. તેને દુષ્કાળની વાતો અને કેટલાંક કંગાળોનાં દશ્યો યાદ આવવા માડે છે. ચિંતેઈ સોઈએ કોઇને મદદ કરી નહોતી. માનવતા ભૂલીને પોતાની મિલકત વધારવામાં પડ્યા હતા ! પરંતુ કોને માટે ? આજ પોતાની એકની એક દીકરી ધોબીનું સુખ આજે તે ખરીદી શક્યા નથી. એટલું જ નહિ જેણે પોતાના જીવની ભીખ માગી હતી તે સનિયો તેમની બધી મિલક્તનો અસ્વીકાર કરી ચાલ્યો ગયો હતો. ચિંતેઈ સોઈના અહંકારના થતા આ વિગલનની પ્રક્રિયા નવલકથાનો એક આસ્વાદ્ય અને કલાત્મક અંશ છે. સનિયાનું થતું ભ્રમનિરસન, આદર્શનો ઘોર પરાજય, વિચાર પરિવર્તન અને એને સમાજજીવનનું લાધેલું સત્ય નવલકથાના કથાનકને નાટ્યાત્મક વળાંક આપે છે. સનિયાના આદર્શવાદી વિચારો અને સમાજ-પરિવારની કલ્પના 'કલ્યાણગ્રામ' ('સરસ્વતીચન્દ્ર') અને કલ્પતરુ (મધુરાય)નું સ્મરણ કરાવે છે. સર્જકે સનિયાના આદર્શવાદી વિચારોને એનાં વ્યવહાર, વાણી અને વર્તનના આલેખન દ્વારા મૂર્ત કર્યા છે. સનિયો પોતાના આદર્શ વિચારો મુજબ ઘર અને પરિવાર બનાવીને કહે છે : "આ ઘરમાં ન તો ધર્મનો ભેદ રહેશે, ન જાતિનો. આ ઘર હશે માનવજાતનું. જેમને જાતિ અને ધર્મ છોડવા માટે વિવશ કરવામાં આવ્યાં છે તે જ માનવીના સંતાનની માફક જીવવા માંગે છે, એને જ આ ઘરમાં સ્થાન આપવું એ આપણી ફરજ છે."[૧૬]

ધોબીના વ્યામોહમાંથી નીકળતા સનિયાને જ્ઞાતિ-જાતિ-ધર્મ-સંપ્રદાયનાં બંધનો કષ્ટ આપવા માંડે છે. રૂઢિવાદી સમાજ તેને તેના આદર્શ પ્રમાણે જીવવા દેતો નથી. આખુંય ગામ તેનો વિરોધ કરે

છે. બિમારીમાં વૈદ્ય તેને દવા આપવાનો ઈન્કાર કરે છે. મનોમન આ પરિસ્થિતિ પર ચિંતન કરતાં તેને સમજાય છે. છનિયો પોતાના વિચારોને તરત અમલમાં મૂક્તાં ઘરના બધાંને બોલાવીને કહે છે : "આ ઘર છોડવું પડશે, સૌએ ફરીને પોતપોતાના માર્ગે ચાલ્યા જવું પડશે." સનિયાની ગૃહત્યાગની ઘટના ચિંતેઈ સોઈના અભિમાન-અહંકારના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે. ગામનાં લોકોને પણ સ્તબ્ધ બનાવે છે. હરિમહાંતિ અને અન્ય લોકો તો સનિયાના જમીન-ઘરનો કબ્જો લેવા માટે તેના ઘેર પહોંચે છે, એ પૂર્વે જ સનિયો અને એમના સાથીદારોએ ઘર છોડી દીધું હતું! ચિંતેઈ સોઈને હજી હતું કે સનિયો જમીન-ઘર વિનાનો થઈ જશે તો પગે પડતો પાછો આવશે, પરંતુ એવું થતું નથી. તેના ઘરના બારણા પાસે એક ચિઠ્ઠી મળે છે. તેમાં લખ્યું હતું : ''આ ઘર, આ બધી મિલક્ત ધોબીના ધનથી બની છે! ધોબી આ સાંભળતાં જ ચીસ પાડી ઉઠે છે અને તે ચિંતેઇ સોઈના ધ્રૂજતા હાથમાંથી ચિઠ્ઠી ઉપાડી જાય છે. 'ધોબી મારી વહાલી ધોબી' કહેતાં ચિંતેઇ સોઈની વ્યથા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે અને ધોબી ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. "મને પથ્થર જેવી કઠોર બનાવી દો. મને ચૂપ બનાવી દો ભગવાન- અસ્સલ તમારી માફક.''[૧૭]

નવલકથાનો અંત ચોટદાર અને હૃદયસ્પર્શી છે. તેની વાણીમાં આપણા રૂઢિવાદી સમાજનાં બંધનોમાં જકડાયેલી, લાંછિત, અપમાનિત નારીનો દર્દભર્યો અવાજ સંભળાય છે. ધોબી જેવી સ્નેહાળ, આધ્યાત્મિક ભાવવાળી અને ગરીબ-કંગાળો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતી સ્ત્રીનું જીવન જ્યારે દુઃખથી છલકાય ઊઠે છે ત્યારે ઈશ્વરીય ન્યાયની જેમ સર્જકન્યાય પર પણ શંકા જન્મે છે. જો કે સર્જકે અહીં એવી ભારતીય નારીની વાસ્તવિક છબી આલેખી છે જે પ્રેમિકા હોવા છતાં તેના પ્રેમમાં રોમાન્સ નથી, સમસ્યા છે. તેના શરીરમાં કામના અને ઉત્તેજના હોવા છતાં તે રૂઢિચુસ્ત સમાજનાં બંધનો તોડી શકવા સમર્થ નથી. ધોબીના પાત્ર સંદર્ભે આ વિચાર મૂર્તિમંત થતો લાગે છે. અન્ય સ્ત્રીપાત્રોમાં કઈ સનિયાની સાથે લગ્ન કરી તેના વિચાર પ્રમાણે જીવન જીવવા કટિબદ્ધ છે. ખરા અર્થમાં સનિયાની સહધર્મચારિણી અને જીવનસંગિની કઈનો માનવતાવાદી અભિગમ છે. તેથી તેને અંધ-અપંગ-વૃદ્ધ વિશેની ચિંતા સતાવે છે. સર્જકે કઈ અને પુનીના દામ્પત્યજીવનની ઝલક રજૂ કરીને પતિવ્રતા સ્ત્રીના એક વિચારને મૂર્તિમંત કર્યો છે. ભારતીય નારી જે પુરુષ સાથે લગ્ન કરે છે તે પુરુષ તેના માટે ઈશ્વર સમાન બની જાય છે, પછી તેના વિચારો, તેની દિશાને અપનાવી તે આજીવન સાથ નિભાવે છે. સામાજિક છતાં ભાવાત્મક સંબંધના પ્રતીક તરીકે પુનીનાં પાત્રોમાં જોઈ શકાય.

'સજા' નવલકથામાંથી પસાર થતા કથાસર્જકનું એક સમાજ સમીક્ષક અને ચિંતક તરીકેનું પાસું પણ સરસ રીતે ઉપસી આવે છે. સર્જક રૂઢિચુસ્ત સમાજને મૂર્તિમંત કરવા માટે પ્રસંગો અને પાત્રોનો આધાર લીધો છે. વિષ્ણુપુર અને દુર્ગાપુર જેવા સ્થળ વિશેષના સંદર્ભે અંધવિશ્વાસું, અભણ, અસ્પૃશ્ય, ગરીબ, ગ્રામવાસીઓના લોકમાનસને અને ગ્રામવાસીઓની સામાજિક અને ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધાનો લાભ લેતા સમાજના પ્રતિષ્ઠિતો અને ધર્માચાર્યોને નિરૂપ્યા છે. છૂતાછૂત વિશેના ઘર કરી ગયેલા વિચારો સનિયા, પુની, મધુભોઈ, કઈ વગેરે પાત્રોના સંદર્ભે મૂર્તિમંત કર્યા છે. હરિ મહાંતિ, કાંડી વગેરે આ સમાજના પ્રતિનિધિ છે. સમાજ પર જ્ઞાતિબંધનોનું વર્ચસ્વ કેવું દૃઢ હતું તે આ લોકોની વાણી સાંભળતાં જ સમજાય છે. "માણસનું લોહી તો હંમેશા નિર્મળ જ હોય છે, એ સદાએ પવિત્ર જ હોય છે. કામકાજ પ્રમાણે લોકોમાં જુદાં જુદાં જૂથ પડી ગયાં હતાં. જૂથમાંથી બની અલગ અલગ જાતિઓ. આ જાતિના મૂળમાં કોઈ અર્થ જ નહોતો. આ તો

હતી નક્કર સ્વાર્થવૃત્તિ. આ જાતિઓમાંથી જન્મી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા. આ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનાં મૂલ્યોને શી રીતે માપી શકાય? એને માપવાનું કોઈ સાધન તો છે નહિ."[૧૮]

"સૃષ્ટિમાં બે જ જાતિની જરૂર છે – પુરૂષ અને સ્ત્રી. બાકી બધી જાતિઓ મનુષ્યે જ બનાવી છે. મનુષ્યે બનાવેલી આ જાતિઓ વિના દુનિયાનું કોઈ કામ અધૂરું નથી રહી જવાનું."[૧૯]

* * *

"માનવી પોતાનો ધર્મ બદલી શકે છે, પરંતુ લોહી નથી બદલી શકતો.''[૨૦]

* * *

"જ્યારે જીવનનું કોઈ ધ્યેય નથી રહેતું ત્યારે માનવીને પોતે નિરાધાર લાગે છે."[૨૧]

* * *

"માણસ એટલે શારીરિક અંગો જ માત્ર નહિ – અંગો ઉપરાંત પણ કંઈક છે જ. નરી આંખે દેખાતું નથી. એ છે માણસની બુદ્ધિ, જ્ઞાન, પ્રેમ વગેરે.શરીરના સુખ માટે જે કંઈ જરૂરી છે તે કરવાથી બધા માણસો સરખા નથી થઈ જતા.દુનિયાના બધા માણસો સરખા થઈ જ ન શકે.સરખા ન થવું એ જ પ્રકૃતિનો નિયમ છે.એટલે એક વ્યક્તિ બીજાથી જુદી. સૌ જો સરખા થઈ જાય તો પાણી પણ વહેતું ન હોત. દુનિયામાં સ્થિરતા આવી જાત.પર્વતોના પથ્થરોની જેમ મનુષ્ય જાત પણ અચલ થઈ જાત."[૨૨]

* * *

"એ એક સ્ત્રી છે. એનો જન્મ થયો છે સર્જક માટે, ધ્વંસ માટે નહી. એ જાણે છે,પોતે માતા છે. જનની થવા માટે નારી એક પુરુષની સહાય લે છે. માતા થવા માટે એને જરૂર છે શક્તિની. કોમળતા જ એની મહાન શક્તિ છે."[૨૩] નવલકથામાં પ્રસંગોપાત્ આ પ્રકારના અસંખ્ય ચિંતનાત્મક વિચારો વેરાયેલા છે જે કથાપ્રવાહમાં ભળી ગયા હોવાથી આગંતુક પણ લાગતા નથી.

'સજા' નવલકથામાં પ્રયોજાયેલી ભાષાશૈલી અને તેનો થયેલો ગુજરાતી અનુવાદ પણ સર્જક-અનુવાદકની શૈલી વિશેષનો પરિચય કરાવે છે. ભાષામાં ક્યાંક અલંકારિતા છે. ક્યાંક વાર્તાલાપની શૈલીમાં લયનો આરોહ-અવરોહ અનુભવાય છે, ક્યાંક વૈયક્તિક ભાષાની છટાઓ પણ ગુંથાઈ છે, ક્યાંક ભાવાક્રોશ-ઉશ્કેરાટ-આવેગને ઉપસાવતું ગદ્ય જોવા મળે છે. ક્યાંક વર્ણનશૈલીની અવનવી છટાઓ પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. સામાન્ય રીતે સાદી, સરળ ભાષા હોવા છતાં ક્યારેક દીર્ઘ અસરકારક વાક્યરચના ભાવ-વિચારને સ્પષ્ટ કરવામાં કામયાબ નીવડે છે. અહીં પ્રયોજાયેલી ગદ્યશૈલી- ભાષાશૈલી સર્જક-અનુવાદની પ્રતિભાનો પરિચય કરાવે છે.

'સજા' નવલકથાની કથાસામગ્રીમાં જે પાત્રજન્ય અને પરિસ્થિતિજન્ય વક્રતા જોવા મળે છે તે સર્જકની સર્જક પ્રતિભાનો ઉત્તમાંશ છે. આરંભથી અંત સુધી વિહરતું આ તત્ત્વ નવલકથાને રસપ્રદ અને જીવંત બનાવે છે. ભારતીય સમાજજીવનની વાસ્તવિકતાને પ્રતિબિમ્બત કરીને ભારતીય સમાજનું તાદશ્ય ચિત્ર ઉપસાવતી નવલકથા 'સજા'માં જે રીતે સર્જકે સર્જનાત્મક અને ચિંતનાત્મક, આદર્શવાદી અને વાસ્તવવાદી અંશોને નિરૂપ્યા છે તે સર્જકની સર્જનપ્રતિભાનો સહેજેય પરિચય કરાવે છે. કથાનક, રચનારીતિ-નિરૂપણરીતિ, ભાષા, જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ વગેરેની દૃષ્ટિએ આ નવલકથા નોંધપાત્ર બની રહે છે. અહીં કથાનકની પૃષ્ઠ ભૂમાં દુષ્કાળ છે તેથી દુષ્કાળનાં ચિત્રો અહેવાલ રૂપે જ અપાયાં છે. તેની પ્રત્યક્ષતાનો આનંદ માણી શકાતો નથી. આમ છતાં દુષ્કાળના જે ભયંકર ઓળા ગ્રામ સમાજજીવન અને ગ્રામવાસીઓ પર પડ્યા હતા અને તેના પરિણામ સ્વરૂપે ગ્રામવાસીઓની જે દશા થઇ હતી

તેનું કરુણ ચિત્ર અહીં અવશ્ય ઉપસી આવ્યું છે. ગીતંજલિ પરીખે આ નવલકથાને ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત કરીને, ગુજરાતી ભાષાની આ પ્રકારની નવલકથાઓ સાથે, અને અન્ય ભારતીય નવલકથાઓ સાથે તેની તુલના કરવાની એક સરસ મજાની દિશા ખોલી આપી છે. આ દિશા અભ્યાસીઓને નવી દિશા ખોલી આપશે એવી આશા રાખીએ.

સંદર્ભ સૂચિ:-

* ‘સજા’ : મૂળ શીર્ષક –‘શાસ્તિ’, લેખક : કાન્હુચરણ મહાન્તિ, અનુવાદક : ગીતાંજલિ પરીખ, પ્રકાશક : નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઈન્ડિયા, વર્ષ : ૧૯૮૦,

૧. એજન પૃ. ૫
૨. એજન,પૃ. ૧૩
૩. એજન,પૃ. ૩૮
૪. એજન,પૃ. ૫૦
૫. એજન,પૃ. ૫૧
૬. એજન,પૃ. ૫૧
૭. એજન,પૃ. ૬૫
૮. એજન,પૃ. ૧૦૪
૯. એજન,પૃ. ૧૦૪
૧૦. એજન,પૃ. ૧૦૫
૧૧. એજન,પૃ. ૧૬૭
૧૨. એજન,પૃ. ૧૫૮
૧૩. એજન,પૃ. ૧૭૩
૧૪. એજન,પૃ. ૨૪૮
૧૫. એજન,પૃ. ૨૪૮
૧૬. એજન,પૃ. ૫૯૫
૧૭. એજન,પૃ. ૨૬૫
૧૮. એજન,પૃ. ૯
૧૯. એજન,પૃ. ૧૦
૨૦. એજન,પૃ. ૧૮૬,
૨૧. એજન પૃ. ૧૭૦
૨૨. એજન પૃ. ૧૭૦
૨૩. એજન પૃ. ૧૭૦

ISSN: 3107-3557 (Online)

એલિસ એક્કાની વાર્તા : 'धरती लहरायेगी...झालो नाचेगी...गायेगी'માં આદિવાસી વિમર્શ

Dr. Nitinkumar J. Gamit
Associate Professor in Gujarati
Saurashtra Gyanpith College,
Baravala

આદિવાસી સ્ત્રી લેખનની ચેતનાનું દાર્શનિક તત્ત્વ એ ક્યારે પણ ન હોઈ શકે જે નારીવાદી કે દલિત સ્ત્રી લેખનનું છે. એ દૃષ્ટિએ એલિસ એક્કા હિન્દીની પ્રથમ આદિવાસી સ્ત્રી વાર્તાકાર છે. જેમણે આદિવાસી દર્શનને સ્પષ્ટ રીતે તેમનાં સાહિત્યમાં પ્રગટ કર્યું છે. સરળતા કે સામાન્ય સર્જનને કારણે ઈતિહાસકારો કે વિવેચકોને તેમની રચનાઓ ઠીક ઠીક લાગી છે અને તેથી જ તેમનાં સાહિત્ય સર્જન તરફ ઓછું ધ્યાન ગયું છે. તેમની વાર્તાઓમાં જંગલ, જંગલી પશુઓ, સાંપ, વીંછી, કીડી-માંકોડાનું જાણે સુખદ નિવાસસ્થાન છે. આદિવાસી આ બધી જીવસૃષ્ટિને હાનિકારક માનતા નથી તેમજ જંગલ અને જમીનને પણ પોતાની માલિકીની માનતા નથી. એલિસ એક્કા પોતાની વાર્તાઓમાં પ્રકૃતિના એ સત્યને ઉજાગર કરે છે જેમાં જીવન અને મૃત્યુ બંને સમાન રીતે આવે છે, જંગલ જીવન આપે છે અને જીવન લે પણ છે. જો કોઈ જંગલને પોતાની માલિકીનું માને તો એની એ સૌથી મોટી ભૂલ છે. આદિવાસી સાહિત્યનો દૃષ્ટિકોણ એવો છે કે જેમાં સહાનુભૂતિ પણ નથી અને સ્વાનુભૂતિ પણ નથી એમાં તો સામૂહિક અનુભૂતિ છે. એમાં વાર્તા કરનાર અને જેનાં વિશે વાર્તા કહે છે તે બંને એક જ પૃષ્ઠભૂમિ પર એક સાથે ઊભાં રહે છે. આઝાદી બાદ આદિવાસી વિસ્તારોમાં જ્યારે વિકાસનું આગમન થયું ત્યારે તે તેની સાથે વંચિતતા, ગરીબી અને કેટલા પ્રકારની બીમારીઓ લઈને આવે છે. આઝાદીની ઈચ્છા રાખતા આદિવાસીઓ માટે જાણે મોહભંગ થયાંની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ, જે તમણે **વાર્તા 'धरती लहरायेगी...झालो नाचेगी...गायेगी'**માં આલેખી છે.

એલિસ એક્કા : જીવન ઝરમર :-

એલિસ એક્કા હિન્દીની પહેલી આદિવાસી કથાકાર છે. તેમણે પોતાનું લેખન કાર્ય પચાસમાં દશકથી હિન્દીમાં આરંભ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૪૭થી શરૂ થયેલ સાપ્તાહિક 'આદિવાસી'માં તેઓ નિયમિતપણે લખતા. તેમની સૌપ્રથમ પ્રાપ્ત થતી રચનામાં ખલીલ જિબ્રાનના સાહિત્યનો અનુવાદ છે. એક મહિલા ઝારખંડના આદિવાસીઓમાંથી પ્રથમ ગ્રેજ્યુએટ્સ હોય અને ખલીલ જીબ્રાન જેવા સાહિત્યકારના સાહિત્યમાં રુચિ રાખતા હોય, એ જોતાં તેમની મેધાવી પ્રતિભાનો અંદાજ આવી શકે છે.

એલિસ એક્કા ખૂંટી ટોલા(વસાહત), સીમડેગાના રહેવાસી હતા. ૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭માં રાંચીના લાલ સિરમ ટોલીમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. ખ્રિસ્તી વિશ્વાસ અનુસાર તેમનો નામકરણ સંસ્કાર ૨૫ ડિસેમ્બર ૧૯૧૭ના રોજ રાંચીના જીઇએલ ચર્ચમાં કરવામાં આવ્યો હતો. તેમની માતાનું નામ મેરી પૂર્તિ અને પિતા નુઅસ પૂર્તિ.

ISSN: 3107-3557 (Online)

ગ્રેસી પૂર્તિ અને વસંત પૂર્તિ એમના સગા ભાઈ બહેનો છે. જ્યારે ઓરનેસ્ટ પૂર્તિ બીજી માંના ભાઈ છે. એલિસ એક્કાની બીજી માં ફ્લોરા બાડાનો આખો પરિવાર જીઇએલ સેવન્થ ડે એડવેન્ટીસ્ટ ચર્ચના વિશ્વાસથી બની ગયા હતા. એલિસ એક્કા છ દશકો સુધી શ્રમ અને સર્જનકાર્યથી ભરપૂર એવું જીવન જીવ્યા. ૬૧ વર્ષની વયે ૫ જુલાઈ ૧૯૭૮ના રોજ ગંગુટોલી રાંચીમાં તેમનું મૃત્યુ થયું. તેમને કાંટાટોલી- રાંચીના સીએનઆઇ કબ્રસ્તાનમાં દફનાવવામાં આવ્યા. તેમના પતિ સોલમનને જીઈએલ ચર્ચના કબ્રસ્તાનમાં દફનાવવામાં આવ્યા. એલિસ એક્કાના માતા અને પિતા અને સાસરીપક્ષ જીઇએલ ચર્ચના અનુયાયીઓ અને વિશ્વાસીઓ હતા. માત્ર તેમની સાસુએ રોમન કેથેનિક ચર્ચનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એલિસ અને તેમના પતિ સોલેમન બંનેનું મૃત્યુ રાચીના નયા ટોલીમાં આવેલ મકાન કે જેમાં પુત્ર સિદ્ધાર્થ એક્કા આજે રહે છે ત્યાં તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. તેમનું મૃત્યુ સ્વાભાવિક હતું.

એલિસનું પુરું નામ એલિસ ખ્રિસ્તીયાની પૂર્તિ હતું. તેઓ આદિવાસી વિદ્રોહના ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ એવા બિરસા મુંડાના પરિવાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. 'પૂર્તિ' એ મુંડા આદિવાસીઓનું ગોત્ર છે. મુંડારી ભાષામાં ગોત્રને મુંડા લોકો 'કિલી' કહે છે. એક 'કિલી'ના લોકો એક સાથે રહે છે અને એક જ ગામનાં ક્ષેત્રમાં જીવે છે અને એક સાથે જ દફનાવવામાં પણ આવે છે. એલિસ એક્કાના પૂર્વજો ઉલિહાતુ (આજના ઝારખંડના ખૂંટી જિલ્લો) ગામના રહેવાસી અને 'પૂર્તિ' ગોત્રના વંશજ છે. ઈ.સ.૧૮૯૫ થી ૧૯૦૦ દરમિયાન બિરસા મુંડાના નેતૃત્વમાં વિશ્વપ્રસિદ્ધ બ્રિટિશ વિરોધી યુદ્ધ ઉલગુલાન પછી એલિસના દાદા જોહનેશ મુંડાએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારી લીધો હતો. તેમણે પોતાનું ગામ ભૂતપૂજા, પ્રેતપૂજાના કારણે છોડી દીધું હતું. તેઓ પરિવાર સાથે સિમડેગાના ખૂંટી ટોલીમાં જઈને વસ્યા હતા. ત્યાં તેઓ ખ્રિસ્તી મિશનના સંપર્કમાં આવ્યા. ત્યારબાદ તેઓ ચર્ચમાં એક ડ્રાઇવર તરીકે રહ્યા. સમય જતા તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર કર્યો અને જીઇએલ ચર્ચના પ્રચારક તરીકે ગામડે ગામડે ફરવા લાગ્યા. જોહનેશ મુંડાના ત્રણ છોકરાઓ હતા. જેમાં બરનાબસ પૂર્તિ, નુઅસ પૂર્તિ, ગબરીયલ પૂર્તિ. જેમાં એલિસના પિતા નુઅસ પૂર્તિની નોકરી પોલીસ વિભાગમાં લાગી. અને ત્યાં જ તેમની મુલાકાત સોલોમન થિયોફિલ એક્કા સાથે થઈ. જેમની સાથે એલિસ એક્કાના લગ્ન ૮ જૂન ૧૯૪૭ના રોજ થયા. સોલમનની માતા કોરા એક્કા કેથોલિક ચર્ચાના વિશ્વાસી હતા જ્યારે પિતા ક્રિસ્ટો કુમાર જીઇએલ ચર્ચના વિશ્વાસી હતા. એલિસના પિતા મૂળ પિસ્કા નગડી, રાંચીના રહેવાસી હતા. તેઓ ઉરાંવ આદિવાસી સમાજમાંથી આવતા હતા. એલિસ એક્કા અને સોલેમનના ત્રણ સંતાન. જેમાં ડો. રેખા ટપ્પો, નીલા ડે અને ડો. સિદ્ધાર્થ એક્કા.

એલિસ એક્કાનો પ્રાઇમરીથી મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ સંત માર્ગેરેત સ્કૂલ, બહુ બજાર રાંચીમાં થયો. 1938માં એબ્રોજિનલ ફેલોશિપ મેળવતા કલકત્તાના સ્કોટિક્શ ચર્ચ કૉલેજમાંથી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ગ્રેજ્યુએશન કરનાર ઝારખંડના પ્રથમ આદિવાસી મહિલા બન્યા. પટનાથી તેમણે બી.એડ. પૂરું કર્યું તથા રાંચી વિશ્વવિદ્યાલયથી

ઈ.સ.૧૯૬૩-૬૪માં અનુસ્નાતકની પદવી પ્રાપ્ત કરી. વ્યવસાય તરીકે તેમણે અધ્યાપનનું જીવન પસંદ કર્યું. ગવર્મેન્ટ સ્કૂલ પુરુલિયા, સંત માર્ગ્રેટ સ્કૂલ, બહુ બજાર અને ચાંદમલ બાલમંદિર સ્કૂલ, રાતુ રોડ, રાંચીમાં તેમણે અધ્યાપન કાર્ય કર્યું. ઈ.સ.૧૯૭૧ના ઝારખંડ આંદોલન દરમિયાન આદિવાસી બુદ્ધિજીવી ડૉ. નિર્મલ મિંજના નેતૃત્વમાં ગોસ્સાનર કૉલેજની સ્થાપના થઈ, ત્યારે તેમને તેમનું પસંદગીનું કાર્ય એટલે અંગ્રેજી વિષય ભણાવવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો. જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી તેમણે અધ્યાપકીય કાર્ય કર્યું.

એલિસ એક્કા ખૂબ મૃદુભાષી અને ઓછું પણ સ્પષ્ટ બોલવાવાળા અને સહજ તથા સુંદર વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. મમત્વ અને સ્નેહથી ભરેલું એમનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક હતું. સમકાલીન અંગ્રેજી, હિન્દી અને ઝારખંડી ભાષાઓનું સાહિત્ય તથા સમકાલીન હલચલોથી તેઓ ઘેરાયેલા રહેતા અને દિવસ રાત વાંચવું અને લખવું એ એમની જીવનચર્યા હતી. મોટા ચશ્મા કદાચ તે ઘણા નંબર હશે જે તેમની આંખો પર હંમેશા ચડાવેલા રહેતા. પરિવારના લોકોના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમને સુગરની બીમારી હતી. તેમ છતાં તેમના વિશે વધુ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમનું સાહિત્ય સર્જન તેમના દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી રચનાઓ અને હસ્તપ્રતો તથા એમની સમૃદ્ધ લાઇબ્રેરી પરિવાર દ્વારા સાચવવામાં ન આવતા સમયના વહેણમાં ગુમ થઈ ગયું. અત્યારે એમની પેઢીની સ્મૃતિઓ ખાલી છે જેથી તેમના વિશે જાણવું મુશ્કેલ છે કે તેમનું વાસ્તવિક જીવન કેવું હતું. એલિસ એક્કાએ નાગપુરી, હિન્દી વગેરેમાં સાહિત્ય સર્જન કર્યું પરંતુ તેના વિશે વિગતે માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમના સંતાનોના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમની રુચિ વર્તમાન વિષયોમાં વધુ હતી. ગદ્યમાં તેઓ વાર્તાઓ અને વિશ્વસાહિત્યના અનુવાદ કરતા હતા, જે રાંચી એક્સપ્રેસ અખબારમાં પ્રતિદિન છપાવતા હતા. બિહાર સરકારના સૂચના અને જન સંપર્ક વિભાગ દ્વારા પ્રકાશિત સાપ્તાહિક 'આદિવાસી'માં તેઓ લખતા. પરંતુ જન સંપર્ક વિભાગના પદાધિકારીઓએ 'આદિવાસી' પત્રિકાના જૂના અંકોને રદ્દીના ભાવ વેચી દીધા. જેમાં એલિસ એક્કાની રચનાઓ નાશ પામી. એટલું જ નહીં પણ ઝારખંડના આદિવાસી સાહિત્યકારની રચનાઓ પણ હંમેશના માટે ખોવાઈ ગઈ.

એલિસ એક્કા ઈ.સ. ૧૯૦૩માં સિમડેગાનાં કસીરા સુન્દરા ટોલીમાં જન્મેલા ખડીયા ભાષાના આદિવાસી કથાકાર પ્યારા કેરકટ્ટાના સમકાલીન હતા. આ સમય એટલે ૩૦ થી ૫૦નો દશકો કે જેમાં ખડીયા ભાષામાં પ્યારા કેરકટ્ટા, સંથાલી ભાષામાં રઘુનાથ મુર્મૂ, હો ભાષામાં લકો બોદરા, મુંડારી ભાષામાં બલદેવ મુંડા, કુડુખ ભાષામાં આયતા ઉરાંવ જેવા પ્રથમ પેઢીના આદિવાસી સાહિત્યકાર અને બુદ્ધિજીવીઓ સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા.

આદિવાસી સ્ત્રી લેખનમાં પ્રાથમિકતા :-

સાહિત્યના ઈતિહાસકારો લાંબા સમયથી એ પ્રશ્ન ઉઠાવતા આવ્યા છે કે સૌથી પહેલી વાર કથા કોણે, ક્યારે અને કોને કહી? જોકે આનો ચોક્કસ જવાબ મળ્યો નથી. વિવિધ સાહિત્યકારો પોતાની રીતે જવાબ આપે છે, પરંતુ મોટાભાગે પુરાણ,

ISSN: 3107-3557 (Online)

ઉપનિષદ, મહાભારત વગેરેને સાહિત્યની શરૂઆત તરીકે માને છે. આ દૃષ્ટિકોણ લેખિત સાહિત્યને પ્રાથમિકતા આપે છે અને મૌખિક પરંપરાને અવગણે છે. ખાસ કરીને મૌખિક પરંપરામાં મહિલા લેખિકાઓને સાહિત્ય, ઈતિહાસમાં સાચા અર્થમાં સ્થાન મળ્યું નથી. વેદો અને મહાભારત જેવી રચનાઓ પણ મૌખિક પરંપરામાં જીવંત રહી છે. પરંતુ આ પરંપરામાં સ્ત્રીઓના યોગદાનને માન મળ્યું નથી. સ્ત્રી લેખનને સંકલન કરનાર પ્રાપ્ત થયા નથી.

ઝારખંડ જેવા રાજ્યમાં મોટી સંખ્યામાં આદિવાસી સ્ત્રીઓ કથાલેખનના ક્ષેત્રમાં સક્રિય છે. જેમ કે પદ્મશ્રી તેમસુલા આઓ (મેઘાલય), પદ્મશ્રી મમાંગ દાઈ (અરુણાચલ પ્રદેશ), ઈસ્ટરાઈન ઈરાલુ (નાગાલેન્ડ), બિમ્બતી થિયમ ઓંઝ્બી (મણિપુર), એલિસ એક્કા, દૂર્ગા લુગુન અને રોઝ કરેકેટ્ટા જેવા નામો ઉલ્લેખનીય છે. આ તમામ આદિવાસી લેખિકાઓ પોતાની માતૃભાષાઓ સાથે સાથે હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષામાં પણ સતત લેખનકાર્ય કર્યું છે. આદિવાસી સ્ત્રી લેખનમાં પણ એક ઊર્જાવાન પ્રવાહ જોવા મળે છે. જો કે ચિંતાજનક બાબત એ છે કે ભારતીય સાહિત્યમાં સ્ત્રી વિષયક વિસ્તૃત હાજરી હોવા છતાં આદિવાસી લેખિકાઓના યથાર્થ યોગદાનને વિશાળ માન્યતા મળી નથી. ઉપરાંત તેમનું સાહિત્ય સર્જન મુખ્ય પ્રવાહમાં સ્થાન પામ્યું નથી. ૨૧મી સદીના બે દાયકાઓ પસાર થયા હોવા છતાં ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે અગ્રગામિતાની અસર છતાં જાતિ, ધર્મ, વર્ણ, લિંગ આધારિત વિભાજન હજી પણ જોવા મળે છે.

હિન્દી સાહિત્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં આદિવાસી સ્ત્રીઓના સર્જનને મોખરે લાવવામાં અવરોધરૂપ મુખ્ય કારણ આદિવાસી ભાષાઓની અજ્ઞાનતા છે. તેમની રચનાઓ વિવિધ ભાષાઓમાં અનુવાદ કરી વૈશ્વિક સ્તરે મહત્ત્વ પામે છે. આદિવાસી સ્ત્રી લેખન એ પરંપરાગત લિંગ આધારિત મુક્તિ નહીં, પણ એક વિસ્તૃત માનવીય અને સાંસ્કૃતિક મુક્તિ માટેનું લખાણ છે. તેઓ 'દેહ' પર પુરુષ સત્તા સામે પ્રશ્ન નથી ઉભા કરતા, પરંતુ જીવન અને પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ અન્યાય સામે અવાજ ઊઠાવે છે. આદિવાસી સ્ત્રી લેખિકા સ્વતંત્ર લોકતંત્રમય સમાજના દર્શન સાથે લખે છે. તેમની સાહિત્યિક દૃષ્ટિ ન તો દલિતવાદ જેવી છે કે જેમાં લિંગ આધારિત મુક્તિ છે, અને ન તો નારીવાદ જેવી છે કે જેમાં સ્ત્રી પુરુષ સામે છે. આદિવાસી સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ પૃથ્વી, જાતિઓ, રંગ, ભાષા વગેરેના આધારે ભેદભાવનો વિરોધ કરે છે અને વૈશ્વિક સમતાનું દૃષ્ટિકોણ આપે છે. આદિવાસી સાહિત્ય કોઈ રુઢિપ્રધાન અથવા સામાન્ય શૈલીમાં લખાય એવું જરૂરી નથી. તેમાં લેખિકા પોતે પોતાનું અનુભવજગત અને સંસ્કૃતિ ઊંડાણપૂર્વક રજૂ કરે છે.

આદિવાસી સ્ત્રીઓના પરંપરાગત સામાજિક સ્થાનમાં ભંગ થયો છે, અને તેમાંના કેટલાક પાસાં ભુલાવી દેવામાં આવ્યા છે. જો કે આજે પણ કેટલાક આદિવાસી સમુદાયમાં સ્ત્રીઓનું પરંપરાગત સ્થાન અડગ છે. તેઓ ઘરનાં દરેક ક્ષેત્રમાં પુરુષોની હમકક્ષામાં કાર્ય કરે છે. શિક્ષણ ન હોવા છતાં તેઓ પુરુષો પર આધાર રાખતી નથી. તેઓ પોતે મહેનત કરે છે, ખેતી કરે છે, પોતાનું ઘર અને સંતાન પોષે છે. પુરુષો જ્યારે અવસાન

પામે ત્યાર પછી મહિલાઓ એકલી પોતે ઘરનું સંચાલન કરે છે. મહિલાઓ પોતાની જમીન અને માલમત્તાનું પણ માલિકપણું રાખે છે.

આદિવાસી મહિલાઓના પ્રશ્નો માત્ર સ્ત્રીત્વ કે જાતિવાદથી જ સંકળાયેલા નથી, પણ જમીન, સ્વશાસન, સંસ્કૃતિ અને જીવનશૈલી સાથે જોડાયેલા છે. તેથી કોઈ પણ દમનના કિસ્સામાં તેઓ વધારે પ્રભાવશાળી રીતે સામેલ થાય છે. તેમ છતાં પણ સંવાદના માધ્યમથી નારીવાદી આંદોલને લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. બહોળા અર્થમાં નારીવાદી આંદોલન અને સ્ત્રીવિષયક ચર્ચાઓમાં આદિવાસી સ્ત્રીઓની ભાગીદારીને હંમેશાં પાછા પાડવામાં આવી છે, અને તેઓને નાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવ્યાં છે. જ્યારે 'બધી સ્ત્રીઓ એકસમાન' એવું માનવામાં આવે છે, ત્યાં આદિવાસી સ્ત્રીઓની સહમતિ નથી.

'धरती लहरायेगी झालो नाचेगी... गायेगी...' વાર્તામાં આદિવાસી વિમર્શ :

આ વાર્તા એક આદિવાસી ગ્રામીણ પરિવેશમાં રચાયેલી છે, જેમાં ઝાલો નામની એક છોકરીનું પાત્ર કેન્દ્રમાં છે. વાર્તા ઝાલોના જીવન, તેની આસપાસના ગ્રામીણ સમાજ અને ભૂખ-ગરીબી જેવી સમસ્યાઓની આસપાસ ફરે છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં, ઝાલો એક ગામડાની છોકરી તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે, જે પોતાના ઢોર-ઢાંખરને લઈને પહાડો પરથી નીચે ઉતરે છે. તે બૂમો મારતી પહાડ ઉતારે છે, ઓ મંગરી, ઓ કબરી, એ ઝબરી અને સાથે કંઈક ગાય રહી છે. પહાડીઓમાં વાગતી વાંસળી પર એનું ધ્યાન કેન્દ્રિત છે. નીચે નદી છે પણ એમાં પાણી થોડું જ છે, એમાં ખાડો ખોદી વીરડી બનાવી છે, તેમાંથી પક્ષીઓ પાણી પી-પી ઉડી રહ્યાં છે. ઝાલો અને ઝરિયો એક પત્થર પર બેસી જાય છે. અને વાતો કરે છે – 'ने ज़रियो, नदी में तो कटिको पानी नखे | गाय, गरु छगरी मन का के पीबैं !'[१] ઝાલોનું રૂપ, તેના વસ્ત્રો, ઝવેરાત અને ગામડાની સાદગીથી ભરેલું વર્ણન વાર્તાને દૃશ્યમય બનાવે છે. જેમાં આદિવાસી યુવતીઓના પહેરવેશ તથા દેખાવનું વર્ણન આવે છે. ઝાલોનું પાત્ર નાચ-ગાન અને ગામડાના જીવનની ઉત્સવમય ભાવના સાથે જોડાયેલું છે, પરંતુ તેની અંદર એક ગહન ચિંતા છે- ભૂખ અને ગરીબીનો દુઃખદાયી પ્રશ્ન ઊભો છે. ઝાલોની વાત ગામના મહાજનનો છોકરો સંભાળીને કહે છે – "सब जगह तो ऐसी ही बात हे झालो दीदी ! न कुआँ में पानी, न चुआं में, न नदी-नाले में और झरने में ही | अब तो प्यास बुझाने के लिए जल तक मिलना कठिन होता जा रहा है | है भगवान कैसा न्याय है तुम्हारा ?"[२] ત્રણે બાળકોશોર વાત કરતાં કરતાં તેમની આંખોમાં આંસુ છે. બીજા બાળકો પણ એમની વાતો સાંભાળી તેમની પાસે આવે છે. નનકુ એમના પિતાએ કહેલી વાત ખૂબ માર્મિક રીતે કહે છે. ગુલામીની બેડીઓ તૂટી ગઈ છે હવે ભૂખ અને દુષ્કાળ પણ દૂર થઈ જશે. અહીં આદિવાસી બાળકો કે જેઓ પરિસ્થિતિઓ સામે ઝઝૂમતા, લડતા જલદી પરિપક્વ થતાં જોઈ શકાય છે.

વાર્તામાં ઝાલોના મનની દ્વિધા સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. તે ગીતો ગાવા અને નાચવાની વાત સાંભળે છે, પરંતુ તેનું મન આનંદ

માણવાને બદલે ભૂખ અને ગરીબીના વિચારોમાં ડૂબેલું રહે છે. ઝાલોનું માનવું છે કે જ્યાં સુધી ભૂખનો અંત ન આવે અને ધરતી ધાનના પાકથી લહેરાતી ન થાય, ત્યાં સુધી નાચ-ગાનનો આનંદ નકામો છે. કેમકે વરસાદ આવશે ત્યારે ભૂખ દૂર થશે. તેથી જેરકુ ઝાલોને કે છે – "ठीक कहले झालो, मगर गीत तो जरुल गायके होई |"[3] વાર્તામાં અન્ય પાત્રો, જેમ કે જેરકુ, નનકુ ઝાલોને ગીતો ગાવા અને નાચવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે, પરંતુ ઝાલોનું મન ગરીબી અને ભૂખની સમસ્યાઓથી દૂર થતું નથી. તે ગીત સંભાળી કાન બંધ કરીએ લે છે અને જેરકુને ગીત ગાવાનું ના પાડે છે.

નદી કિનારે આ કિશોર મિત્રોની વાતચીત ચાલી રહી છે. બધાં જાનવરો પાણી પી પોતાનાં ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યા છે. અને ધીમે ધીમે રાત્રીએ દરેકને પોતાની ગોદમાં જાણે સમેટી લીધાં. ભલે એ બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય કે યુવક હોય. નવી સવાર થાય છે, સૂર્યના કિરણોએ ભોળા ગામવાસીઓને જગાડયા. નનકુ જેરકુને કહે છે કે બાજુનાં ગામમાં ખોરાકનું વિતરણ થઈ રહ્યું છે. ત્યાં બધાં દૂધ અને ખીચડી ભરપેટ ખાવા જવાનું નક્કી કરે છે. ઝાલો, મંગરા, બુધવા, બિરસા, કરમા, ઝરિયો, બુટી, સલમી, ચકરી, કરીકો, સુકરી વગેરે બીજા ગામ જઈ ભરપેટ ભોજન કરે છે.

લગભગ રાત્રીના આઠ વાગ્યા હશે. અખાડામાં યુવક યુવતીઓ ભેગા થયાં. અચાનક નગારાં વાગતા યુવક-યુવતીઓ એકબીજાનાં કમરમાં હાથ નાખી ગીત ગાવા લાગ્યા, ઢોલ, માંદળ, નગારાં, ઝાંઝ વાગવા લાગે છે. જેરુક આજે ખૂબ ખુશ છે, તે ઝાલો સામે લાલ રૂમાલ હલાવતા નાચવા લાગે છે. નનકુ કહે છે- "मैं जनता हूँ झालो कब गायेगी और नाचेगी | जिस दिन भूख मिट जायेगी-जिस दिन हमारी धरती धान के पके बालों से लहरायेगी – उस दिन झालो नाचेगी गायेगी |... क्यों झालो, अब तो खुश हो न यह सुनकर ? क्यों झालो, तब नाचेगी न, गाओगी न ? झालो ने मुस्कुराते हुए जेरकु और नानकु को देखा और सिर हिला दिया |"[४]

વાર્તાના અંતમાં જેરકુ સરકારના પ્રયાસો જેમ કે ખોરાકનું વિતરણ અને રોજગારીની તકો, વિશે વાત કરે છે, જેનાથી ગામની પરિસ્થિતિમાં સુધારો થઈ રહ્યો છે. પરંતુ ઝાલો હજી પણ મૌન રહે છે, કારણ કે તેનું હૃદય એ દિવસની રાહ જુએ છે જ્યારે ભૂખ સંપૂર્ણપણે દૂર થશે અને ધરતી ફરીથી સમૃદ્ધ બનશે. આ રીતે, વાર્તા એક આદિવાસી યુવતીના દૃષ્ટિકોણથી ગરીબી, ભૂખ અને આશાની વચ્ચેના સંઘર્ષને રજૂ કરે છે.

વાર્તામાં આદિવાસી દર્શન :-

આદિવાસી દર્શનમાં પ્રકૃતિ, સમુદાય, સામૂહિક જીવન, અને આધ્યાત્મિકતા સાથે ગાઢ રીતે જોવા મળે છે. આ વાર્તામાં આદિવાસીઓનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ, સામૂહિક જીવન અને સંઘર્ષ, ગીત અને નૃત્યનું મહત્વ, ભૂખ અને ગરીબીનો સંઘર્ષ, આશા અને સંઘર્ષનું સંતુલન વગેરે બાબતો સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થઈ છે.

આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં પ્રકૃતિ એ માત્ર જીવનનો આધાર નથી, પરંતુ તેની સાથે એક આધ્યાત્મિક

ISSN: 3107-3557 (Online)

અને ભાવનાત્મક સંબંધ હોય છે. વાર્તામાં ઝાલોનું પહાડો, નદીઓ અને ધરતી સાથેનું જોડાણ આદિવાસી દર્શનનું પ્રતિબિંબ છે. ઝાલોની ચિંતા કે ધરતી ધાન્યથી લહેરાવી જોઈએ, ત્યાં પણ આદિવાસીઓની પ્રકૃતિ પર નિર્ભરતા અને તેની સમૃદ્ધિ પ્રત્યેની આશાને દર્શાવે છે.

આદિવાસી સમાજમાં વ્યક્તિ કરતાં સમુદાયનું મહત્વ વધુ હોય છે. વાર્તામાં ઝાલોની ચિંતા માત્ર વ્યક્તિગત નથી, પરંતુ તે સમગ્ર ગામની ભૂખ અને ગરીબીની સમસ્યાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. ઝાલોનું નાચ-ગાનથી દૂર રહેવું એ આદિવાસી સમાજની સામૂહિક જવાબદારીની ભાવનાને દર્શાવે છે, જ્યાં વ્યક્તિગત આનંદ કરતાં સમુદાયની સુખાકારી વધુ મહત્વની હોય છે.

આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં ગીત અને નૃત્ય માત્ર મનોરંજન નથી, પરંતુ તે જીવનની ઉજવણી, દુઃખ ભૂલાવવાનો માર્ગ અને આધ્યાત્મિક અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ છે. વાર્તામાં ઝાલોનું ગીત-નૃત્યથી દૂર રહેવું એ આદિવાસી દર્શનના આ મૂળભૂત તત્વનું ઉલ્લંઘન નથી, પરંતુ તેનું એક ગહન સ્વરૂપ છે. ઝાલો માને છે કે ગીત-નૃત્યનો આનંદ ત્યારે જ લઈ શકાય જ્યારે ભૂખનો અંત આવે, જે આદિવાસીઓની વ્યવહારિક અને આધ્યાત્મિક સંતુલનની ભાવનાને રજૂ કરે છે.

વાર્તામાં ભૂખ અને ગરીબીનો મુદ્દો આદિવાસી સમાજની વાસ્તવિકતાને ઉજાગર કરે છે. આદિવાસીઓનું જીવન પ્રકૃતિની સાથે હોવા છતાં, આધુનિક વ્યવસ્થાઓ અને સરકારી નીતિઓના કારણે આર્થિક રીતે નબળા બનાવે છે. ઝાલોની ચિંતા આદિવાસી સમાજની આ આધુનિક સમસ્યાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે, જેમાં પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ હોવા છતાં આર્થિક અને સામાજિક અસમાનતા તેમના જીવનને પ્રભાવિત કરે છે.

આદિવાસી દર્શનમાં આશા અને સંઘર્ષનું સંતુલન મહત્વનું છે. વાર્તામાં જેરકુ અને અન્ય પાત્રો સરકારના પ્રયાસો અને ભવિષ્યની સમૃદ્ધિની આશા દર્શાવે છે, જ્યારે ઝાલોનું મૌન તેના દુઃખ અને ગહન ચિંતનનું પ્રતીક છે. આ બંને વલણો આદિવાસી દર્શનની વાસ્તવિકતા અને આશાવાદનું સંતુલન દર્શાવે છે.

વાર્તા એક આદિવાસી લેખિકાની સંવેદનશીલતા અને ગ્રામીણ જીવનની વાસ્તવિકતાને રજૂ કરવામાં સફળ રહે છે. ઝાલોનું પાત્ર એક એવી યુવતીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જે આદિવાસી સંસ્કૃતિની સુંદરતા અને સાદગીને જાળવી રાખે છે, પરંતુ સાથે સાથે આધુનિક સમસ્યાઓ જેવી કે ભૂખ અને ગરીબીનો સામનો કરે છે. લેખિકાએ ઝાલોના મનની દ્વિધા અને સમાજની આશાઓ વચ્ચેના સંઘર્ષને સુંદર રીતે રજૂ કર્યો છે.

વાર્તાની ભાષા ગામડાની બોલી અને આદિવાસી સંસ્કૃતિની ઝલક આપે છે, જે વાચકને ગામના પરિવેશમાં લઈ જાય છે. એલિસ એક્કા આદિવાસી વાર્તાકાર તરીકે કોઈ પ્રકારના દાવાઓ કરતાં નથી. તેમની વાર્તાઓમાં પ્રકૃતિ, સમાજ, સંગીત, જીવનનો લય છે, બહારનાં અને અંદરના સમાજનો ઘાત-પ્રતિઘાત છે. કોઈ નાટકીય

વળગણ કે કૃત્રિમતા વગર હાજર છે. ખૂબ જ સહજ, સરળ રીતે, કોઈ વળગણ વિના સીધાં જ થોડાં શબ્દોમાં સારગર્ભિત રીતે પોતાની વાત કહેવી એ તેમની વિશેષતા છે. શબ્દ પસંદગી, વાક્યરચના પણ ખૂબ સરળ જણાય છે. હા આદિવાસી હિન્દી છે. અને ઝારખંડની સ્થાનિક બોલીનો પ્રયોગ કર્યો છે. નાગપુરી, ખોરઠા મગહી જે એ ક્ષેત્રની ભાષા છે તેનો પ્રયોગ જીવંત રીતે કર્યો છે. તેમની ભાષામાં ગ્રામ્ય પરિવેશનો ચમત્કાર કરવા માંગતા નથી. પરંતુ એમને સાધારણ જ રહેવું, લખવું ગમ્યું છે. કેમકે એને બોલવાવાળો વર્ગ પણ સાધારણ જ તો છે.

આદિવાસી સમાજના સામાજિક મુદ્દાઓ જેવા કે ભૂખ, ગરીબી અને સરકારી નીતિઓની અસર વગરેને ઝાલોના દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરીને લેખિકા આદિવાસી સમાજની વાસ્તવિક સમસ્યાઓને ઉજાગર કરે છે. ઝાલોનું પાત્ર આદિવાસી સ્ત્રીની શક્તિ અને સંવેદનશીલતાનું પ્રતીક બની રહે છે, જે પોતાના સમાજની સમસ્યાઓને ઊંડાણથી અનુભવે છે. વાર્તા આદિવાસી સંસ્કૃતિની સુંદરતા અને તેની આધુનિક સમસ્યાઓ વચ્ચેના સંઘર્ષને સુંદર રીતે રજૂ કરે છે, જે આદિવાસી સાહિત્યનું એક મહત્વનું યોગદાન છે.

આ વાર્તા એક આદિવાસી યુવતીની આંતરિક દ્વિધા અને સમાજની વાસ્તવિકતાને રજૂ કરવામાં સફળ રહે છે. તે આદિવાસી દર્શનની મૂળ ભાવનાને જાળવી રાખે છે, સાથે સાથે આધુનિક સમસ્યાઓ જેવી કે ભૂખ અને ગરીબીની ચર્ચા કરીને વાચકને ચિંતન માટે પ્રેરે છે. ઝાલોનું પાત્ર આદિવાસી સ્ત્રીની શક્તિ અને સંવેદનશીલતાનું એક આકર્ષક ઉદાહરણ છે, જે આ વાર્તાને આદિવાસી સાહિત્યમાં એક મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપે છે.

સંદર્ભ :-

૧. एलिस एक्का की कहानियाँ,संपा.वंदना टेटे,राधाकृष्ण प्रकाशन दिल्ली,દ્વિ.આ.૨૦૨,પૃ.૬૮

૨. એજન પૃ.૬૮

૩. એજન પૃ.૬૯

૪. એજન પૃ.૭૧

ISSN: 3107-3557 (Online)

વાંચન કૌશલ્ય: વ્યૂહ, પ્રવૃત્તિ અને વિશ્લેષણ

Dr. Pratixa S. Mori

1. વાંચન વ્યૂહરચનાઓ (Reading Strategies):

વાંચન માત્ર વાંચવાનું નામ નથી – એ એક કળા છે જેમાં લખાણને સમજવું, માહિતી મેળવવી અને યાદ રાખવું એ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. વાચન વ્યૂહરચનાઓ વાચકને લખાણ સાથે વધુ અસરકારક રીતે જોડવામાં મદદરૂપ થાય છે, જેનાથી તેઓ વધુ સારું અને કાર્યક્ષમ પઠન કરી શકે. નીચે, બે પ્રચલિત અને મહત્ત્વપૂર્ણ વાચન વ્યૂહરચનાઓ, સ્કિમિંગ અને સ્કેનિંગ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરીએ.

A. સ્કિમિંગ અને સ્કેનિંગ (Skimming and Scanning):

♦ **સ્કિમિંગ (Skimming):**

સ્કિમિંગ એ ઝડપથી અને ખુલ્લા દ્રષ્ટિકોણથી વાંચવાની રીત છે, જેમાં વાંચક લખાણનો મૂળ અર્થ કે સારાંશ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ ખાસ કરીને ત્યારે થાય છે જ્યારે વાચકને બધી વિગતો વાંચવાની ન હોય, પરંતુ તે મુખ્ય વિચાર અથવા સંદેશ સમજવાનો હોય.

□ **ક્યારે ઉપયોગી?**

1. **લેખનો મુખ્ય વિચાર શોધવો:** જ્યારે તમને સંપૂર્ણ લખાણ વાંચવાનો સમય ન હોય અને માત્ર મુખ્ય મુદ્દાઓ કે વિચાર મેળવવાનો હોય.

2. **સમય ઓછો હોય:** જ્યારે સમય મર્યાદિત હોય અને સંપૂર્ણ લેખ અથવા પુસ્તક વાંચવું મુશ્કેલ હોય.

3. **પૂર્વાવલોકન (Preview before reading in depth):** જ્યારે તમને લખાણનું વિહંગાવલોકન (overview) કરવું હોય.

□ **સ્કિમિંગ કરવાની રીતો:**

1. **ટાઈટલ અને ઉપશીર્ષકો વાંચો:** લેખની મૂળભૂત વિચારધારાને સમજવા માટે.

2. **દરેક પેરાગ્રાફની પ્રથમ પંક્તિ વાંચો:** આથી તમે લેખના મુખ્ય વિચારને પકડવા માટે એક દૃષ્ટિ મેળવી શકો છો.

3. **મહત્ત્વપૂર્ણ શબ્દો કે વાક્યો પર ધ્યાન આપો:** લેખના મહત્ત્વપૂર્ણ અને જરૂરી અંગોને ઓળખી શકાય છે.

♦ **સ્કેનિંગ (Scanning):**

સ્કેનિંગ એ ખાસ કરીને ચોક્કસ માહિતી શોધવાની પદ્ધતિ છે. આમાં વાચક ટુકડા-ટુકડા કરી, માત્ર તે માહિતી શોધે છે જેને તે ઓળખવા અથવા ઉપયોગમાં લાવવાનું ઇચ્છે છે, જેમ કે તારીખો, આંકડા, નામ, અથવા ખાસ વાક્યો.

□ **ક્યારે ઉપયોગી?**

1. **ચોક્કસ માહિતી શોધવી:** જેમ કે તારીખો, નામો, આંકડા, અથવા ચોક્કસ શબ્દો શોધવા માટે.

2. **પ્રશ્નોના જવાબ શોધવા:** જ્યારે તમે કોઈ ચોક્કસ પ્રશ્નના જવાબને શોધી રહ્યા હો, તો સ્કેનિંગ ખૂબ ઉપયોગી થાય છે.

3. **ટેબલ્સ અને ગ્રાફ્સ વાંચવા માટે:** જો તમને ટેબલ્સ, ચાર્ટ્સ અથવા ગ્રાફ્સના વિવરણની જરૂર હોય તો, સ્કેનિંગ પદ્ધતિ વધુ અસરકારક છે.

□ **સ્કેનિંગ કરવાની રીતો:**

1. **પહેલાથી જાણો કે શું શોધવું છે:** આથી તમારે જે શોધવું છે તે સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હોઈ શકે છે.

2. **પાનું સ્કેન કરો:** માત્ર લેખના મહત્ત્વપૂર્ણ અને શોધી રહેલા અંગોને ધ્યાનમાં રાખો.

3. ફક્ત લક્ષ્ય પર ધ્યાન આપો: જ્યારે સ્કેનિંગ કરો, તો તમારે વૈવિધ્યતામાં ન જવું અને માત્ર તે વિષય પર ફોકસ રાખવું, જે તમે શોધી રહ્યા છો.

આ રીતે, **સ્કિમિંગ** અને **સ્કેનિંગ** એ બંને ખૂબ જ અસરકારક વાચન વ્યૂહરચનાઓ છે જે વાચકને ખાસ કરીને માહિતી માટે સમય બચાવવા અને મુખ્ય વિચારને ઝડપથી સમજવા માટે મદદ કરે છે.

□ **સ્કિમિંગ અને સ્કેનિંગ વચ્ચે તફાવત:**
સ્કિમિંગ અને સ્કેનિંગ બંને ઝડપી વાચન શૈલીઓ છે, પરંતુ તેમના હેતુ અને પદ્ધતિઓમાં તફાવત છે:

1. **સ્કિમિંગ (Skimming)**:
(ઝલકવાંચન/સારાંશાત્મક વાચન) ઝડપથી મથાળાઓ અને મુખ્ય મુદ્દાઓ પરથી નજર ફેરવીને વાંચવું.
□ **હેતુ**: સામગ્રીનો સારાંશ મેળવવો.
□ **પદ્ધતિ**: મુખ્ય શીર્ષકો, ઉપશીર્ષકો, પ્રથમ અને છેલ્લી લાઇનો, અને ચિત્રો અથવા ટેબલ્સ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું.
□ **ઉદાહરણ**: પુસ્તકના પ્રકરણોની ઝલક મેળવવી અથવા લાંબા લેખનો સારાંશ મેળવવો.

2. **સ્કેનિંગ (Scanning)**:
(શોધાત્મક વાચન) ચોક્કસ માહિતી શોધવા માટેનું વાચન.
□ **હેતુ**: ચોક્કસ માહિતી શોધવી.
□ **પદ્ધતિ**: ઝડપભેર પાનાંઓ પર નજર ફેરવવી અને ચોક્કસ શબ્દો અથવા આંકડાઓ શોધવા.
□ **ઉદાહરણ**: ટેલિફોન ડિરેક્ટરીમાંથી નંબર શોધવો અથવા રિસર્ચ પેપરમાંથી ચોક્કસ શબ્દ શોધવો.

આ રીતે, સ્કિમિંગમાં તમે સામગ્રીનો સારાંશ મેળવવા માટે વાંચો છો, જ્યારે સ્કેનિંગમાં તમે ચોક્કસ માહિતી શોધવા માટે વાંચો છો.

B. નોંધો લેવી અને સારાંશ બનાવવો (Note-taking and Summarizing)
નોંધો લેવી અને સારાંશ બનાવવો એ બે મહત્ત્વપૂર્ણ વાચન અને અભ્યાસ કળાઓ છે, જે વાચકને નોંધાયેલ માહિતી ઝડપથી અને યોગ્ય રીતે સંકલિત કરવા માટે મદદ કરે છે. આ બંને કળાઓ, લખાણને સમજવામાં, યાદ રાખવામાં અને વિષયને યોગ્ય રીતે અનુસંધાનમાં રાખવામાં જરૂરી છે.

1. **નોંધો લેવી (Note-taking):**
નોંધો લેવી એ એક અભ્યાસ છે, જેમાં વ્યક્તિ લખાણમાંથી મુખ્ય મુદ્દાઓને ટૂંકમાં, સરળ ભાષામાં લખી લે છે, જેથી ભવિષ્યમાં ફરીથી તે વિષયને સરળતાથી સંકલિત કરી શકાય.
□ **લાભો:**
1. **યાદશક્તિ મજબૂત થાય:** નોંધો લેવી એક લાભદાયક પ્રક્રિયા છે, જે આપણને માહિતી વધુ સારી રીતે યાદ રાખવામાં મદદ કરે છે. જ્યારે આપણે કોઈ વાતને લખી આપીએ છીએ, ત્યારે તે માહિતી આપણા મનમાં વધુ ગહન રીતે અને લાંબા સમય માટે સ્થાયી થાય છે.
2. **પડતાળ માટે ઉપયોગી:** નોંધ પછીથી તપાસવા માટે ખૂબ ફાયદાકારક હોય છે. જ્યારે તમને લખાણ પર વાંધો આવે અથવા વધુ સમજણની જરૂર પડે, ત્યારે નોંધ ફરીથી જોવાય છે અને તેને સુધારી શકાય છે.
3. **પરીક્ષા તૈયારીમાં મદદરૂપ:** પરીક્ષાની તૈયારી માટે નોંધ લેવી ખૂબ ઉપયોગી હોય છે, કારણ કે તમે વિષયને ટૂંકમાં અને સ્પષ્ટ રીતે રીવાઈઝ કરી શકો છો. આ રીતે, મોટા ભાગની સામગ્રીને ટૂંકા સમયમાં સમજી શકાય છે.
□ **ઉપાય:**
1. **Stich notes, bullets, mind maps કે table format નો ઉપયોગ કરો:** Stich notes અથવા

The Knowledge Spectrum an International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

ISSN: 3107-3557 (Online)

bullets સામાન્ય રીતે ટૂંકા અને સરળ રીતે મહત્વપૂર્ણ માહિતીને સંકલિત કરવા માટે ઉપયોગી હોય છે. Mind maps અને table's પણ નોંધને વધુ આકર્ષક અને મોહક બનાવી શકે છે.

2. પોતાનાં શબ્દોમાં લખો: જ્યારે તમે નોંધ લો છો, ત્યારે તમારા શબ્દોનો ઉપયોગ કરો. આ રીતે, તમે વધુ સારી રીતે સમજી શકો છો અને જ્યારે જોવામાં આવે છે, ત્યારે તે સરળતાથી યાદ રહે છે.

3. મુખ્ય વિચાર અને સાથોસાથ ઉદાહરણો નોંધો: મુખ્ય વિચારો લખવા સાથે સાથે, તેમના ઉદાહરણો પણ નોંધો. આ ઉદાહરણો એ નોંધોને વધુ સ્પષ્ટ બનાવે છે અને પરિણામે તે યાદ રહેવાની ક્ષમતા વધારી આપે છે.

---

૨. સારાંશ કરવો (Summarizing):

સારાંશ લખવો એ નોંધો લેવાની સાથે જ એક મહત્વપૂર્ણ કળા છે. અહીં, વ્યક્તિ લેખ અથવા લખાણનો સારગર્ભિત અને ટૂંકા રૂપમાં સમાવેશ કરે છે, જે બિનજરૂરી વિગતો અને સ્પષ્ટતા વગર, માત્ર મુખ્ય વિચાર અને અગત્યના મુદ્દાઓને રજૂ કરે છે.

□ ઉપાય:

1. મૂળ લખાણ સંપૂર્ણ વાંચો: સારાંશ બનાવતા પહેલા લેખના પરિપ્રેક્ષ્ય અને મુખ્ય વિષયોને સમજી લેવા માટે આખું લખાણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવું આવશ્યક છે.

2. મુખ્ય વિચારો અલગ કરો: લેખમાં જે મુખ્ય મુદ્દા છે, તે ચોક્કસ રીતે ઓળખો અને ગોઠવો. ઉપરના મુદ્દાઓમાંથી મહત્વપૂર્ણ બાબતોને શોધી સ્પષ્ટ રીતે જુદી પાડો.

3. પોતાની ભાષામાં લખો: જ્યારે તમે સારાંશ બનાવો છો, ત્યારે તે તમારા પોતાના શબ્દોમાં લખો. આ તમને લખાણને વધુ સારી રીતે સમજવામાં અને તમારા શબ્દો દ્વારા તેને સંક્ષિપ્ત અને સ્વચ્છ રીતે રજૂ કરવામાં મદદ કરશે.

4. ફક્ત મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓ જ સમાવિષ્ટ કરો: જો કે લખાણમાં ઘણી ટિપ્પણીઓ અને ઉદાહરણો હોઈ શકે છે, પરંતુ સારાંશમાં ફક્ત મુખ્ય વિચાર અને મુખ્ય મુદ્દાઓ પર જ ધ્યાન આપો. વિવાદ, વિલંબ, અથવા નમ્રતા ટાળો – સારાંશ સ્પષ્ટ અને અસરકારક હોવું જોઈએ

♦ ઉદાહરણ:

□ **લેખન:**

"જંગલના વિઘટનના લીધે પશુઓના નિવાસસ્થાનો નષ્ટ થઈ રહ્યાં છે, અને અનેક પ્રજાતિઓ માટે ખતરો ઊભો થયો છે. જો જંગલના વિનાશને રોકી ન શકીએ, તો તેના પરિણામોથી ખોરાકની અછત અને પાણીની તંગી સર્જાઈ શકે છે."

□ **સારાંશ:**

"જંગલ વિઘટનથી પશુઓ પર નકારાત્મક અસર પડે છે."

સારાંશ અને નોંધ લેવી એ અભ્યાસ, સંશોધન અને વ્યાખ્યાનોને સમજી લેવા માટે એક ઉપયોગી રીત છે. આ રીતે માહિતી સરળતાથી સમજવામાં, યાદ રાખવામાં અને ચોક્કસ રીતે રજૂ કરવામાં મદદ મળે છે. આવી કળાઓ આપણને યોગ્ય સમયે અને અસરકારક રીતે માહિતી વાપરવાની ક્ષમતા પણ આપે છે.

□ **તફાવત ટેબલ:**

મુદ્દો	નોંધો લેવી	સારાંશ બનાવવો
હેતુ	વિગતો ટૂંકમાં યાદ રાખવી	લખાણનો સાર રજૂ કરવો
લંબાઈ	ટૂંકા મુદ્દાઓ / Stich form	ટૂંકું લખાણ – પાંચથી દસ વાક્યો

ભાષા	Stich notes, સંકેતો, સઘન શબ્દો	સરળ અને વ્યવસ્થિત ભાષા
ક્યારે ઉપયોગી?	વાંચન કે ભાષણ વખતે	વાંચન પછી

C. પ્રશ્નો પૂછવા અને જવાબો શોધવા

(Questioning and Finding Answers)

□ **પરિચય:**

વાચન દરમ્યાન પ્રશ્નો પૂછવા એ એક અગત્યની અને ક્રિયાશીલ વાચન પદ્ધતિ છે, જે વાચકને લખાણ સાથે સંલગ્ન રાખે છે અને સમજ વધારવામાં મદદરૂપ બને છે. જ્યારે વાચક લેખકના આશય, વિષયની ઊંડાણ અને માહિતીની સ્પષ્ટતા વિશે સવાલ કરે છે, ત્યારે તે માત્ર વાંચન જ નથી કરતો – પણ વિચારીને વાંચે છે.

□ **પ્રશ્નો પૂછવાના ફાયદા:**

- વિષયની સ્પષ્ટ સમજ મેળવવામાં મદદ કરે છે
- મુખ્ય મુદ્દા ઓળખવામાં સહાય કરે છે
- વિચારશક્તિ અને વિવેક વધે છે

□ **પ્રશ્નોના પ્રકાર:**

- "લેખક આ લખાણમાં શું કહેવા માગે છે?"
- "મુખ્ય વિષય શું છે?"
- "આ મુદ્દા પાછળ કયું કારણ આપ્યું છે?"
- "લેખકનો અભિપ્રાય શું લાગે છે?"
- "આ માહિતી ક્યાંથી મળી શકે?"

□ **જવાબો શોધવાની રીત:**

- પ્રશ્ન વાંચીને તેને અનુરૂપ લખાણના વિભાગમાં નજર કરો.
- "સ્કેનિંગ" પદ્ધતિ અપનાવો – મહત્ત્વના શબ્દો શોધો અને તે આસપાસનું વાંચો.
- કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબો લખાણમાં સ્પષ્ટ હોય છે, જ્યારે કેટલીકવાર સંદર્ભ આધારે જવાબો શોધવા પડે છે.
- જવાબ આપવા માટે વિવિધ મનોભાવો અને દૃષ્ટિકોણોથી વિચારવું પડે છે.

□ **અભ્યાસ માટે ઉપયોગી પદ્ધતિ:**

"5W1H" પદ્ધતિ એ એક અસરકારક અભ્યાસ અને વિશ્લેષણપદ્ધતિ છે, જે તમને કોઈપણ વિષયને ઊંડાણપૂર્વક સમજવામાં મદદ કરે છે. ચાલો, દરેક તત્ત્વને વિગતવાર સમજીએ:

□ **5W1H પદ્ધતિ એટલે શું?**

5W1H એ અંગ્રેજી ભાષાના છ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્નાર્થ શબ્દોનું ટૂંકાવેલું રૂપ છે, જે લખાણની વિગતવાર માહિતી મેળવવામાં મદદ કરે છે: ૧. **Who** – કોણ?, ૨. **What** – શું?, ૩. **When** – ક્યારે?, ૪. **Where** – ક્યાં?, ૫. **Why** – શા માટે?, ૬. **How** – કેવી રીતે? આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને આપણે કોઈ પણ વિષયને જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી સમજવા માટે સાચા પ્રશ્નો ઊભા કરી શકીએ છીએ અને વધુ સારું અનુસંધાન મેળવી શકીએ છીએ.

1. Who (કોણ):

અર્થ: આ પ્રશ્ન એ વ્યક્તિઓ અથવા જૂથો વિશે છે જે ઘટનામાં સામેલ છે.

ઉદાહરણ: "કોણ આ પ્રોજેક્ટ માટે જવાબદાર છે?"

2. What (શું):

અર્થ: આ પ્રશ્ન એ ઘટના, કાર્ય અથવા વસ્તુ વિશે છે.

ઉદાહરણ: "શું આ પ્રોજેક્ટનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે?"

3. When (ક્યારે):

અર્થ: આ પ્રશ્ન એ સમય અથવા સમયગાળા વિશે છે.

ઉદાહરણ: "આ પ્રોજેક્ટ ક્યારે શરૂ થશે અને ક્યારે પૂર્ણ થશે?"

4. Where (ક્યાં):

અર્થ: આ પ્રશ્ન એ સ્થાન અથવા સ્થળ વિશે છે.
ઉદાહરણ: "આ પ્રોજેક્ટ ક્યાં અમલમાં મૂકવામાં આવશે?"

5. Why (શા માટે):
અર્થ: આ પ્રશ્ન એ કારણો અથવા ઉદ્દેશ્યો વિશે છે.
ઉદાહરણ: "આ પ્રોજેક્ટ શા માટે મહત્ત્વપૂર્ણ છે?"

6. How (કેમ):
અર્થ: આ પ્રશ્ન એ પ્રક્રિયા અથવા પદ્ધતિ વિશે છે.
ઉદાહરણ: "આ પ્રોજેક્ટ કેવી રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવશે?"

ઉદાહરણ: માનો કે તમે એક પ્રોજેક્ટ પર કામ કરી રહ્યા છો. "5W1H" પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને, તમે આ રીતે પ્રશ્નો કરી શકો છો:

- **Who:** આ પ્રોજેક્ટ માટે **કોણ** જવાબદાર છે?
- **What:** આ પ્રોજેક્ટનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય **શું** છે?
- **When:** આ પ્રોજેક્ટ **ક્યારે** શરૂ થશે અને **ક્યારે** પૂર્ણ થશે?
- **Where:** આ પ્રોજેક્ટ **ક્યાં** અમલમાં મૂકવામાં આવશે?
- **Why:** આ પ્રોજેક્ટ **શા માટે** મહત્ત્વપૂર્ણ છે?
- **How:** આ પ્રોજેક્ટ **કેવી રીતે** અમલમાં મૂકવામાં આવશે?

આ પદ્ધતિ તમને કોઈપણ વિષયને ગહન રીતે સમજવામાં અને યોગ્ય રીતે આયોજન કરવામાં મદદ કરે છે.

નિષ્કર્ષ: પ્રશ્નો પૂછવા અને જવાબ શોધવા માત્ર લેખન માટે નહિ, પરંતુ સમજ અને વિચારોના વિકાસ માટે ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ ક્ષમતા છે. આ પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓને સક્રિય વાચક બનાવે છે, જે ભવિષ્યના શૈક્ષણિક તથા વ્યાવસાયિક જીવન માટે અગત્યનું છે.

2. વિવેચનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક વાચન (Critical and Analytical Reading)

વિવેચનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક વાચન એ પદ્ધતિ છે જેમાં વાચક માત્ર લખાણ વાંચતો નથી, પરંતુ તે લખાણની સમજ, તર્ક, લેખકના આશય અને ભાવના અંગે ગંભીર વિચાર કરે છે. આ પ્રકારનું વાંચન એક ચિંતનશીલ પ્રક્રિયા છે. જેમાં વાચક લખાણના અંતરંગ અર્થ, તથ્યો અને લેખકના દૃષ્ટિકોણને ઓળખી ને તેનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

A. લેખકના દૃષ્ટિકોણ અને ઉદ્દેશ્ય ઓળખવા (Identifying Author's Perspective and Purpose)

□ **લેખકનો દૃષ્ટિકોણ (Author's Perspective)**:
લેખક કોઈપણ વિષયને કેવા ચશ્માંથી જુએ છે તે જાણવું જરૂરી છે. દૃષ્ટિકોણમાં લેખકની માન્યતાઓ, અભિગમ, અનુભવ અને ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

□ **વિશ્લેષણ માટેના પ્રશ્નો**:

- લેખક કોને મહત્ત્વ આપે છે?
- શું લખાણમાં પક્ષપાત દેખાય છે?
- શું લેખક પોતાનું મંતવ્ય પ્રગટ કરે છે કે તટસ્થ રહે છે?

ઉદાહરણ: "આજના યુવાનો સોશિયલ મિડિયાના નશામાં ભૂલી ગયા છે કે વાસ્તવિક જીવન શું છે." – આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લેખકનો દૃષ્ટિકોણ ટીકાત્મક છે.

□ **લેખકનો ઉદ્દેશ્ય (Author's Purpose)**:
લેખક લખાણ લખીને વાચક પર કેવી અસર પાડવા ઈચ્છે છે તે સમજવું મહત્ત્વપૂર્ણ છે. લેખકના ઉદ્દેશ્ય મુજબ લખાણના શબ્દો, શૈલી અને માળખામાં તફાવત હોય શકે છે.

□ **સંભવિત ઉદ્દેશ્યો**:

- **માહિતી આપવી (To Inform):** તથ્ય આધારીત લેખો – જેવા કે સમાચાર લેખ.
- **સમજાવવું (To Explain):** કોઈ જટિલ વિચારને સરળ બનાવવા – શૈક્ષણિક લેખ.
- **દલીલ કરીને સંમતિ મેળવવી (To Persuade):** મત બદલાવવા પ્રયત્ન – દલીલાત્મક લેખ.
- **મનોરંજન આપવું (To Entertain):** વાર્તા, નવલકથા, હાસ્ય લેખો.

ઉદાહરણ: "જળસંગ્રહ માટે દરેક નાગરિકે જવાબદારી લેવી જોઈએ. વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ આવશ્યક છે..." – લેખકનો ઉદ્દેશ્ય છે વાચકને જળસંગ્રહની મહત્તા સમજાવવી અને તેને પ્રેરણા આપવી.

♦ વિશ્લેષણ માટે અભ્યાસની રીતો:

1. **ભાષા અને શબ્દોનું વિશ્લેષણ કરો:** લેખક કઈ ભાષા અને શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે? શું તે ભાવનાત્મક છે કે તટસ્થ?
2. **લહેજો (Tone) ઓળખો:** ગુસ્સાવાળો, વ્યંગ્યભર્યો, ઉદ્દાત, વિનમ્ર, કે નરમ?
3. **દૃષ્ટિકોણ ઓળખો:** લેખક પ્રથમપુરુષ ("હું") કે તૃતીયપુરુષ ("તે") માં લખે છે?
4. **મુખ્ય વિચાર શોધો:** લેખક વાચકને શું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે?
5. **ઉદાહરણો અને આધાર શોધો:** લેખક પોતાના મંતવ્યોને સમર્થન આપવા કઈ રીતના તથ્યો, ડેટા કે ઉદાહરણો આપે છે?

આ રીતે, વિવેચનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક વાચન દ્વારા વિદ્યાર્થી માત્ર વાંચતા નથી – તેઓ વિચારતા, તર્ક કરતા અને લેખકના આશયને ઊંડાણપૂર્વક સમજતા બને છે. આ કુશળતા વિદ્યાર્થીઓના એકંદર શૈક્ષણિક અને નૈતિક વિકાસમાં સહાયક બને છે.

B. ટેક્સ્ટની સમીક્ષા અને મૂલ્યાંકન (Reviewing and Evaluating a Text)

ટેક્સ્ટની સમીકક્ષા અને પછી તેનું મૂલ્યાંકન કરવું એ ઊંડાણપૂર્વક વાંચનનો અગત્યનો ભાગ છે. આ પ્રક્રિયા વાચકને લખાણ કેટલું યોગ્ય, સાચું અને અસરકારક છે – એ તટસ્થ રીતે સમજવા અને તેના ગુણમૂલ્યાંકન માટે મદદરૂપ બને છે.

1] ટેક્સ્ટની સમીક્ષા (Reviewing a Text):

• **પરિભાષા:**

ટેક્સ્ટમાં શું કહેવામાં આવ્યું છે, કેટલું સ્પષ્ટ અને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ થયું છે અને તેની વાચક પર શું અસરો થાય છે – આ બધાની સમીક્ષા કરવી.

• **મુખ્ય મુદ્દાઓ:**

- લેખનનો મુખ્ય આશય શું છે?
- શું તે આસાનીથી સમજાય છે?
- ટેક્સ્ટમાં કઈ રીતે વાત વહેંચવામાં આવી છે
- શું સંરચના અસરકારક છે?
- વિષયને આવરી લેવા માટે પૂરતી માહિતી છે?

• **પ્રયોજનાત્મક પ્રશ્નો:**

- શું લેખન સંપૂર્ણ રીતે સમજાય છે?
- શું માહિતી તથ્ય આધારિત છે?
- શું ટેક્સ્ટમાં ભાવનાત્મક કે ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ ભાષાનો ઉપયોગ થયો છે?

• **ઉદાહરણ:**

લેખ: "શહેરોમાં વૃક્ષો ન વધતાં શ્વાસ લેવામાં તકલીફ પડે છે."

સમીક્ષા: લેખ જાણકારી આપે છે, પણ શું આ મુદ્દાનું વૈજ્ઞાનિક સમર્થન છે? શું વૃક્ષોની ગણતરી કે હવામાં પ્રદૂષણનું પ્રમાણ આપ્યું છે?

2] ટેક્સ્ટનું મૂલ્યાંકન (Evaluating a Text)

- **પરિભાષા:**

ટેક્સ્ટનું મૂલ્યાંકન એ પ્રક્રિયા છે જેમાં આપણે લખાણની ગુણવત્તા, વિશ્વસનીયતા, અને લેખકની દલીલોના દૃઢપણા પર નિરીક્ષણ કરીએ છીએ. શું લેખકના તર્કો દૃઢ છે? શું તથ્યો સાચા અને સમકાલીન છે?

- **મુખ્ય બાબતો:**
  - **તર્ક અને દલીલો દૃઢ અને વિભિન્ન સ્ત્રોત આધારિત છે?**

લેખક પોતાના દાવાને સમર્થન આપવા માટે વિશ્વસનીય અને વિવિધ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરે છે કે નહિ. ઉદાહરણ: જ્યારે લેખક કહે છે કે "પર્યાવરણ બચાવવું જરૂરી છે", અને એ સાથે UNO કે IPCC જેવી સંસ્થાઓના અહેવાલનો ઉલ્લેખ કરે છે, તો આ દલીલ દૃઢ ગણાય.

  - **લેખક એકતરફી નથી?**

લેખક લખાણમાં બંને પક્ષો (તરફદારી અને વિરોધ) રજૂ કરે છે કે નહિ. ઉદાહરણ: જો લેખક માત્ર ટેક્નોલોજીની નકારાત્મક અસરની ચર્ચા કરે છે, પરંતુ ફાયદાની વાત ના કરે, તો તે એકતરફી કહેવાશે. (સંતુલિત અભિગમ) balanced approach વાચકને યોગ્ય નિર્ણય સુધી પહોંચવામાં મદદ કરે છે.

  - **માહિતી અપડેટેડ છે કે જૂની?**

લેખમાં આપેલી માહિતી હાલની સ્થિતિ પ્રમાણે છે કે અપ્રસ્તુત બની ગઈ છે? જેમ કે, કોઈ લેખક "2020માં WHO દ્વારા જાહેર કરાયેલા ડેટા"નો ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ વિષય 2025ની સ્થિતિ વિશે છે, તો માહિતી જૂની ગણાય.

  - **ટિપ્પણીઓ અને ઉદાહરણો વાસ્તવિક જીવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે?**

શું લેખમાં આપવામાં આવેલી માહિતી કે વાતો જીવનના સચ્ચાઈસભર ઉદાહણો સાથે મેળ ખાય છે? લેખક જે મુદ્દાઓ રજૂ કરે છે, તે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓ કે અનુભવ સાથે જોડી શકાય છે કે નહિ? જેમ કે, જો લેખક વાનરોના ઉપદ્રવ વિશે ચર્ચા કરે અને કહે કે, "અમે સાબરમતી નદી કાંઠે રહેતા લોકો પર સર્વે કર્યા બાદ તેમની પર પડતી અસર જાણી," તો આ ઉદાહરણ વાસ્તવિક સંદર્ભ ધરાવતું ગણાય — કારણ કે એ સંદર્ભ પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને પરિસ્થિતિ પર આધારિત છે.

◆ ***વિચારણીય મુદ્દાઓ:***

મુદ્દો	મૂલ્યાંકન માટે પ્રશ્નો
માહિતી	શું તે તથ્યાધારિત છે? શું પ્રમાણભૂત સ્ત્રોત છે?
ભાષા અને શૈલી	સરળ કે જટિલ? ભાવનાત્મક કે તટસ્થ?
દલીલ/તર્ક	શું તે દૃઢ છે કે દુર્બળ તર્ક સાથે છે?
ઉદાહરણો	શું તે અનુરૂપ છે? શું તે વર્તમાન સમસ્યાઓ સાથે મેળ ખાઈ છે?

◆ **વિશેષ ઉદાહરણ:**

મૂળ લેખ: "પ્લાસ્ટિકનો ઉપયોગ અટકાવવો જરૂરી છે. દર વર્ષે લાખો દરિયાઈ કાછબા, માછલીઓ અને પંક્ષીઓ પ્લાસ્ટિક ખાઈને મૃત્યુ પામે છે. પ્લાસ્ટિક પાણીમાં જલ્દી નષ્ટ થતું નથી અને વર્ષો સુધી પર્યાવરણમાં રહે છે. જો આપણે હવે પગલાં નહીં લઈએ તો ભવિષ્યમાં સાફ દરિયાઓ માત્ર કલ્પના બની જશે."

મૂલ્યાંકન:

- **લેખકનો દૃષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ છે?**

  હા, લેખક પર્યાવરણ બચાવવાનો સ્પષ્ટ દૃષ્ટિકોણ ધરાવે છે.

- **શું તે એનો પુરાવો આપે છે?**

હા, લેખક ઉલ્લેખ કરે છે કે "દર વર્ષે લાખો દરિયાઈ પ્રાણીઓ પ્લાસ્ટિક ખાઈને મૃત્યુ પામે છે" – જો કે ચોક્કસ આંકડા નથી આપ્યા, એટલે વધુ મજબૂત બનવા માટે તથ્ય આધારિત આંકડા હોવા જોઈએ.

- **શું લેખક વિરોધી દૃષ્ટિકોણને સમાવે છે?**
  ના, લેખક વિપરીત દૃષ્ટિકોણ (જેમ કે – પ્લાસ્ટિકના ઉપયોગથી થતી સગવડતાઓ અથવા તેનો ઉદ્યોગ ઉપર પડતો પ્રભાવ) અંગે કંઈ કહેતો નથી.
- **ભાષા (એજિટેશન) ઉત્તેજના સર્જે છે કે શાંતિથી સમજાવે છે?**
  લેખકની ભાષા થોડી ભાવનાત્મક છે ("ભવિષ્યમાં સાફ દરિયાઓ માત્ર કલ્પના રહી જશે"), જે સંવેદના જગાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. ઉદ્વેગજનક ભાષાશૈલી પણ જોઈ શકાય છે.

સમીક્ષા અને મૂલ્યાંકન વચ્ચેનો તફાવત:

મુદ્દો	સમીક્ષા (Review)	મૂલ્યાંકન (Evaluation)
હેતુ	ટેક્સ્ટના મુખ્ય મુદ્દા અને પદ્ધતિઓ ઓળખવી	ટેક્સ્ટના ગુણ અને વિશ્વસનીયતા માપવી
ભાષા	વિષયની રજૂઆત, ભાષાશૈલીનું અવલોકન	તર્ક, તથ્યો અને ઉદાહરણોની ગુણવત્તા
અભિગમ	તટસ્થ રીતે વાંચન	નિરીક્ષણ, વિશ્લેષણ અને દૃષ્ટિકોણનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

C. તર્ક અને પુરાવા વિશ્લેષણ (Analyzing Arguments and Evidence):

♦ પરિચય:

જ્યારે કોઈ લેખક પોતાની વાતને માન્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે તે "તર્ક" અને "પુરાવા"નો આધાર લે છે. વિવેચનાત્મક વાચનનું આ તત્વ એ દર્શાવે છે – **"આ લખાણમાં જે દલીલો આપી છે, શું એ લોજીકલ છે? અને શું પુરાવા વાજબી છે?"**

1] તર્ક (Argument/Reasoning) શું છે?

તર્ક એ લેખકની રચનાત્મક વાત છે – એક દલીલ કે મંતવ્ય, જેને તેમણે સહજ રીતે સમર્થન આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હોય છે.

♦ તર્કના પ્રકાર:

તર્કના મુખ્ય ચાર પ્રકારો : 1. કારણ અને પરિણામ, 2. તુલના અને વિપરીતતા, 3. સામાન્યથી નિષ્કર્ષ સુધી, 4. અનુમાન આધારિત - અત્રે વિગતે ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ છે.

1) કારણ અને પરિણામ (Cause and Effect)

- **વ્યાખ્યા:** આ પ્રકારના તર્કમાં, એક ઘટનાની (કારણ) અન્ય પર થતી અસર (પરિણામ) દર્શાવવામાં આવે છે.
- **ઉદાહરણ:** "ઘણો વરસાદ પડતાં રસ્તામાં પાણી ભરાઈ ગયું." અહીં **વરસાદ** એ કારણ છે અને **પાણી ભરાવું** એ પરિણામ છે.

2) તુલના અને વિપરીતતા (Compare & Contrast)

- **વ્યાખ્યા:** બે કે વધુ વસ્તુઓની તુલના કરીને તેમાં સમાનતા અથવા ભિન્નતા દર્શાવવી.
- **ઉદાહરણ:** "એન્જિનિયર અને ડોક્ટર બંને લોકોની સેવા કરે છે, પણ એન્જિનિયર મકાન કે યાંત્રિક સંરચના બનાવે છે જ્યારે ડોક્ટર માણસના શરીરની સારવાર કરે છે."

અહીં બંને વ્યવસાયો વચ્ચે તુલના અને વિપરીતતા દર્શાવવામાં આવી છે.

3) સામાન્યથી નિષ્કર્ષ (General to Specific)

- **વ્યાખ્યા-૧**: સામાન્ય નિવેદન પરથી ખાસ નિષ્કર્ષ પર પહોંચવાનું એ નિષ્કર્ષ તર્ક.
- **વ્યાખ્યા-૨** :"જ્યારે આપણે એક સર્વસામાન્ય નિયમ સ્વીકારીને, તેના આધારે કોઈ એક ચોક્કસ ઘટના કે કિસ્સા વિશે નિષ્કર્ષ કાઢીએ, ત્યારે તે તર્ક 'નિષ્કર્ષાત્મક તર્ક' (Deductive Reasoning) કહેવાય."
- **ઉદાહરણ-૧**: "બધા માનવો નાશવંત છે. સોક્રેટીસ માનવ છે. આથી, સોક્રેટીસ નાશવંત છે."

અહીં સામાન્ય નિયમ પરથી વિશિષ્ટ તથ્ય પર પહોંચી રહ્યા છીએ — તે છે નિષ્કર્ષ.

- **ઉદાહરણ-૨**:

  સામાન્ય નિયમ: બધા પક્ષીઓ પાસે પાંખો હોય છે.

  ચોક્કસ કિસ્સો: કબૂતર પક્ષી છે.

  નિષ્કર્ષ: આથી, કબૂતર પાસે પાંખો છે.

આ રીતે આપણે "સાર્વત્રિક સત્ય" પરથી "વ્યક્તિગત સત્ય" પર પહોંચીએ છીએ.

4) અનુમાન આધારિત તર્ક (Inference-based Reasoning)

- **વ્યાખ્યા**: ખાસ કિસ્સાઓના આધારે સામાન્ય નિયમ ઘડવો.
- **ઉદાહરણ-૧**: "મારા ગામના ખેતરોમાં મકાઈનાં છોડ ઊંચા છે. આજ સુધી જે પણ મકાઈના ખેતરો જોયા છે, તે બધા ઊંચા હતા. આથી એવું લાગે છે કે મકાઈના છોડ સામાન્ય રીતે ઊંચા હોય છે." અહીં નિરીક્ષણ પરથી સામાન્ય તારણ કાઢવામાં આવી રહ્યું છે.
- **ઉદાહરણ-૨**: વિદ્યા દરરોજ પુસ્તકાલય જાય છે, ત્યારે અનુમાન લાગી શકે કે તે વાંચનપ્રેમી છે.
- **પ્રશ્નો પૂછો**:
  - લેખક કઈ વાત પર ભાર મૂકે છે?
  - શું આ દલીલ તર્કસંગત લાગે છે?
  - શું કોઈ તટસ્થ દૃષ્ટિથી એની અસર જોઈ શકાય?

♦ **તર્કના આ પ્રકારોની શિક્ષણ, લેખન અને વાદવિવાદમાં ઉપયોગીતા**:

1) શિક્ષણમાં ઉપયોગ:

- **કારણ અને પરિણામ**: વિષયના અભ્યાસક્રમમાં વિષયોની પાછળના કારણો સમજાવવાં — જેમ કે ઐતિહાસિક ઘટનાનું પરિણામ કે વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓની અસર.
- **તુલના અને વિપરીતતા**: બે વિચારધારાઓ, ભાષાઓ કે પદ્ધતિઓની તુલના કરીને વિદ્યાર્થીઓને સ્પષ્ટ સમજ અપી શકાય.
- **નિષ્કર્ષ**: તાર્કિક (લોજીકલ) ચર્ચા અને સાબિતી માટે ઉપયોગ કરી શકો.
- **અનુમાન**: પ્રોજેક્ટ-આધારિત શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી તારણ લેવા પ્રેરણા આપી શકો.

2) લેખન માટે:

- નિબંધ અથવા લેખમાં: દરેક અનુચ્છેદમાં એક પ્રકારના તર્કનો ઉપયોગ કરીને તર્કસંગત રચના બનાવી શકાય.
- વિચારોને મજબૂતી આપવી: તર્ક આધારિત ઉદાહરણો લેખનને વધુ સજ્જ અને વિશ્વસનીય બનાવે છે.
- કેસ સ્ટડી / અનુમાન: લખાણમાં વિશિષ્ટ ઘટના પરથી સામાન્ય નિષ્કર્ષ આપી શકાય છે.

3) વાદવિવાદમાં:

- **કારણ-પરિણામ તર્ક:** વિરોધપક્ષના મતલબોની અસરો દર્શાવવા.
- **તુલના-વિપરીતતા:** વિકલ્પોની તુલના કરીને શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ પ્રસ્તુત કરવા.
- **નિષ્કર્ષ:** લોજીકલી વિચારોને જોડીને સાબિત કરવા.
- **અનુમાન:** સામાન્ય અનુભવ અથવા આંકડાઓ પરથી મજબૂત દલીલ ઉભી કરવા.

---

2. પુરાવા (Evidence) શું છે?

પુરાવા એ લેખકની દલીલને આધાર આપતા તથ્ય, આંકડા, ઉદાહરણો, વિશ્લેષણો વગેરે છે. તે તર્કને મજબૂત બનાવે છે.

- **પુરાવાના પ્રકાર:**

'પુરાવાના પ્રકારો' (Types of Evidence): ૧. આંકડા અને સંખ્યાઓ, ૨. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન, ૩. પ્રમાણભૂત સંસ્થાનોના સંદર્ભો તેમજ ૪. વ્યક્તિગત અનુભવ. એ એવા આધારો છે, જેના દ્વારા આપણે કોઈ દલીલ, વિચાર કે નિષ્કર્ષને વધુ મજબૂત અને વિશ્વસનીય બનાવી શકીએ. ઉપરોક્ત ચારેય મુખ્ય પ્રકારોના પુરાવા અને તેમના ઉદાહરણો નીચે મુજબ આપ્યા છે.

1) **આંકડા અને સંખ્યાઓ** (Statistics and Numbers):
   - આ પ્રકારના પુરાવામાં તથ્ય આધારિત આંકડા, ટકા, સરેરાશ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
   - **ઉદાહરણ:** "ભારતમાં દર વર્ષે લગભગ 1.5 લાખ લોકો માર્ગ અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામે છે." અહીં આ આંકડાઓ એક ગંભીર સમસ્યાની ગંભીરતા દર્શાવતા પુરાવા છે.
2) **વૈજ્ઞાનિક સંશોધન** (Scientific Research):
   - વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી થયેલા અભ્યાસો, પ્રયોગો કે નિરીક્ષણ પરથી મળેલા પરિણામો.
   - **ઉદાહરણ:** "જર્મન સ્ટડી પ્રમાણે નિયમિત ચાલવું હૃદયરોગણ જોખમને 30% ઘટાડી શકે છે."

     સંશોધન આધારિત આ પુરાવો દલીલને વૈજ્ઞાનિક આધાર આપે છે.
3) **પ્રમાણભૂત સંસ્થાનોના સંદર્ભો** (References from Credible Sources)
   - જાણીતી, વિશ્વસનીય સંસ્થાઓ કે માહિતીના સ્રોતો (જેમ કે WHO, NSSO, ન્યૂ યોર્ક ટાઈમ્સ વગેરે)ના ઉલ્લેખથી મજબૂત દલીલ કરવી.
   - **ઉદાહરણ:** "WHO મુજબ ધૂમ્રપાન વર્ષે 80 લાખથી વધુ મૃત્યુ માટે જવાબદાર છે."

   અહીં WHO જેવી વિશ્વપ્રસિદ્ધ ખ્યાતનામ સંસ્થા પરથી સંદર્ભ લેવાયો છે, જે દલીલને વિશ્વસનીય બનાવે છે.
4) **વ્યક્તિગત અનુભવ** (Personal Experience)
   - બોલનાર કે લેખકના પોતાના અનુભવો કે જીવંત દૃષ્ટાંતોના આધારે પૂરાવો આપવો.
   - **ઉદાહરણ:** "જ્યારે મેં સોશિયલ મીડિયા એક અઠવાડિયા માટે છોડ્યું, ત્યારે મારા ધ્યાન અને ઊંઘ બંનેમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો."

   અહીં પોતાનો અનુભવ એક દલીલ તરીકે રજૂ થયો છે, જે શ્રોતા સાથે લાગણીસભર જોડાણ ઉભું કરે છે.

---

3. વાચન પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રોજેક્ટ્સ

A. ગ્રુપ ચર્ચાઓ અને પ્રસ્તુતિઓ (Group Discussions and Presentations):

♦ **પરિચય:**

ગ્રુપ ચર્ચાઓ અને પ્રસ્તુતિઓ એ હકારાત્મક શીખવાની રીતો છે જે વિદ્યાર્થીઓમાં વાચન, વિચારશક્તિ, સંવાદ કૌશલ્ય અને આત્મવિશ્વાસ વિકસાવે છે. વાંચેલા લખાણ પર આદર્શ ચર્ચા અને ચોક્કસ વિષય પર રજૂઆત, બંને કાર્યશીલ અભ્યાસની રીતો છે.

1) ગૃપ ચર્ચાઓ (Group Discussions):

- ગૃપ ચર્ચા એ ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિ છે જેમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એક લેખ, પુસ્તક, અથવા મુદ્દા પર ચર્ચા કરે છે. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે અને અન્યની વાત સાંભળી પોતાના વિચારોને વિસ્તારે છે.
- **ગૃપ ચર્ચાના હેતુ:**
  - **વિવિધ દૃષ્ટિકોણ સમજી શકાય** : એક જ વિષય વિશે જુદા-જુદા લોકો શું વિચારે છે તે જાણવાનો અવસર મળે.

    ઉદાહરણ: વિદ્યાર્થીઓ "મોબાઈલ ફોન શાળામાં વાપરવો જોઈએ કે નહીં?" વિષય પર ચર્ચા કરે છે.

    કોઈ કહે "તે શૈક્ષણિક સાધન તરીકે ઉપયોગી છે", બીજું કહે "તેનાથી ધ્યાન ભંગ થાય છે". આથી વિદ્યાર્થીઓને બંને પાસાઓના દૃષ્ટિકોણ સમજાય.
  - **ચર્ચા દ્વારા વિચારોની સ્પષ્ટતા થાય** : જ્યારે આપણે વિચારને વ્યક્ત કરીએ, ત્યારે તે વધુ ક્રમબદ્ધ અને સ્પષ્ટ બની જાય છે. **ઉદાહરણ:** એક વિદ્યાર્થી એવું બોલે કે "મને લાગે છે કે પાણી બચાવવું જોઈએ", પરંતુ જ્યારે મિત્રો પૂછે "શા માટે?", ત્યારે તે વધુ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે "કારણ કે ભવિષ્યમાં પાણીની તંગી આવશે".

    આમ, ચર્ચા તેને પોતાના વિચારો વધુ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવા મદદરૂપ થાય છે.
  - **ભાષા અને સંવાદ કુશળતા વિકસે** : ચર્ચા દરમિયાન વ્યક્તિ વાતચીત કરવા, પોતાની વાત સમજાવી શકે એવી ભાષાકુશળતા વિકસાવે છે. **ઉદાહરણ:** વિદ્યાર્થીએ પહેલી વાર જાહેરમાં ભાષણ કર્યું, પણ ચર્ચાના અનુભવથી તે ધીરે-ધીરે આત્મવિશ્વાસ સાથે વાત કરવા લાગ્યો.

    હવે તે સંયમપૂર્વક જવાબ આપે છે અને દલીલ સમયે પુરાવા સાથે પોતાની વાત સાબિત કરે છે.
  - **સાહિત્ય અથવા વિષયને ઊંડાણથી સમજવા મળે:** ચર્ચા થકી એક જ પાઠ કે વિષયના ઘણા સ્તરો અને અર્થો જાણવા મળે છે. **ઉદાહરણ:** ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ એક કવિતા પર ચર્ચા થાય ત્યારે કોઈ એક વિદ્યાર્થી તેના ધ્વનિ-પ્રતીકોની વાત કરે છે, બીજું તેના સામાજિક સંદેશાની ચર્ચા કરે છે. આવું કરતાં બધા વિદ્યાર્થી કવિતાને બહુ ઊંડાણથી સમજી શકે છે.

- **પ્રયોજના માટે સૂચનાઓ:**
  - પહેલા લેખન સામગ્રી વાંચવી.
  - મુખ્ય મુદ્દાઓ, ઉદાહરણો, અને પ્રશ્નો નોંધવા.
  - ચર્ચામાં બધાની ભાગીદારી સુનિશ્ચિત કરવી.
  - એકદમ શ્રદ્ધાપૂર્વક અને સંયમથી અન્યના મત સાંભળવા.
- **ઉદાહરણ મુદ્દા:**
  - શું વાર્તાના પાત્રએ યોગ્ય નિર્ણય લીધો?
  - લેખકનો ઉદ્દેશ્ય શું હતો?
  - લેખન શૈલી કેવી હતી?

---

2) પ્રસ્તુતિઓ (Presentations):

વિદ્યાર્થીઓને કોઈ વિષય પર માહિતી, વિચારો, કે વિશ્લેષણ રજૂ કરવાની ક્રિયા એટલે પ્રસ્તુતિ. તે PowerPoint, પોસ્ટર, અથવા મૌખિક રજુઆત દ્વારા થઈ શકે છે.

- **પ્રસ્તુતિઓના હેતુ:**

- **વિષય અંગે ઊંડાણથી સમજ અપાવવી:** શ્રોતાઓને કોઈ વિષય વિશે વિગતે અને સ્પષ્ટ માહિતી આપવી. **ઉદાહરણ:** વિદ્યાર્થીઓ "જળ સંરક્ષણ" પર પ્રસ્તુતિ કરે છે. જેમાં તેઓ પાણીની હાલત, વ્યાપક ખપત અને બચાવના ઉપાયો દર્શાવે છે.
  શ્રોતાઓને માત્ર માહિતી જ નથી મળતી, પણ તેઓ વિષયને જુદી દૃષ્ટિએ સમજવા લાગે છે.
- **સંકલન, સંશોધન અને રજૂઆત કૌશલ્ય વિકસાવવું:** અલગ-અલગ સ્ત્રોતોમાંથી માહિતી શોધવી, યોગ્ય રીતે ગોઠવવી અને શ્રોતાઓ સમક્ષ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવી. **ઉદાહરણ:** એક વિદ્યાર્થી "ઇન્ટરનેટના લાભ અને નુકસાન" વિષય પર પ્રસ્તુતિ માટે વિવિધ વેબસાઇટ્સ, પુસ્તકો અને સર્વેમાંથી માહિતી સંકલિત કરે છે.
- તે માહિતી સંશોધન કરતા શીખે છે, સ્લાઇડ્સ તૈયાર કરે છે અને શ્રોતાઓ સમક્ષ સરળ ભાષામાં રજૂ કરે છે — આમ તેનું બહુવિધ કૌશલ્ય વિકસે છે.
- **આત્મવિશ્વાસ સાથે દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કરવો:** લોકો સામે પોતાના વિચારો નિ:સંકોચ અને નિડરતાપૂર્વક રજૂ કરતા શીખવું.
  ઉદાહરણ: પ્રથમ વખત પ્રસ્તુતિ આપતી વિદ્યાર્થિની થોડી ગભરાયેલી હતી, પણ તૈયારી અને અભ્યાસ પછી તે "પ્લાસ્ટિક પ્રદૂષણ" વિષય પર સરળતાથી વાત કરે છે અને પ્રશ્નોના જવાબ પણ આત્મવિશ્વાસ સાથે આપે છે.
  હવે તે જાહેરમાં પોતાના વિચારો મુક્ત રીતે રજૂ કરતા ખચકાટ અનુભવશે નહીં.

○ **તૈયારી માટે પગલાં:**

1. વિષય પસંદ કરો.
2. લેખન સામગ્રી વાંચો અને નોટ્સ બનાવો.
3. મુખ્ય મુદ્દાઓ એકઠાં કરો.
4. સ્પષ્ટ અને સરળ ભાષામાં વિધિવત સ્લાઇડ્સ/નોટ્સ તૈયાર કરો.
5. રિહર્સલ કરો.
6. પ્રસ્તુતિ દરમિયાન શ્રોતાઓ સાથે દૃષ્ટિસંપર્ક અને સ્પષ્ટ અવાજ રાખો.

○ **પદ્ધતિઓ:**

- PowerPoint પ્રેઝન્ટેશન
- મૌખિક ચર્ચા
- નાટ્યાત્મક રજૂઆત (Role Play)
- ગ્રાફ, ચાર્ટ અને પોસ્ટરનો ઉપયોગ

○ **નિષ્કર્ષ:** ગ્રુપ ચર્ચાઓ અને પ્રસ્તુતિઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં ક્રિટિકલ થિંકિંગ, સંવાદ શક્તિ અને ટીમ વર્ક વિકસે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ માત્ર વાચનક્ષમતા જ નહિ પણ વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં પણ ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

B. પુસ્તક સમીક્ષાઓ અને રિપોર્ટ્સ

○ **પરિચય:** પુસ્તક સમીક્ષા (Book Review) અને પુસ્તક રિપોર્ટ (Book Report) એ વાચન પછીની પ્રવૃત્તિઓ છે, જેનાથી વિદ્યાર્થીઓના વાચન સમજશક્તિ, અભિવ્યક્તિ કૌશલ્ય અને વિશ્લેષણાત્મક દૃષ્ટિકોણનો વિકાસ થાય છે.

1) પુસ્તક સમીક્ષા (Book Review):

○ **હેતુ:** વાંચેલી કૃતિ વિશે પોતાનો વ્યક્તિગત વિચાર કે અભિપ્રાય આપવો.

○ **લક્ષણો:**

- પુસ્તકનું શીર્ષક અને લેખકનું નામ
- કથાવસ્તુની ટૂંકી ઝાંખી (Spoiler વગર)
- મુખ્ય પાત્રો અને તેમનું વર્ણન
- લેખનની શૈલી (અંદાજ, અભિવ્યક્તિ અને ગોઠવણી)

- શું વાંચકને પસંદ પડ્યું / ન પડ્યું – અને કેમ?
- અંતે – શા માટે અન્યોને આ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ?

○ **ઉદાહરણ:**
"સાંજ પડતાં..." લખેલી કૃતિમાં લેખકે કુદરતના રમણીય દૃશ્યોને ખૂબ જ સરળ અને ભાવસભર ભાષામાં રજૂ કર્યા છે. પાત્રો જીવંત લાગે છે. ખાસ કરીને અંતમાં દર્શાવેલો તાત અને પૌત્રી વચ્ચેનો સંવાદ હૃદયસ્પર્શી છે."

2) પુસ્તક રિપોર્ટ (Book Report):

○ **હેતુ:** પુસ્તકના મુખ્ય ઘટકો અને વિગતોનું વિધાનાત્મક અને તટસ્થ સારાંશ.

○ **લક્ષણો:**

- પુસ્તકની માહિતી (શીર્ષક, લેખક, પ્રકાશક, પ્રકાશન વર્ષ)
- શૈલી-સ્વરૂપ: કથા, કાવ્ય, આત્મકથા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન...
- મુખ્ય પાત્રો અને તેમનો રોલ
- ઘટનાક્રમનું ક્રમબદ્ધ વર્ણન
- સંદેશો કે મૌલિક વિચારો
- નિષ્કર્ષ

○ **તફાવત:**

પાસું	પુસ્તક સમીક્ષા	પુસ્તક રિપોર્ટ
અભિપ્રાય	હોય છે	સામાન્ય રીતે તટસ્થ હોય છે
દૃષ્ટિકોણ	વ્યક્તિગત દૃષ્ટિથી	માહિતી દૃષ્ટિથી
લંબાઈ	ટૂંકી અને ગુણાત્મક	લાંબી અને વિગતોપૂર્ણ
હેતુ	રસ અને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવો	માહિતી આપવી, સમજૂતી કરવી

○ **વ્યવહાર માટે માર્ગદર્શન:**

1. **પુસ્તક પસંદ કરો:** તમારા રસ અનુસાર.
2. **નોધ કરો:** વાંચતી વખતે મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ અને પાત્રો નોંધો.
3. **મૂળ વિચાર સમજવો:** લેખક શું કહેવા માંગે છે?
4. **પ્રસ્તાવના લખો:** પુસ્તકનો પરિચય.
5. **મુખ્ય મુદ્દાઓ લખો:** પાત્રો, કથાવસ્તુ, સંદેશ.
6. **અંતે:** તમારું મૂલ્યાંકન અને અભિપ્રાય (ફક્ત સમીક્ષામાં).

○ **વિદ્યાર્થીઓ માટે લાભો:**

1. વાચન અવલોકન અને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની કુશળતા વધે છે.
2. અભ્યાસક્રમ માટે રીવિઝન સરળ બને છે.
3. લેખનશૈલી અને તર્કશક્તિનો વિકાસ થાય છે.

C. સ્વતંત્ર વાંચન અને પ્રતિસાદ

○ સ્વતંત્ર વાંચન એ એવી પ્રવૃત્તિ છે, જેમાં વિદ્યાર્થી પોતાની રુચિ અનુસાર પુસ્તકો, લેખો, કાવ્યો કે અન્ય સાહિત્ય કૃતિઓ પસંદ કરીને વાંચે છે. આ પ્રકારના વાંચન દ્વારા વ્યક્તિગત રસ, સામાજિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ, ભાષાકૌશલ્ય તેમજ આત્મવિશ્વાસ વધે છે.

○ **સ્વતંત્ર વાંચનના લક્ષણો:**

1. શિક્ષકના નિયંત્રણ વિના, વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર રીતે પુસ્તક પસંદ કરે છે
2. નિયમિત અને ગહન વાંચન પર ભાર.
3. વાંચનનો ઉદ્દેશ માત્ર અભ્યાસ માટે નહીં પરંતુ આનંદ માટે પણ હોય છે.

4. વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની ગતિ અનુસાર વાંચે છે.
5. કોઈ નિર્ધારિત પ્રશ્નોના જવાબ આપવા સિવાય વ્યક્તિગત પ્રતિસાદ આપવામાં આવે છે.

- **પ્રતિસાદ શું છે?**

  પ્રતિસાદ એ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં વિદ્યાર્થી પોતાના વાંચન અનુભવ પર અભિપ્રાય આપે છે. તેમાં સામેલ હોઈ શકે છે:
  - શું ગમ્યું / ન ગમ્યું?
  - કયા પાત્ર સાથે જોડાઈ શક્યા?
  - લેખકની ભાષા કે શૈલી કેવી લાગી?
  - શું આ પુસ્તક બીજાને ભલામણ કરશો?

- **પ્રતિસાદના પ્રકારો:**

પ્રકાર	વર્ણન
લેખિત પ્રતિસાદ	નોટબુક કે વર્કશીટમાં અભિપ્રાય લખવો
ચિત્રાત્મક પ્રતિસાદ	દૃશ્યો ચિત્રથી દર્શાવવું
મૌખિક પ્રતિસાદ	ગ્રુપમાં ચર્ચા કરવી
સર્જનાત્મક પ્રતિસાદ	કાવ્ય, પત્ર, પત્રિકા, નાટ્યરૂપાંતરણ વગેરે બનાવવું

- **લાભો:**

1. વાંચનપ્રતિ પ્રતિસાદ આપવાની ટેવ પડે છે.
2. વ્યક્તિત્વ અને દૃષ્ટિ વિકસે છે.
3. ભાષા અને વિચારો વ્યક્ત કરવાની કળા વિકસે છે.
4. આત્મ-અન્વેષણ (self-exploration) અને આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ થાય છે.

સંદર્ભ:

‘વાચન-લેખન પદ્ધતિ અને પ્રયુક્તિઓ’ – સર્વશિક્ષા અભિયાન

- https://www.realgujjuedu.in/2024/02/reading-skills.html#google_vignette
- https://kcgjournal.org/kcg/wp-content/uploads/Education/issue12/Issue12-Rajesh%20Rathod.pdf
- https://www.adda247.com/teaching-jobs-exam/hindi-pedagogy-study-notes-shravan-vachan-koshal/
- https://www.mpgkpdf.com/2021/11/importance-of-reading-skill-in-hindi.html#google_vignette

ISSN: 3107-3557 (Online)

'છંદોલય' અંતર્ગત 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોમાં આધુનિકતાનો આસ્વાદ

Mr. Jaydip R. Vala
Research Scholar in Gujarati

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમયની દૃષ્ટિએ યુગ વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વાતંત્ર્ય પછીના ઈ.સ. ૧૯૫૫ થી ઈ.સ ૧૯૮૫ સુધીના સમયગાળાને આધુનિકયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેના મૂળમાં વિદ્રોહ, અસ્વીકાર અને ઉચ્છેદ પડેલા છે. આધુનિકતાના આવિર્ભાવની પાછળ યુગચેતના અને આધુનિક ચિંતનની ભૂમિકા રહેલી છે. આધુનિકતા (Modernity)નો અર્થ સંકુલ છે. એમાં નવી નવી અર્થછાયાઓ ઉમેરાતાં એ સંકુલતામાં સતત વૃદ્ધિ અને વિકાસ થતો રહ્યો છે. આધુનિકતા એટલે જેમાં પરંપરાથી મુક્ત થવાની ઝંખના હોય તે. ગુજરાતી સાહિત્યની અંદર આધુનિકતાનો આવિષ્કાર પૂર્ણ સ્વરૂપમાં સુરેશ જોશીની કવિતામાં પ્રગટે છે, પરંતુ તે પૂર્વે પણ ઘણા કવિઓની કવિતામાં આધુનિકતાના અંશો જોવા મળે છે. જેમકે કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ, નિરંજન ભગત, પ્રિયકાન્ત મણિયાર, હસમુખ પાઠક, નલિન રાવળ આદિ કવિઓની કવિતામાં આધુનિકતાનાં લક્ષણો જોવા મળે છે. અહીં નિરંજન ભગતના 'છંદોલય' કાવ્યસંગ્રહમાંના 'પ્રવાલદ્વીપ'ના કાવ્યોમાં જોવા મળતી આધુનિકતાનો આસ્વાદ કરાવવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છે.

અનુગાંધીયુગના અગ્રણી કવિ નિરંજન ભગતનો જન્મ તા.૧૮/૦૫/૧૯૨૬ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. તેમની પાસેથી સૌપ્રથમ ઈ.સ ૧૯૪૯માં 'છંદોલય' નામનો કાવ્યસંગ્રહ મળે છે. ત્યાર પછી 'કિન્નરી' (૧૯૫૦), 'અલ્પવિરામ' (૧૯૫૪), 'છંદોલય' (૧૯૫૭ - જે 'પ્રવાલદ્વીપ'ની રચનાઓ ઉમેરીને તૈયાર કરેલો પ્રતિનિધિ કાવ્યસંગ્રહ છે.), '૩૩ કાવ્યો' (૧૯૫૮) વગેરે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. નિરંજન ભગતની કવિતા પોતીકા અનેક વિશેષોથી સમૃદ્ધ છે. નિરંજન ભગત બહુશ્રુત વિદ્વાન અધ્યાપક હોવા સાથે જીવનમૂલ્યોના આરાધક તથા સંરક્ષક નાગરિક તરીકે જીવવા મથતા નગરવાસી કવિ છે.[1]

કવિ નિરંજન ભગતના કાવ્યસંગ્રહ 'છંદોલય'ની બીજી સંકલિત આવૃત્તિનું પ્રકાશન ઈ.સ ૧૯૫૭માં થયું છે. જેમાં ઈ.સ ૧૯૪૬ થી ઈ.સ ૧૯૫૬ સુધી લખાયેલા આધુનિક નગરસંવેદનનાં ૧૬ જેટલાં કાવ્યોને 'પ્રવાલદ્વીપ' નામે છંદોલયની સંવર્ધિત આવૃત્તિમાં આવરી લેવામાં આવ્યા છે. આ 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોમાં ગુજરાતી કવિતાનો આધુનિક ભાવબોધનો પ્રથમ ઉન્મેષ ઝીલાયેલો જોવા મળે છે. નિરંજન ભગત જણાવે છે કે 'પ્રવાલદ્વીપ' એ 'છંદોલય'ના કેન્દ્રમાં છે. 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોનો એક જ વિષય છે-મુંબઈ શહેર, એક આધુનિક નગર, આધુનિકતાનું નગર. આમ, 'પ્રવાલદ્વીપ'ની કવિતા એ આધુનિકતાની કવિતા છે, આધુનિક કવિતા છે. એમાં વિષયની એકતા છે. આ કાવ્યગુચ્છના શીર્ષક તરીકે કવિએ 'કાળમૃગયા' અને 'અંધારયાત્રી' એવા બે વિકલ્પોનો પણ વિચાર કર્યો હતો. પણ 'પ્રવાલદ્વીપ' વધુ મૂર્ત અને માર્મિક હતું તેથી અંતે એ શીર્ષક તરીકે સ્વીકાર્યું હતું. 'પ્રવાલદ્વીપ' એટલે પરવાળાનો ટાપુ. મુંબઈ અગાઉ પરવાળાનો ટાપુ હતો અને કાલાંતરે ક્યારેક ફરી એક વાર પાછો પરવાળાનો ટાપુ થશે. 'પ્રવાલદ્વીપ'નો કાવ્યનાયક કહી શકે છે કે 'I am Bombay' - 'હું જ મુંબઈ છું.' 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોમાં એકલા અટુલા મનુષ્યના ચિત્ત પર, સંવેદન પર મુંબઈના સ્થળ, કાળ અને પાત્રોનો પ્રભાવ અને પ્રત્યાઘાત છે. 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યો ચિંતનોર્મી કાવ્યો છે.

'નગરનું સંતાન' તરીકે પોતાને ઓળખાવનાર નિરંજન ભગત પોતાની કાવ્યરચનામાં મહદંશે માયાનગરી મુંબઈને કેન્દ્રમાં રાખતા જોવા મળે છે. તેઓ તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'છંદોલય'માંના 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોની અંદર 'મુંબઈનગરી', 'આધુનિક અરણ્ય', 'મ્યૂઝિયમમાં', 'ઝૂમાં', 'ઍક્વેરિયમમાં', 'ઍરોડ્રોમ પર', 'કાફેમાં', 'ફોકલેન્ડ રોડ', 'ફ્લોરા ફાઉન્ટન', 'ફાઉન્ટનના બસસ્ટોપ પર', 'ચર્ચગેટથી લોકલમાં', 'હૉર્નબી રોડ', 'કોલાબા પર સૂર્યાસ્ત', 'ઍપોલો પર ચન્દ્રોદય', 'પાત્રો', 'ગાયત્રી' જેવાં ૧૬ કાવ્યોનો સમાવેશ કરે છે.

ઉપરોક્ત તમામ કાવ્યો આધુનિક મહાનગરી મુંબઈને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાયાં છે. આ 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યો આધુનિકતાવાદી વલણો-લક્ષણો પ્રગટ કરતાં જોવા મળે છે. આ તમામ કાવ્યોની અંદર આધુનિકતાનું કેવું સ્વરૂપ નિરૂપણ પામ્યું છે તેનો અભ્યાસ કાવ્યોને કેન્દ્રમાં રાખીને કરીએ.

'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોનો પ્રથમ મણકો 'મુંબઈનગરી' છે. આ રચનાની અંદર મુંબઈનગરીના વિસ્તાર, એની બરછટતા, દુર્ભેદ્યતા, સંવેદનશૂન્યતા, યાંત્રિકતા, નિર્વીર્યપણાને માત્ર 'મગરી'ના કલ્પન દ્વારા જ કેવું સૂચવી દેવાયું છે ! આ નગરી 'મગરી' જેવી ખરી, પરંતુ જેની તાકાત પુચ્છમાં રહેલી હોય છે, તે પૂંછડી ગુમાવેલી મગરી જેવી આ નગરીમાં રહેતા લોકો કેવા છે તેની વાત કરતાં કવિ કહે છે કે;

“ ચલ મન મુંબઈનગરી,
જોવા પુચ્છ વિનાની મગરી !
જ્યાં માનવ સૌ ચિત્રો જેવાં ,
વગર પિછાને મિત્રો જેવાં ;
નહીં પેટી, નહીં બિસ્ત્રો લેવાં,
આ તીરથની જાત્રા છે ના અઘરી ! ”[2]

આમ, આ રચનામાં કવિ આધુનિક અરણ્ય એવા મુંબઈનગરની વ્યથા પાસે લઈ જાય છે. સિમેન્ટ, કોંક્રીટ, કાચ, શિલા, તાર, ખીલા, સ્ક્રૂનું અરણ્ય એવું મહાનગર મુંબઈ આધુનિક નગરની યાંત્રિકતાને પ્રથમવાર ગુજરાતી કવિતામાં લાવે છે. કવિ આ મહાનગરની બાહ્ય સામગ્રી વડે વ્યંગ કરે છે કે ઈન્દ્રજાલની લીલાને પણ ભૂલાવી દે એવી આ સ્વર્ગની સામગ્રી છે ! અહીં આપણે આધુનિકતા અને યાંત્રિકતાનો સમન્વય જોઈ શકીએ છીએ.

'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોનો દ્વિતીય મણકો 'આધુનિક અરણ્ય' નમૂનારૂપ કાવ્ય છે. અહીં નિરંજન ભગતે પૃથ્વી છંદનો અર્થપૂર્ણ અને સફળ પ્રયોગ કર્યો છે. આ કાવ્યમાં મહાનગર મુંબઈને જંગલ સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. કવિને આ નગર એક એવું અરણ્ય લાગે છે કે જેમાં હિંસક પશુઓની જેમ અસંખ્ય માનવીઓ અહીં તહીં ઘૂમતા દેખાય છે. જંગલમાં જેમ પશુઓ ઉદર નિમિત્તે શિકાર કરવા નીકળી પડે છે, તેમ શહેરમાં પણ માનવીઓ નોકરી-ધંધા-આજીવિકા માટે સવારથી સાંજ અહીં તહીં ભટક્યા કરતા નજરે પડે છે. આ મહાનગરની અંદર બાહ્ય અને ભૌતિક ભવ્યતા જોવા મળે છે, પરંતુ નૈસર્ગિક, કુદરતી વાતાવરણનો સતત અભાવ જોવા મળે છે. આધુનિકતા સાથે આ પ્રકારની અભાવગ્રસ્ત સ્થિતિ-પરિસ્થિતિ પણ સંકળાયેલી છે. વર્તમાન સમયની અંદર પણ મોટા શહેરોએ માનવીની સાથે સંકળાયેલ પ્રકૃતિના કુદરતી વાતાવરણને છિનવી લીધું છે. તેની વાત કવિ અહીં વ્યક્ત કરે છે;

“ વનસ્પતિ નહીં, ન વેલ, નહીં વૃક્ષ જ્યાં ઝૂમતાં;
વિહંગ નહીં, રેડિયો ટહુકતો પૂરે વોલ્યુમે;
નહીં ઝરણ, શી સરે સડક સ્નિગ્ધ આસ્ફાલ્ટની ;
ન પ્રેત, પણ આ ઈમારત વિચિત્ર કૈં ઘાટની;”[3]

આ કાવ્યની અંદર કવિ આધુનિક નગરની વાત કરે છે. જ્યાં બધા લોકો યંત્રવત્ પોતાનું જીવન જીવે છે. અને કવિ કલ્પના પણ કરે છે કે

કદાચ રાક્ષસે અહીં પોતાના સ્વપ્નબીજનું વાવેતર કર્યું હશે અને તેથી જ તે આ વિરાટ સ્વરૂપમાં આધુનિક અરણ્ય રૂપે ફૂલ્યાં-ફાલ્યાં હશે. આમ, કવિએ અહીં આધુનિકતાને આધુનિક અરણ્યના રૂપમાં રજૂ કરી છે.

'મ્યૂઝિયમમાં' કાવ્યમાં કવિ સિંહને જુએ છે. અને તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે તને હું જોઉં છું ત્યારે જાણે કે હું વનમાં ઊભો હોય તેવું લાગે છે. અહીં કવિ પોતાની વ્યથા રજૂ કરે છે અને અંતિમ પંક્તિઓમાં કટાક્ષનો તણખો મૂકે છે.

"તને હું જોઉં છું,
અને... નહીં, નહીં, હું જોઉં માત્ર તાહરીપ્રતિકૃતિ;
તને હું જોઉં છું ન, જોઉં માત્ર સ્વપ્નની જ વિકૃતિ. "[4]

'મ્યૂઝિયમમાં' કાવ્યમાં સિંહને જોઈને કવિને જે અનુભૂતિ થાય છે તેનાથી વિપરીત અનુભૂતિ પિંજરામાં પુરાયેલા સિંહને જોઈને કવિ 'ઝૂમાં' કાવ્યમાં વ્યક્ત કરે છે. જંગલમાં છૂટા ફરતા સિંહમાં જે સ્ફૂર્તિ, ઝનૂન અને પૌરુષ છે, તે બધું જ પિંજરામાં પુરાયેલા સિંહમાં પણ છે; પરંતુ વન્યભૂમિની વિશાળતા અને આઝાદી તેની પાસે નથી. અહીં કવિ ગુલબંકી છંદ દ્વારા કાવ્યમાં ચમત્કૃતિ સાધે છે. અંતિમ પંક્તિમાં કવિ આધુનિક માનવીની માનસિકતા સિંહને કેન્દ્રમાં રાખીને વ્યક્ત કરે છે;

" પિંજરે પૂરી તને જણાવશું
સમાજની કળા બધીય, સભ્યતા ભણાવશું,
અને બધાયં માનવી અમે થશું
તને જ જોઈ જોઈ સભ્યતા થકી પશુ."[5]

આધુનિક માનવીની વિડંબના અહીં વ્યક્ત થઈ છે. નિરંજન ભગતે માનવ નિયતિની વક્રતા અહીં રજૂ કરી છે. મનુષ્ય સિંહને પિંજરામાં પૂરી તેને સમાજની બધી કળાઓ અને સભ્યતા શીખવે છે, જ્યારે બીજી બાજુ બધા માનવીઓ સિંહની સભ્યતા જોઈ જોઈને પશુતા શીખે છે.

'ઍક્વેરિયમમાં' ગુલબંકી છંદમાં રચાયેલું કાવ્ય છે. આ કાવ્યમાં 'માછલી'નું પ્રતિકાત્મક આલેખન થયું છે. આ રચના દ્વારા પણ મહાનગરવાસીઓની નિરર્થક ભાગંભાગ અને કૃત્રિમ જીવનને પ્રતિકાત્મક રીતે ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. 'એક્વેરિયમમાં' રહેલી માછલી પોતે સમુદ્રમાં છે તેવી અનુભૂતિ સાથે પોતે નિરર્થક અને કંઈક પ્રાપ્ત કરી શકવાની દોડમાં વ્યર્થ પ્રયાસ કરે છે. તેની વાત કવિ અહીં રજૂ કરતા કહે છે કે;

" વેંતવેંતમાં જ ગાઉ ગાઉ માપવા
અને ન ક્યાંય પ્હોંચવું,
સદાય વેગમાં જ પંથ કાપવા,
ન થોભવું, ન શોચવું."[6]

અહીં નગરજીવન જીવતા મનુષ્યની યાંત્રિક અને ખોખલી જીવનશૈલી અને સંબંધોની કૃત્રિમતાને કવિએ આ કાવ્યની અંદર માછલીની પ્રતિકાત્મક અભિવ્યક્તિ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે.

કવિ નિરંજન ભગતે 'ઍરોડ્રોમ પર' કાવ્યની અંદર વિહંગ (પક્ષી)ની વેદના વ્યક્ત કરી છે;

" પર્ણહીન વૃક્ષની અહીં વિશાળ ડાળ
ન નીડમાં, નભે જ ગીત ગાય એકસૂર;
સ્હેલતું, સદાય સ્હેલતું,
પરંતુ શું સુભાગ્ય કે ઈંડું ન મેલતું ! "[7]

આમ, આ કાવ્યમાં નગરની અંદર રહેતા વિહંગની વ્યથા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પોતાને ઈંડું મૂકવું છે પણ ક્યાં મૂકવું ? એ પ્રશ્ન છે. કેમકે વૃક્ષ ઉપર તો પર્ણો જ નથી. આધુનિક સમયની અંદર માનવીએ પોતાની વસાહત બનાવવા માટે કેટલાય વૃક્ષોનું નિકંદન કાઢ્યું છે અને અમુક વૃક્ષો તો સાવ સુકાઈ ગયાં છે. તો આ અબોલ પક્ષીઓ કઈ રીતે પોતાની વસાહત બનાવે ? અહીં વ્યંગ્ય પ્રગટ થાય છે.

'કાફેમાં' કાવ્યની અંદર કવિએ નગરમાં વસતા મનુષ્યની વિડંબનાઓ ઉપજાતિ છંદમાં વ્યક્ત કરી છે. આ સ્થળવિષયક કાવ્યની અંદર

મનુષ્યના વ્યથાભાવને કલ્પન દ્વારા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે;

" કાફેમહીં મંદ પ્રવેશતી, યથા
સમુદ્રનાં રુદ્ર તૂફાન સૌ સહી
કો ભગ્ન નૌકા તટ નાંગરી રહી;
કૉફી નહીં, ત્યાં કપમાં હતી વ્યથા. "[8]

'ફૉકલેન્ડ રોડ' કાવ્યમાં આધુનિક સમયની અંદર થતાં સ્નેહલગ્નના નગ્ન સ્વરૂપને વ્યક્ત કર્યું છે. નિરંજન ભગતે 'ફ્લોરા ફાઉન્ટન' કાવ્ય ગુલબંકી છંદમાં લખ્યું છે. આ કાવ્યમાં મહાનગર મુંબઈનું વાસ્તવિક ચિત્ર ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. અહીં કલ્પનશક્તિ દ્વારા કાવ્યને સિદ્ધ કરવામાં કવિ સફળ રહ્યા છે.

'ફાઉન્ટનના બસસ્ટૉપ પર' આધુનિકતાવાદી લક્ષણો ધરાવતી સુદીર્ઘ કાવ્યરચના છે. આ કાવ્યમાં નગર, નગરમાં વસતા માનવીઓ, નગરની કુરૂપ વાસ્તવિકતા, માનવીની વ્યર્થ દોડ, લક્ષ્યવિહીનતા, દિશાશૂન્યતા, માનવજીવન અને પ્રવૃત્તિની ક્ષુલ્લકતા, ભીડ (ગીચતા), સંવેદનતાનો અભાવ (સંવેદનશૂન્યતા) જેવાં આધુનિક ગણાયેલાં ભાવસંવેદનો નિરૂપાયાં છે. કવિએ મહાનગરોની અંદર વૃક્ષો અને કુદરતી પ્રકૃતિનાં દર્શન કેટલાં દુર્લભ હોય છે તે અહીં કટાક્ષ કરતાં બતાવ્યું છે;

" ઊગ્યાં છ એમ તો અહીંય (ભૂલથી જ ?) જૂજ વૃક્ષ,
વ્યર્થ ? ને વિચિત્ર ? ના, કદાચ એ જ એક આશ
કે હજી થયો ન સર્વનાશ; "[9]

'ચર્ચગેટથી લોકલમાં' કાવ્યમાં કવિએ ચર્ચગેટનું પ્લેટફૉર્મ જાણે કે કોઈ બેટ હોય તેવી અનુભૂતિ કરાવી છે. આ કાવ્યમાં અંગ્રેજી શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને પ્રયોગશીલતાને સિદ્ધ કરી બતાવી છે. 'હૉર્નબી રોડ' કાવ્યમાં કવિ સ્નિગ્ધ, સૌમ્ય અને સપાટ એવા આસ્ફાલ્ટના રોડની વાત વ્યક્ત કરે છે. આસ્ફાલ્ટ રોડ પર વૃદ્ધ, યુવાન, મજૂર, કારકુન, ટાઈપિસ્ટ, સ્ત્રી લલનાઓ અને કેટલાય કવિ જેવા કવિઓ સવારસાંજ કામકાજ હોય કે ન હોય; છતાં આવ-જા કરે છે. તે કવિ આ રીતે વ્યક્ત કરે છે;

" અહીં સવારસાંજ,
હોય કે ન હોય કામકાજ,
કેટકેટલાં મનુષ્ય – એકમેકથી અજાણ
ને છતાં ન કોઈ પ્રેત, સર્વમાં હજીય પ્રાણ- "[10]

અહીં 'હૉર્નબી રોડ' પર આવતા દરેક વ્યક્તિઓની નિરર્થકતા અને વિડંબના વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

'કોલાબા પર સૂર્યાસ્ત' કાવ્યમાં નગરમાં આથમતા સૂર્ય પછીનું કેવું દૃશ્ય સર્જાય છે તેનું ચિત્ર ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. સૂર્ય અસ્ત થઈ રહ્યો છે, છતાં નગરમાં રોજિંદા જીવનની વ્યર્થ દોડધામ ચાલુ જ છે અને કાફેમાં પ્યાલા, રકાબી, છરી વગેરે વસ્તુઓનો ખખડવાનો અવાજ આવી રહ્યો છે. કવિ અંધકારમાં ડૂબતા સંસારની વાત આ રીતે વ્યક્ત કરે છે;

" જાણે સ્તબ્ધ થતો થીજે પવન શું, ને અબ્ધિ તો કાચનો,
શૂન્યત્વે સઘળું ડૂબે તિમિરમાં સંસાર આ સાચનો, "[11]

કવિ નિરંજન ભગતનાં કાવ્યોમાં મહદંશે સૂર્યાસ્ત, અંધકાર, તમિસ્ત્રલોક, તિમિર જેવા શબ્દો પ્રયોજાયેલા છે. જે પ્રતિકાત્મક રીતે નગરજીવનમાંથી અદૃશ્ય-લુપ્ત થયેલા પ્રકાશ-તેજને સૂચવે છે. આ બધા શબ્દો ધુમ્મસાઈ ગયેલા માનવજીવનને ઉપસાવતા હોવાથી આ પ્રકારના વર્ણનમાં આધુનિકતાવાદી વલણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

'ઍપોલો પર ચન્દ્રોદય' સોનેટ રચના શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદમાં રચાયેલ છે. આ સોનેટ કાવ્યમાં કવિએ રાત્રિના અંધકારમાં થતા ચન્દ્રોદયથી રચાતા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની વાત રજૂ કરી છે. રાત્રિના અંધકારમાં ઍપોલો તટ પર

ISSN: 3107-3557 (Online)

રોશનીથી રસ્તાઓ ભભકે છે અને અસંખ્ય ભીડ લોકોની જોવા મળે છે. અહીં પણ મહાનગરની રાત્રિની કૃત્રિમતા પ્રગટ થાય છે.

'પ્રવાલદ્વીપ'ની આધુનિક રચનાઓમાં 'પાત્રો' શીર્ષક હેઠળ મુકાયેલ કવિ, ફેરિયો, આંધળો, ભિખારી, વેશ્યા અને પતિયો એમ છ પાત્રોની ઉક્તિઓ દ્વારા આધુનિક સમાજ અને સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અટ્ટહાસ્ય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. આ કાવ્યમાં 'ભિખારી'ની ઉક્તિઓ માનવ-માનવ વચ્ચેના તેમજ માનવ અને ઈશ્વરના સંબંધોમાં આવેલ પરિવર્તનને વ્યક્ત કરતી હોવાથી આધુનિક છે. તેની ઉક્તિઓ જોઈએ...

" આ હાથ જે સામે ધર્યો
એ હાથને ઘડનારનો પણ હાથ
એના જેટલો લાચાર ને પામર ઠર્યો,
ત્યાં કોણ કોને આપશે રે સાથ ? "[12]

આ નગરમાં રહેતા ફેરિયાની કેવી દશા છે તે 'ફેરિયો' રચનામાં વ્યક્ત થઈ છે. અચેતન-જડ એવી ભીંત અને વૃક્ષોમાં પણ સમયાંતરે પરિવર્તન આવે છે, પરંતુ ફેરિયાના જીવનમાં કોઈ પરિવર્તન આવતું નથી. આ વાત રજૂ કરતા ફેરિયો કહે છે કે;

" જોકે મને સૌ ફેરિયો કહે છે છતાં ફરતો નથી,
પણ એમ તો મારું નસીબે ક્યાં ફરે છે ? "[13]

અહીં, ફેરિયાને બધા ફેરિયો કહે છે છતાં એ ફરતો નથી. એમ એના જીવનમાં પણ કોઈ બદલાવ આવતો નથી. અહીં આધુનિક સમયની અંદર આ ફેરિયાની વ્યથા વ્યક્ત થાય છે. ફેરિયો એકવિધ જીવનથી કંટાળી ગયેલા નગરવાસીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે નિરૂપાયો છે. આ જ પ્રમાણે 'આંધળો' રચના પણ આંધળાની વ્યથા અને સમસ્યાઓ રજૂ કરે છે. પોતાના જન્મ વિશેની શંકાના કારણે આંધળો કહે છે;

" કે શું હજુ હું ગર્ભમાંથી નીકળ્યો ના બ્હાર
તે મારા જનમને કેટલી છે વાર ? "[14]

આમ, 'પાત્રો'માં કવિ, ફેરિયો, આંધળો, ભિખારી, પતિયો અને વેશ્યા આ આધુનિક મહાભારતના પાંચ પાંડવો અને એક દ્રૌપદી એમ કુલ છ પાત્રો નિરૂપાયાં છે. આ કાવ્યગુચ્છ ભાવસંવેદન, નિરૂપણરીતિ, ભાષા અને જીવન પ્રત્યેના દૃષ્ટિકોણના સંદર્ભે આધુનિકતાવાદી છે.

'ગાયત્રી' કાવ્યમાં આધુનિક નગરના આધુનિક મનુષ્ય માટેની પ્રાર્થના વ્યક્ત થઈ છે. આ કાવ્ય પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાંય એમ ત્રણ વિભાગમાં વિભાજન કરીને લખવામાં આવ્યું છે.

"પ્રાતઃ
સિન્ધુશય્યા પરે સૂતી સ્વપને નીંદરમાં સરી,
આછેરાં અંચલો ધારી નગરદ્વીપ-સુન્દરી ;
મુખે છે મૃત્યુનો લેપ, ગીતનો સુરમો દૃગે,
ધીરેથી ઊછળે છાતી હૈયે શા હીરલા ઝગે; "[15]

ઉપર દર્શાવેલ કાવ્યમાં કવિએ નગર અને માનવી વચ્ચેનો દ્વન્દ્વ રજૂ કર્યો છે. નગરની અંદર મનુષ્ય જ્યારે એકલો હોય છે ત્યારે તેને સમૂહમાં હોય તેવો અનુભવ થાય છે અને સમૂહમાં હોય ત્યારે એકાંતનો અનુભવ થાય છે. મહાનગરની અંદર ક્ષણમાં થતા બાહ્ય અને ભૌતિક પરિવર્તનની વચ્ચે માનવીને માટે આંતરિક અને આધ્યાત્મિક પરિવર્તન અશક્ય છે. મનુષ્યમાં નિર્વાસન, નિબદ્ધતા, નિર્વેદ, નિસરતા, નિરાધારતા અને નિર્વીર્યતાનો સ્પર્શ થાય છે. વ્યક્તિ મૃત્યુને જીવન માને છે અને જીવનને મૃત્યુ માને છે અને પોતે પોતાનું જીવન જીવ્યા વગર જ મૃત્યુ પામે છે. અહીં કવિએ નગરમાં વસતા માનવીની આંતરિક માનસિકતાને પ્રગટ કરી છે. 'ગાયત્રી'માં બાહ્ય જગતમાં કે બાહ્યજીવનમાં સંઘર્ષ નથી, પરંતુ આધુનિક મનુષ્યના આંતરજગતમાં, આંતરજીવનમાં, આધુનિક મનુષ્યના ચિત્તમાં, દ્વિદલ વ્યક્તિત્વમાં સંઘર્ષ છે.

આમ, 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોમાં 'આધુનિકતાનું અરુણ પ્રભાત' આપણે જોઈ શકીએ

છીએ. આ કાવ્યોમાં આધુનિક નગર કેવું હોવું જોઈએ અને કેવું છે ? આધુનિક મનુષ્ય કેવો હોવો જોઈએ અને કેવો છે ? એવી પ્રશ્નોત્તરી કરવામાં આવી છે. આ કાવ્યોમાં માત્ર મહાનગર મુંબઈ અને મુંબઈના મનુષ્યોની જ નહીં પણ આધુનિક નગર અને આધુનિક મનુષ્ય માત્રની વેદના, પીડા અને કરુણતા છે અને આ પીડા અને કરુણતા પ્રત્યે સંવેદના અને કરુણા વ્યક્ત થઈ છે. આમ, કવિશ્રી નિરંજન ભગતનું ગુજરાતી નગર કવિતામાં વિશિષ્ટ અને મૂલ્યવાન પ્રદાન રહ્યું છે. આધુનિકતાના સંદર્ભે આપણે જ્યારે નિરંજન ભગતના 'છંદોલય' કાવ્યસંગ્રહમાં સંગ્રહિત 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યો તપાસીએ છીએ ત્યારે તેની અનેક વિશિષ્ટતાઓ અને લાક્ષણિકતાઓ જોઈ શકીએ છીએ. માટે જ ગુજરાતી કવિતાની અંદર આધુનિકતાવાદી વલણ અને આધુનિક જીવનશૈલીનું સૌપ્રથમ આલેખન નિરંજન ભગતના 'છંદોલય'માં સંગ્રહિત 'પ્રવાલદ્વીપ'નાં કાવ્યોથી જ થયું હશે, તેવું આપણે તેમની કવિતાઓના આસ્વાદન દ્વારા ચોક્કસપણે કહી શકીએ.

- **સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ** :

1. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય (ઈતિહાસ), લેખક. પ્રિ.ડૉ.બહેચરભાઈ ર. પટેલ, પ્રકાશક. નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ-અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૯૪, પૃષ્ઠ નં-૪૪૮-૪૪૯
2. ભગત, નિરંજન, ‘છંદોલય’, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૭૪, પૃષ્ઠ નં-૨૦૧
3. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૦૨
4. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૦૩
5. એજન, પૃષ્ઠ નં- ૨૦૪
6. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૦૫
7. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૦૬
8. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૦૭
9. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૧૦
10. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૧૮
11. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૨૧
12. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૨૫
13. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૨૩
14. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૨૪
15. એજન, પૃષ્ઠ નં-૨૨૮

ISSN: 3107-3557 (Online)

કાળા નાણાંનાં સર્જનનાં કારણો અને તેની અસરો

Dr. Madhuben S. Fadadu
Associate Professor in Economics

વર્તમાન સમયમાં ભારતમાં ગરીબી, બેકારી, વસ્તીવધારો, આવકની અસમાનતા તેમજ ફુગાવા જેવી સમસ્યાઓ જાણે કે કાયમી મહેમાન બની ગયેલ છે એવી એક અતિ ગંભીર અને કોયડા સમાન બની ગયેલ સમસ્યા હોય તો એ કાળા નાણાંની સમસ્યા છે. આજના આધુનિક યુગમાં જયારે વિશ્વ વૈશ્વિકીકરણની દિશા તરફ આગળ વધી રહ્યું છે, ત્યારે અર્થતંત્રમાં પારદર્શિતા અને નૈતિકતાનું મહત્ત્વ સવિશેષ હોય છે પરંતુ તેના સ્થાને કાળા નાણાંની સમસ્યા વિકટ સ્વરૂપે ઉભરી રહી છે જે કાળા માથાના માનવીના કાળા વિચારોનું પરિણામ છે. જેનો પ્રભાવ આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને નૈતિક જીવન પર પડયા વિના રહેતો નથી. અરબોની માત્રામાં આવક અને સંપત્તિની નોંધ હિસાબી ચોપડાઓમાં કરવામાં આવતી નથી આવા બિનહિસાબી નાણાંને આપણે કાળા નાણાં તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આજે ભારત સહિત વિશ્વના ઘણાં દેશોમાં કાળું નાણું એક ગંભીર સમસ્યા બની ચુકી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના અંદાજ અનુસાર ભારતમાં દર વર્ષે રૂ. 6 થી 9 લાખ કરોડનું એટલે કે દેશના કુલ GDPના લગભગ 20% જેટલું કાળું નાણું અર્થવ્યવસ્થાથી બહાર રહે છે એવું માનવામાં આવે છે.

- **કાળું નાણું એટલે શું ?**

કાળું નાણું એ એવું નાણું છે કે જે દંડનીય અથવા ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓમાંથી મેળવવામાં આવે છે અને જેના પર કોઈ કરવેરો ભરવામાં આવતો નથી. આ નાણું સામાન્ય રીતે કરચોરી, લાંચ, ભ્રષ્ટાચાર, હવાલા વ્યવહાર, ટેક્સ હેવન, નકલી ચલણી નોટો, દારૂનો કાળાબજાર, ગુનાઓ કે અન્ય અનૌપચારિક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી મેળવવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કાળું નાણું એ આવકનો એવો સ્ત્રોત છે જે અધિકૃત રીતે જાહેર કરાયેલો નથી અને જેના પર સરકારને કોઈ કર આવક મળતી નથી.

ભારતીય નાણાં મંત્રાલય અને આવકવેરા વિભાગ અનુસાર કાળું નાણું એ આવકનો એવો સ્ત્રોત છે કે જેનું સંપૂર્ણ પદ્ધતિસર પત્રાવલિમાં દસ્તાવેજીકરણ થયેલું નથી અને જેના પર કાયદેસર કર ભરવામાં આવ્યો નથી.

ઉદાહરણ સ્વરૂપે નોંધી શકાય કે કોઈ એક ઉપાદક મબલખ નફાની કમાણી કરે છે, પરંતુ તેનો પૂરતો હિસાબ સરકારને ન આપે તો તે ટેક્સ ચુકવવાથી બચી જાય છે; આ કમાણીને કાળું નાણું કહી શકાય. તેમજ કોઈ સરકારી અધિકારી દ્વારા લાંચ સ્વરૂપે નાણાં લેવામાં આવે તો તે પણ કાળું નાણું જ કહી શકાય. નકલી દવાના વેચાણથી પ્રાપ્ત થયેલી કમાણી પણ કાળું નાણું કહેવાય. આમ મોટા પાયા પર વહીવટો થાય છે, પરંતુ તેની હિસાબી ચોપડાઓમાં નોંધ ન થયેલી હોય તો બધું કાળું નાણું છે.

- **કાળા નાણાંના સર્જનનાં કારણો :**

કાળા નાણાંનાં સર્જન માટે અનેક કારણો જવાબદાર છે જે આર્થિક, નીતિગત, સામાજિક અને સંસ્થાગત સ્તરે જોવા મળે છે. જેમાંનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં કારણો આ પ્રમાણે છે.

(1) મોંઘવારી અને નાણાંના મૂલ્યમાં થતો જતો ઘટાડો:

લગભગ 1956થી ભારતમાં ભાવવધારાની સ્થિતિ સર્જાયેલ છે જે આજે પણ ચાલુ જ છે. સતત નાણાંના મૂલ્યમાં થતા જતા ઘટાડાને કારણે

લોકોની વાસ્તવિક આવકમાં ઘટાડો થતો જાય છે. આથી પોતાના જીવનધોરણને ટકાવી રાખવા કરચોરીનો આશ્રય લેવામાં આવે છે અને લોકો લાંચ-રુશ્વતનો સહારો લેવા તૈયાર થાય છે.

(2) કરવેરાનું માળખું અને તેનું પ્રમાણ:

ભારતીય કરવેરાના માળખામાં પ્રત્યક્ષ કરવેરાનો દર ઊંચો જોવા મળે છે આથી કરચોરી સામાન્ય બાબત બની ગઈ છે. મનોવૈજ્ઞાનિક કારણ છે કે રૂ.100ની કમાણી ઉપર રૂ.30 ટેક્સ આપવાની તુલનામાં રૂ.30ની ટેક્સ ચોરી સરળતાથી કરી શકાતી હોય તો તે વ્યક્તિ કરચોરીનો રસ્તો જ પસંદ કરે છે. ઘણા ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યક્તિગત લોકો પોતાની આવક ઓછી બતાવીને કર ચૂકવવાનું ટાળે છે.

(3) જાહેર ખર્ચ:

સરકાર દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં જાહેર ખર્ચ કરવામાં આવે છે, પરંતુ અયોગ્ય વહીવટી તંત્ર કે વ્યવસ્થા તંત્રના કારણે લોકો દ્વારા કરવામાં આવેલી બચતો જાહેર કાર્યક્રમમાં વપરાય છે અને બચત સ્વરૂપનું સફેદનાણું કાળાં નાણામાં ફેરવાય જાય છે.

(4) નીતિમત્તાનું સ્તર:

વર્તમાન સમયમાં લોકો નૈતિક મૂલ્યોથી પર થતા જાય છે, જૂઠું બોલવું, લાંચ, રુશ્વત, ભ્રષ્ટાચાર, ચોરી કરવી, દાણચોરી વગેરે સામાન્ય બની ગયેલ છે. કાળા નાણાંના સર્જન માટે આ એક સૌથી મોટું કારણ ગણાવી શકાય. ભારતમાં કરચોરી માટે ધનિક વર્ગ, અધિકારી વર્ગ, સરકારી કર્મચારી વર્ગ તથા રાજકારણી વિશેષ જવાબદાર છે. નોકરી, ટેન્ડર, લાયસન્સ વગેરે માટે લાંચ સ્વરૂપે લેવામાં આવતા નાણાં કાળા નાણામાં વધારો કરે છે.

(5) સહકારી બેન્કોનાં લોકરો:

આજે સહકારી બેંકોનાં લોકરો કાળા નાણાંના સંગ્રહ માટેનું આશ્રય સ્થાન બની રહયાં છે. જેમાં સહકારી બેંકોના ડિરેકટરોની મોટી ભૂમિકા રહી છે. બેન્કને ચોપડે લોકર ખાલી હોવાનું દર્શાવાય છે અને કાળું નાણું ધરાવનારને લોકર ઓપરેટ કરવા દેવામાં આવે છે. આથી તેના સંગ્રહનો પ્રશ્ન હલ થઈ જતાં લોકો ઝડપથી સફેદ નાણાંને કાળા નાણામાં ફેરવવા સફળતા મેળવી રહ્યા છે.

(6) બિન પારદર્શક રાજકીય દાન અને ચૂંટણી ખર્ચ:

આજે કોઈપણ વ્યક્તિ કાળા નાણાં વિના ચૂંટણી લડી શકતો નથી. વિશેષજ્ઞ સમિતિઓએ જણાવ્યું છે કે ચૂંટણીઓમાં મોટા પ્રમાણમાં કાળા નાણાંનો ઉપયોગ થાય છે અને ફરીથી કાળું નાણું સમાજમાં આવે છે. આમ બિનપારદર્શક રાજકીય દાન અને ચૂંટણી ખર્ચથી કાળા નાણાંની સમસ્યા વધુ વકરે છે.

(7) ખામીયુક્ત વહીવટી તંત્ર:

જ્યાં વહીવટી તંત્ર જ ખામી ભરેલું હોય, જ્યાં ટેક્સ વિભાગ, ચેકીંગ મશીનરી, ઈન્કમ ટેક્સ રેડ વગેરે યોગ્ય રીતે કામ ન કરતા હોય અથવા તંત્રની મિલીભગત હોય તો ત્યાં કાળા નાણાંનો વધારો સરળતાથી થાય છે.

(8) રોકડ આધારિત અર્થવ્યવસ્થા:

વિકસિત રાષ્ટ્રોની તુલનાએ ભારત જેવા વિકાસ સાધતા દેશોમાં બેન્કિંગ નાણાંનો ઉપયોગ ઓછો થતો જોવા મળે છે. મોટા ભાગના વ્યવહારો રોકડમાં થાય છે અને રોકડમાં થતા નાણાકીય વ્યવહારોમાં કાળા નાણાંની સંભાવના વધુ હોય છે.

(9) અપરાધજનક અને ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓ:

ભારતમાં અપરાધજનક અને ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓ મોટા પાયા પર ફળીફૂલી છે. જેમાં દેહ વ્યાપાર, નશીલા મતલબ કેફીલા પદાર્થોનો કારોબાર, દાણચોરી, માનવ તસ્કરી વગેરેમાંથી પ્રાપ્ત થતું નાણું કાળું નાણું હોય છે.

(10) કાયદેસર વસ્તુનું બિનકાયદેસર વેચાણ:

કાયદેસર વસ્તુનું પણ જો ખોટી રીતથી, ખોટા હેતુથી કે નિયમોના ઉલંઘન સાથે વેચાણ થાય તો તે બિનકાયદેસર બની જાય છે. તે સમાજ અને અર્થતંત્ર માટે હાનિકારક તો છે જ સાથે ભ્રષ્ટાચારમાં પણ વધારો થાય છે અને કાળાં નાણાંનું સર્જન થાય છે.

(11) કરચોરી:

ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં કાયદાઓ ઘડાય એ પહેલાં તેની છટકબારીઓ શોધાય જાય છે. કરચોરી માત્ર આર્થિક ગુનો જ નથી પણ તે રાષ્ટ્રની વૃદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ માટે અવરોધક છે. અહીં વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા સરકારને ચુકવવાની કર રાશિ છુપાવે છે. કરચોરી એ કાળાં નાણાંની ઉપજનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે.

(12) બેનામી સંપત્તિ:

આ એક આવકવેરા અને સંપત્તિ સંબંધિત ગેરકાયદેસર વ્યવહાર છે. જેમાં સંપત્તિ કોઈ એક વ્યક્તિના નામે ખરીદવામાં આવે છે, પરંતુ હકીકતમાં તેનો માલિક બીજી વ્યક્તિ હોય છે આનાથી કરચોરીમાં વધારો થાય છે. કાળા નાણાંનો પ્રવાહ વધે છે અને દેશના અર્થતંત્રને નુકસાન પહોંચાડે છે.

(13) નકલી બિલિંગ અને બિન હિસાબી વ્યવહાર:

અહીં માલ કે સેવા ખરેખર વેચવામાં ન આવી હોય છતાં તેના બનાવટી બિલ તૈયાર કરવામાં આવે છે. જેનો ઉદ્દેશ આવક છુપાવવાનો હોય છે. બિનહિસાબી વ્યવહાર અધિકૃત હિસાબમાં દાખલ થતો નથી અને કાળા નાણાંના પ્રમાણમાં ઉમેરો થાય છે.

(14) દેશની છબી પર અસર:

કાળા નાણાનાં પ્રમાણના કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય વિશ્વસનીયતામાં ઘટાડો થાય છે. ભ્રષ્ટાચારી દેશની છાપ સાથે દેશની ઓળખ અપાય છે. વિદેશી સહાય તેમજ સહયોગમાં અડચણ ઉભી થાય છે. વિશ્વ સ્તરે દેશના નેતાઓ અને બિઝનેસમેનની છબી ખરાબ થાય છે. સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક મૂલ્યો પર અસર થાય છે. પર્યટન અને વૈશ્વિક આકર્ષણમાં ઘટાડો થાય છે. વિદેશી દૂતાવાસો અને રાજકીય સબંધો પર પણ અસર થાય છે.

- **કાળા નાણાંની અસરો** :

કાળા નાણાંના સર્જન થવા પાછળ અનેકવિધ કારણો જવાબદાર છે, પરંતુ આ કાળું નાણું ખુબ જ ગંભીર અસરો ઉભી કરે છે. કાળા નાણાંથી સર્જાતી સર્વક્ષેત્રીય અસરો આ પ્રમાણે નોંધી શકાય.

(1) આર્થિક વિકાસ પર અસર:

કાળું નાણું સરકારી તિજોરીની આવકમાં ઘટાડો કરે છે. સરકારને મળવાપાત્ર કર જમા થતો નથી. આથી નાણાકીય વ્યવસ્થા ઓછી અથવા અપૂર્ણ હોવાથી સરકારે આમજનતા માટે જે આરોગ્ય, શિક્ષણ, પાયાની સવલતો વગેરે પૂરી પાડવા માટે જે રોકાણ કરવું જોઈએ તે શક્ય બની શકતું નથી અને આર્થિક વિકાસ રૂંધાય છે.

(2) આર્થિક અસમાનતામાં વધારો થાય છે:

દેશમાં આર્થિક વિકાસ થાય છે ત્યારે આવક અને સંપત્તિમાં પણ વધારો થાય છે અને તેની અસમાન વહેંચણી થાય તો તેનાથી ધનિકોની

આવકમાં અસાધારણ વધારો થાય, પરંતુ ગરીબોની આવકમાં યોગ્ય વધારો થતો નથી. મુઠ્ઠીભર લોકોની આવક અને સંપત્તિમાં ઘણો મોટો વધારો થાય છે જ્યારે ગરીબોની આવક ન વધતાં ગરીબ વધુ ગરીબ અને ધનિક વધુ ધનિક બને છે અને અસમાનતાની ખાઈ વધુ પહોળી બને છે.

(3) ફુગાવાને ઉત્તેજન મળે છે:

કાળા નાણાંનો ચલણવેગ સફેદ નાણાંની સરખામણીમાં વધુ હોય છે અને કાળા નાણાં મોટા ભાગે બિન ઉત્પાદક ક્ષેત્રોમાં રોકવામાં આવે છે. આથી ઉત્પાદક વપરાશી ચીજવસ્તુઓની માંગની તુલનાએ પુરવઠો ઓછો રહેવાથી ભાવસપાટી વધુ ઊંચકાય છે. લોકોની ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો થાય છે. આમ કાળા નાણાંના લીધે ફુગાવાને વધુ બળ મળે છે.

(4) સામાજિક અન્યાય સ્થાપિત થાય છે:

કાળા નાણાંની એક ગંભીર અસર કહી શકાય કે તેના કારણે સામાજિક ન્યાય સ્થાપિત કરવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. કાળું નાણું માત્ર આર્થિક નુકસાન જ નથી કરતું પણ સમાજમાં ન્યાયી અને સમતાવાદી માળખાને હચમચાવી નાંખે છે. તે લાયકાતથી વધુ પૈસાને મહત્ત્વ આપે છે. ગરીબોને ન્યાયથી દૂર કરે છે અને સમાજમાં ભેદભાવ વધારે છે. લોકોને ન્યાય ન મળતાં આક્રોશ વધે છે. સમાજ ધીરજ ગુમાવે છે અને ન્યાયની સ્થિરતા ખતમ થઈ જાય છે. આ સામાજિક અસંતુલન કાળા નાણાંના ફેલાવાના કારણે ઉભું થાય છે.

(5) રિઝર્વ બેન્ક તથા નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા સંચાલિત નીતિઓમાં ધારી સફળતા મળતી નથી:

કાળા નાણાંની સમગ્ર અર્થતંત્ર પર ઘણી ગંભીર અસરો પડે છે. સાથે-સાથે કાળા નાણાંનો પ્રભાવ સીધી કે આડકતરી રીતે રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાની કામગીરી પર પડયા વગર રહેતો નથી. કાળાં નાણામાં મોટા ભાગે રોકડ રકમનો ઉપયોગ થાય છે. જેમાં નકલી નોટો પણ સામેલ હોય તેવું બની શકે છે. તેવા સંજોગોમાં ચલણની ગુણવતા જાળવવી મુશ્કેલ બની જાય છે. રિઝર્વ બેન્કની નાણાકીય નીતિના ઘડતરથી લઈને અમલ સુધીમાં કાળું નાણું RBIની ભૂમિકા વધુ જટિલ અને પડકારજનક બનાવી દે છે.

(6) નૈતિક જીવન પર અસર:

કાળું નાણું સમાજના નૈતિક મૂલ્યો, માનવીઓની આત્મચેતના અને જીવન જીવવાની સાચી દિશા ખોરવી નાંખે છે. લોકોમાં ઈમાનદારીનાં મૂલ્યો ઓછાં થવા લાગે છે. જ્યારે લોકો જુએ છે કે ભ્રષ્ટ લોકો વધુ વૈભવશાળી અને સફળ બનતા જાય છે ત્યારે સત્કર્મમાં વિશ્વાસ રાખનાર લોકોમાં નિરાશા છવાઈ જાય છે. માણસો નૈતિક રીતે પછાત બનતા જાય છે. જીવનમાં સત્યતા, પરિશ્રમ, વૈરાગ્ય જેવાં મૂલ્યો લુપ્ત થવા લાગે છે. આર્થિક પછાતપણાં કરતાં નૈતિક પછાતપણું વધુ ભયંકર કહી શકાય.

(7) નોકરીયાત અને મધ્યમ-વર્ગ પર વધુ માર પડે છે:

નોકરિયાત તથા મધ્યમ વર્ગના લોકો મહેનતથી કમાય છે અને કરની ચુકવણી કરે છે, પરંતુ કાળા નાણાંના કારણે તેમને મોંઘવારી, આવકમાં અસમાનતા, શિક્ષણ, આરોગ્ય જેવી જરૂરી સેવાઓની અછત અને નોકરીમાં પ્રગતિના અભાવનો સામનો કરવો પડે છે. કાળા નાણાં મોટા પ્રમાણમાં રિયલ એસ્ટેટમાં રોકાય છે જેના કારણે જમીન અને મકાનના ભાવો વધતાં મધ્યમ વર્ગ માટે પોતાનું ઘર ખરીદવું અઘરું બની જાય છે.

નોકરિયાત વર્ગના ફિક્સ પગાર પર જીવતા લોકો માટે જીવનધોરણ જાળવવું મુશ્કેલ બની જાય છે.

- **કાળાં નાણાં સબંધિત મહત્ત્વપૂર્ણ આંકડા અને માહિતી:**

ભારતમાં કાળા નાણાં સામેના પગલાં, દરોડાઓ, વિદેશી બેનામી ખાતાંઓ અને ટેક્સ ચોરી સામેની જે કામગીરી કરવામાં આવે છે. તેમાં 2023 અને 2024 દરમિયાન ભારત સરકાર અને સંબંધિત એજન્સીઓ દ્વારા જાહેર કરાયેલ કાળા નાણાં સંબંધિત મહત્ત્વપૂર્ણ આંકડા અને માહિતી નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવી છે.

(1) વિદેશી બેન્ક ખાતાંઓ અને રોકાણ:

કાળાં નાણાંની સમસ્યાએ લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં પગ પેસારો કરી લીધેલ છે. ખરેખર કાળા નાણાંનું ચોક્કસ પ્રમાણ કેટલું છે તેના વિશે આંકડાકીય માહિતી આપવી કઠિન હોય છે. કારણ કે તે નાણાં ગેરકાયદેસર રીતે ઉભા કરવામાં આવેલા હોય છે અને સરકારી રેકોર્ડમાં દર્શાવતા નથી. SWISS Bank Data 2022 અનુસાર ભારતીયો દ્વારા સ્વિસ બેંકમાં મુકાયેલાં નાણાં રૂ.30,000 કરોડ હોવાનું મનાય છે. 2023માં ભારતીયોના સ્વિસ બેન્કમાં મૂડીમાં થોડો વધારો થયો હતો. જે રૂ.35,000 કરોડથી વધુ હોવાનો અંદાજ છે. જો કે અહીં સરકારનું એવું માનવું છે કે આ સમગ્ર રકમ કાળું નાણું નથી. તે વ્યવસાય કે રોકાણના રૂપમાં હોઈ શકે છે. તેમજ 2024 માં 12 થી વધુ નવા વિદેશી ખાતાધારકો સામે તપાસ હાથ ધરવામાં આવી છે.

(2) બેનામી સંપત્તિ કેસ:

આ ઉપરાંત 2023 અને 2024માં બેનામી ટ્રાન્ઝેકશન એક્ટ હેઠળ કાર્યવાહી વધુ તેજ કરવામાં આવી છે. 2023માં લગભગ રૂ.3400 કરોડની બેનામી સંપત્તિઓ અદાલતમાં જપ્ત કરવામાં આવી. Enforcement Directorate (ED) દ્વારા 2023-24માં કુલ રૂ.8000 કરોડથી વધુની સંપત્તિ જપ્ત કરવામાં આવી.

(3) ઈન્કમ ટેક્સ દરોડા અને તપાસ:

2023માં ઈન્કમ ટેક્સ વિભાગે લગભગ 750થી વધુ દરોડા અને તપાસો હાથ ધરી હતી. આ દરોડામાં કુલ મિલ્કત અને રોકડ મળીને લગભગ રૂ.1100 કરોડથી વધુનો ખુલાસો થયો હતો. માત્ર ફેબ્રુઆરી 2023 સુધીમાં 400 થી વધુ કેસોમાં બિનઘોષિત આવક મળીને રૂ.5500 કરોડથી વધુ પ્રાપ્ત થઇ હતી. જાન્યુઆરી થી મે 2024ના ગાળામાં 300થી વધુ દરોડા પાડવામાં આવ્યા હતા અને રૂ.600 કરોડથી પણ વધુ અઘોષિત સંપત્તિ મળી આવી હતી.

(4) PMLA હેઠળ કાર્યવાહી:

2023-24માં PMLA હેઠળ 600 થી વધુ તપાસો કરવામાં આવી જેમાં રૂ.20,000 કરોડથી વધુની સંપત્તિ જપ્ત કરવામાં આવી. આ ઉપરાંત અનેક રાજકારણીઓ અને બિઝનેસમેન સામે તપાસ ચાલુ છે.

(5) જમીન અને રિયલ એસ્ટેટમાં કાળું નાણું:

રિયલ એસ્ટેટમાં રોકાણને કારણે 40% થી વધુ લેન-દેન કાળાં નાણાંથી થતું હોવાનું અંદાજવવામાં આવે છે. 2023 અને 2024 માં ઘણા બિઝનેસ સામે આવકવેરા વિભાગ દ્વારા દરોડાઓ હાથ ધરાયા જેમાં ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, દિલ્હી અને કર્ણાટકનો સમાવેશ થાય છે.

(6) વિશિષ્ટ કિસ્સાઓ:

2023માં મહારાષ્ટ્રના બિલ્ડર સામે દરોડા દ્વારા રૂ.390 કરોડની રકમની અઘોષિત આવક મળી આવી હતી. પશ્ચિમ બંગાળમાં રાજકારણ સાથે સંકળાયેલા વેપારીઓ પાસેથી રૂ.50 કરોડની રોકડ

અને સોનું જપ્ત કરવામાં આવેલ હતું. 2024 માં મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશમાં માઈનિંગ માફિયાઓ સામે દરોડા દ્વારા રૂ.250 કરોડની સંપત્તિ મળી આવી હતી. તેમજ દિલ્હી અને દુબઈ વચ્ચે હવાલા રેકેટ ચાલતું હતું જેમાં રૂ.1200 કરોડનું નાણું ટ્રાન્સફર થયું હતું.

(7) N.D.A. **સરકારનાં પગલાં:**

દિગ્ગજો માટે IT return વિધિવત ભરવો ફરજીયાત બનાવવામાં આવેલ છે. AIS (Annual Information Statement) અને TIS (Taxpayer Information Summary) દ્વારા બિન ઘોષિત આવક પડકારવાનું કાર્ય ચાલુ છે તેમજ Digital Payments અને UPI ના પ્રચારથી કાળાં નાણાંના પ્રમાણને ઘટાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

- **કાળા નાણાંનું નિવારણ** :

વર્તમાન સમયમાં હરિત ક્રાંતિ, શ્વેતક્રાંતિ, નીલી ક્રાંતિ, પીળી ક્રાંતિ જોવા મળે છે, પરંતુ આજે દેશમાં જરૂર છે આધ્યાત્મિક ક્રાંતિની. લોકોને એ સમજ પુરી પાડવાનો સમય પાકી ગયો છે કે શુદ્ધ નાણું એ છે કે જે કર્મયોગના સિદ્ધાંત અનુસાર પ્રાપ્ત કરેલું હોય, કે જેના કર્મમાં વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને સમાયેલા હોય. જેમ પોતાના સંતાન માટે માતાએ બનાવેલા ભોજનમાં જે બળ કે સ્નેહ હોય છે તે હોટલોમાં મળતા ભોજનમાં નથી હોતું. તેની ઓળખ વ્યક્તિ પર પડતા ભોજનના પ્રભાવથી થાય છે તે જ રીતે ચોરી, લાંચ, રિશવત, ભ્રષ્ટાચાર દ્વારા કમાયેલા ધનનો પણ વૃત્તિ પર પ્રભાવ પડે છે. જેનાથી નૈતિક મૂલ્યોનું સ્તર નીચું આવે છે.

પવિત્ર ધનનું અર્થશાસ્ત્ર (Pure Money Economics) એક ખુબ જ સુંદર ગહન વિષય છે. અર્થવ્યવસ્થાના ક્ષેત્રમાં આ એક ખૂબ જ ક્રાંતિકારી અને અલૌકિક વિચાર છે. આજે અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચે કોઈ સમન્વય નથી "ખાવો પીવો અને મોજ કરો"નું તત્વજ્ઞાન આજની ભૌતિક દુનિયામાં પ્રવેશી ગયું છે. પરંતુ લોકોને એ સમજ પૂરી પાડવી જોઈએ કે સફેદનાણાંનો આધાર સ્તંભ તો "ત્યાગ, તપસ્યા અને સેવા"નો રહેલો છે. આ ઉપરાંત સરકારની ઈચ્છાશક્તિ, જનતાનો સહયોગ, સરકારી તંત્રની ઈમાનદારી તેમજ નૈતિક મૂલ્યો પ્રતિ શ્રદ્ધા ઉભી કરવાની જરૂર છે. કરવેરાનું માળખું સરળ અને ઉચિત બનાવવા, સરકારે પ્રયાસો કરવા જોઈએ. જુદા જુદા કરવેરાનું માળખું યુક્તિયુક્ત હોવું જોઈએ. નાણાંનું બિનજરૂરી પ્રદર્શન કરનારાઓ માટે કઠોર દંડાત્મક વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, એટલું જ નહીં કાળા નાણાંની સંગ્રહ પ્રવૃત્તિ ને અંકુશમાં લેવા લોકર ખોલાવવા આવનારાઓને માટે બંધનકર્તા રહે અને તેમની ઓળખ પાકી થાય તે માટે ચોક્કસ નિયમો ઘડીને તેનો ચુસ્ત અમલ કરાવવો જરૂરી છે. એટલું જ નહીં AI અને Big Dataનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. કરચોરી અને અનિયમિત નાણાં પ્રવાહની ઓળખ કરવા ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ટ્રાન્સપેરેન્સી માટે Block-chain આધારિત નાણાંકીય વ્યવહારો થવા જોઈએ. દરેક નાગરિક માટે આવક ખર્ચની પારદર્શિતા વધારવી જોઈએ. ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવી જોઈએ.

નિષ્કર્ષ :

કાળા નાણાંની સમસ્યાએ વિશ્વના મોટા ભાગના દેશોને ભરડો લઈ લીધો છે. કાળા નાણાંનું પ્રમાણ ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં ઘણું મોટું છે જેની વિઘાતક અસરો આર્થિક વિકાસ તેમજ જનજીવન પર પડયા વગર રહેતી નથી. કાળું નાણું આવકની અસમાન વહેંચણી, ઉત્પાદન અને વપરાશવૃદ્ધિના વલણોને બ્રેક મારીને વિકાસની ગાડીને થંભાવી દે છે. આવકની અસમાનતાથી વંચિતો, દરિદ્રોના પ્રશ્નો, યાતનાઓ વધે છે. તેઓનો અસંતોષ

ISSN: 3107-3557 (Online)

વધવાથી વિઘાતક પરિણામો આવી શકે છે, માટે આર્થિક, સામાજિક, ભૌગોલિક, રાજકીય વિકાસની સાથે સાથે માનવીય વિકાસ થવો જરૂરી છે. માત્ર આર્થિક સ્તર ઊંચું આવે તેને વિકાસ ન કહી શકાય, પરંતુ સાથે-સાથે વિચારોમાં ક્રાંતિ આવવી જોઈએ. હવે આવશ્યકતા છે સૌને નૈતિકતાના પાઠ ભણાવવાની, નૈતિક જાગૃતિ લાવવાની, શિક્ષણ દ્વારા સાચા મૂલ્યો વિકસાવવાની અને ઈમાનદારી, સમાનતા અને ન્યાય પ્રધાન મૂલ્યોના ઘડતરની. દરેક નાગરિકના સહયોગ, પારદર્શિતા, જવાબદારી અને ઈમાનદારીથી જ આ સમસ્યા પર કાબૂ મેળવવો શક્ય છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. Income Tax Department Annual Report (2023-24)
2. Enforcement Directorate Press Releases
3. Swiss National Bank Annual Report (2023)
4. Economic Times, Livemint, Times of India (2023-2024 Articles)
5. PIB india official statements
6. Global financial integrity reports
7. Government of India (2012) white paper on black money, Ministry of finance, Department of Revenue
8. Datt R & Sundharam K.P.M. (2020) Indian Economy

The Knowledge Spectrum an International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

ISSN: 3107-3557 (Online)

સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સરદાર પટેલનો સામાજિક ઉત્કર્ષ

Dr. B. B. Gohil
Associate Professor in Sociology

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ સરદાર પટેલના સામાજિક સુધારાના સંદર્ભ અભ્યાસનો છે. તેમણે એક જોહુકમી સાથે આત્મરક્ષારૂપે સ્વતંત્ર વિચારશકિત વિકસાવી અને સ્વભાવમાં કડકાઈ અપનાવી તેઓ કહેતા કે ખેડૂતોના કુટુંબમાં ભણતરનું વાતાવરણ તો કયાંથી હોઈ ? તેઓએ એમ પણ કહ્યું છે કે “મારા બાપુજીને મને ભણાવવાનો શોખ બહુ રોજ સવારના પહોરમાં ખેતરે લઈ જાય, ખેતરમાં કામ કરવા નહીં, પણ આવતાં જતાં રસ્તે પા’ડા અને પલાખાં ગોખાવવા.”

તેઓમાં બીજું શિક્ષણ ઉમેરાયું કે ૧૮૫૭ના વિપ્લવના અનુભવો વલ્લભભાઈને કહેતા તે અસર તેઓના મતમાં ભારતના ઈતિહાસનું એક સત્ય ત્યારથી જ વસી ગયેલું જણાય છે. બળવાની નિષ્ફળતા માટે એકતાનો અભાવ અને અંદર અંદરની ફાટફૂટ જ જવાબદાર હતા. કદાચ ત્યારે તેઓના માનસ પર દેશની સ્વતંત્રતાની એકતા ચિત તેઓના મનમાં અંકાઈ ગયું હશે.

૧૮૮૮માં સાતમી કક્ષા પાસ કરી ભવિષ્યમાં મોટા માણસ થવું હોય તો અંગ્રેજી ભણવું જોઈએ. સામાજિક ઘડતર શિક્ષણ દ્વારા થઈ શકે તેવી વિચારધારા વિકસી. કુટુંબની સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ સંઘર્ષના વાતાવરણ અનુકૂળ રહીને પ્રેરણાસ્ત્રોત થતી આવનાર પરિસ્થિતિ ઉકેલની શોધ આગળ વધતા ગયા. તે સમય નડિયાદમાં તોફાની તત્ત્વોનો વેગ વધ્યો હોય ને તેમને થયું હતું ખોટી કડકાઈ દેખાડતા કે ભ્રષ્ટાચારી શિક્ષકો સામે અને માથાભારે માણસો સામે લડવાની ઘટના ઘટી હતી તેઓ જ્યાં અન્યાય જોયો નથી અને લડત ઉપાડી નથી. તેની સામે સમૂહને લડત સંગઠિત કરવાની તેઓમાં શકિત હતી. તેઓએ શિક્ષકો સામે પણ લડત કરી હતી. તેમણે વિદ્યાર્થીકાળથી જ સ્થાનિક રાજકારણમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું હતું. સુધરાઈની ચુંટણીમાં પ્રચાર કાર્ય કરેલું. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નોધવું જરૂરી બને છે. જે ભાવી પેઢી માટે પ્રેરણા મળી રહે.

વલ્લભભાઈએ એમના એક ભાષણમાં કહ્યું છે. “મારા આવ્યા પછી અમે બેએ નિશ્ચય કર્યો કે સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય તો આ દેશમાં સંન્યાસી થવું જોઈએ. સ્વાર્થ ત્યાગ કરી સેવા કરવી જોઈએ. બેમાંથી એક દેશ સેવા કરવી અને બીજાએ કુટુંબ સેવા કરવી ત્યારથી મારા ભાઈએ પોતાનો ધીકતો ધંધો છોડી દેશ સેવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું અને ઘર ચલાવવાનું મારે માથે પડ્યું. તેથી પૂણ્યકામ તેમને નસીબે આવી પડ્યું અને મારે માથે પાપ કામ આવી પડ્યું પણ તેમના પુણ્યમાં મારો હિસ્સો છે એમ સમજી મન વાળતો હતો” ૧૯૧૬ સુધી વલ્લભભાઈ વ્યવસાય અને કમાણીમાં જ ધ્યાન રહ્યું હતું. તેઓએ પૈસો મેળવ્યો અને નીડર વકીલ તરીકે છાપ ઉભી કરી હતી.

અદાલતોમાં એક એવી વિચિત્ર અપમાનજનક રસમ ઉભી કરવામાં આવેલી કે ધારાશાસ્ત્રીઓ જ્યારે અંગ્રેજ જજ સમક્ષ કેસ ચલાવવા જાય ત્યારે તેમણે જોડા કાઢી નાખવા તેઓ આ પ્રથા દૂર કરવા લડત કરી તેને દૂર કરવામાં સફળ રહ્યા હતા. એમનું સુધરાઈનું કામ ગુજરાતના રાજકારણમાં પણ અગત્યનું હતું. તેના કારણે ગુજરાતમાં સ્થાનિક સ્વરાજની પ્રવૃત્તિને એક ચોકકસ દિશા સાંપડી હતી. સ્વરાજની લડત લડતાં

લડતાં પણ સુધરાઈનું કામ કેમ કરાય તેનો એક ઉત્તમ નમૂનો તેમાં મળ્યો.

સુધરાઈમાં જવાનું કારણ શહેરની સ્વચ્છતા અને તંદુરસ્તીમાં તો એમને ઉંડો રસ હતો. ૧૯૧૬માં 'સેનિટરી એસોસિયેશન ઓફ અમદાવાદ'ની સ્થાપનામાં પણ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ૧૯૧૬ના જાન્યુઆરીની ૫ મી તારીખે પેટા ચુંટણી થઈ તેઓ એક જ વધુ મતથી ચુંટાયા. પરંતુ વાત એમ બની કે ચુંટણી પરિણામ બાદ રદ કરવામાં આવી (૨૩ માર્ચ) ફરી ૧૪મી એ ફરી ચુંટણી યોજાતાં તેમાં તેઓ બિનહરીફ ચુંટાયા બાદ ત્રણ પ્રકારે કામ કર્યું. પહેલું કામ માથાભારે અમલદારો સીધા ચાલે તે જોવાનું હતું. તમામ સામે લડત કરતાં અચકાતા નહીં. બીજું કાર્ય લોકોની સગવડો વધારવાનું હતું. ત્રીજું કાર્ય બધા જ કાર્ય સાથે સ્વાતંત્ર્ય જંગમાં પણ તેને યથાશકિત ભાગ લેવરાવ્યો હતો. જ્યારે ગાંધીજી ખાદી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને કોમી એકતા જેવાં રચનાત્મક કામોમાં રોકાઈ ગયા હતા તેઓએ આ કાર્યોમાં સારો સાથ સહકાર આપ્યો સાથે સુધરાઈના કાર્યો પણ કરતા હતા. શહેરની વધતી જતી વસ્તીની રહેણાંકની જરૂરીયાતને પહોંચી વળવા માટે ટાઉન પ્લાનિંગની કેટલીક યોજનાઓ હાથ ધરવાની જરૂર હતી તેની કમિટી રચવામાં આવી હતી. તેઓ તેના પ્રમુખ પદે ચુંટાયા હતા.

જુના વખતથી ચાલી આવતી ખોટી પ્રણાલી બદલીને તેઓ રાષ્ટ્રવાદી પ્રણાલીઓ દાખલ કરી ગવર્નર અમદાવાદ આવે ત્યારે તેને માનપત્ર આપવાનો સુધરાઈઓનો જુનો ચાલ હતો તે પણ તેઓ રદ કર્યા અને તેને બદલે રાષ્ટ્રીય નેતાઓને માનપત્ર આપવાની રસમ શરૂ કરી આ સમય ગાંધીજી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ખાદી પ્રચાર અને કોમી એકતા માટે સમગ્ર દેશનો પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા. તે સમય ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટોની સમકક્ષ ગણવા લાગ્યા હતા. બીજી નીતિ એવી હતી કે ધનિકો પાસેથી વધુ લેવું અને ગરીબોને વધુ આપવું. એમણે ટર્મિનલ ટેક્સ બમણો કર્યો, ઉદ્યોગોના મકાનો અને જમીનો પર વેરો વધાર્યો, ઉદ્યોગોનો પાણીવેરો પાંચ ગણો કરી નાખ્યો તેમજ ગુજરીમાં માલ વેચનાર ફેરિયાઓ પર કર નાખવાની દરખાસ્તને નકારી કાઢી.

આરોગ્ય માટે ૧૯૨૧માં વાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પીટલ બાંધવામાં આવી. અમદાવાદમાં રસ્તાઓ અને શેરીઓમાં વીજળીની બત્તીઓ નાંખવાની શરૂઆત આ સમયમાં થઇ. તેઓએ (૧૯૨૪-૧૯૨૮) સુધીમાં સુધરાઈનું પ્રમુખ પદ છોડ્યું. પહેલા વિશ્વયુદ્ધના અંતે ભાવોમાં ઘણો ઉછાળો આવ્યો હતો તેથી ગરીબ લોકો માટે વાજબી ભાવે આવશ્યક વસ્તુઓ મળી રહે તે હેતુથી સુધરાઈએ વાજબી ભાવની એક દુકાન પણ ખોલી હતી તેમજ સુધરાઈના શિક્ષકોને સરકારી શિક્ષકોને ધોરણે પેન્શન આપવાની વ્યવસ્થા કરી.

વલ્લભભાઈની કામગીરીની સફળતા પાછળ બે બાબતો હતી નિઃસ્વાર્થ અને નિર્ભયતા. પોતે કોઈ અંગત સ્વાર્થ ખાતર, કંઈ મેળવી લેવા ખાતર, કીર્તી પ્રાપ્ત કરવા ખાતર પણ સુધરાઈમાં ગયા નહોતા. ૧૯૧૭ ની સાલ વિશ્વના ઈતિહાસ અને ભારતના ઈતિહાસમાં મહત્ત્વનું વર્ષ હતું. આ વર્ષમાં લેનિને રશિયાની સુરત બદલી નાખનાર ક્રાંતિનો આરંભ કર્યો હતો. એ વર્ષ ગાંધીજીએ ચંપારણ લડતથી ભારતમાં ભગીરથ પુરુષાર્થ અને ઉમદા બલિદાનની પરંપરા શરૂ કરી અને સ્વાતંત્ર્યવિગ્રહની જુદી દિશા આપી. આ સમયે

તેઓને ગાંધીજી અને જવાહરલાલ નહેરુ જેવા નિકટ સાથી મળ્યા હતા. તેથી તેના જીવનમાં નવી રાહ મળી હતી. ફેબ્રુઆરી ૧૫ મી (૧૯૪૭) તારીખે સરદારે "કાઠિયાવાડનાં સંયુક્ત રાજ્યો"ની સ્થાપના કરી તેના વડા તરીકે (રાજપ્રમુખ) જામ સાહેબે શપથ લીધા. તેઓએ તેવોના શબ્દો સાંભળવા લાયક છે.

અમે રાજાઓ તરીકે થાકી ગયા હતા અને અમને પંખો નાખીને સુવાડી દેવામાં આવ્યા અથવા અમને ધમકાવીને શરણે આણવામાં આવ્યા તેવું નથી. અમે સ્વેચ્છાએ અમારા સાર્વભૌમત્વનો સરવાળો કર્યો છે એક સમર્પિત જીવન રાજ્યો હોય કે જેથી કાઠિયાવાડ અને સમગ્ર ભારતની એકતા વધારે પૂર્ણ રીતે સિધ્ધ થાય અને અમારા પ્રજાજનોને સોંપી વધારે મનપસંદ સરકારી તંત્ર મળે. આ તંત્ર તેમના માટે કલ્યાણકારી નીવડે તેવી મારી આશા અને મારી પ્રાર્થના છે.

સરદારભાઈ પટેલના સામાજિક સુધારા અધ્યયનમાં સામાજિક ભેદભાવ, વહિવટી ફેરફાર તેમજ લોકોની સુખાકારી વધે, શિક્ષણનો વેગ વધે, શોષણનીતિ ઘટે તેવા પ્રયાસો હતા. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ટૂંકમાં ઉપરોકત વિચારો રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરેલ તે બાબતોની સમાજશાસ્ત્ર પરિષદમાં મુક્ત રીતે રજૂ પ્રયત્ન કરેલ છે. એક રાષ્ટ્ર માટે સમર્પીત જીવન જેને ભારતીયોઓ એક લોહપુરૂષ તરીકે ઓળખે છે.

૧૯૪૭માં દેશ આઝાદ થયો ત્યાર બાદ અંગ્રેજ સરકારે ડીવાઈડ એન્ડ રૂલ્સની નીતિ અખત્યાર કરી દેશને અનેક નાના રાજ્યોમાં વહેંચી દીધો હતો. પોતાની કુનેહ વાપરીને સમજાવટથી સરદાર વલ્લભભાઈએ દેશને એક અખંડ રાષ્ટ્ર બનાવીને ઈતિહાસ બિસ્માર્કની જેમ અમર થઇ ગયા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલમાં એક અજોડ પ્રતિભા હતી. એમની અદ્વિતીય કાર્યક્ષમ નીતિથી કોંગ્રેસમાં જવાહરલાલ નહેરૂ કરતાં એમણે વધુ પ્રેમ અને માન સંપાદન કર્યું હતું.

ઈ.સ.૧૯૫૦ ની ડિસેમ્બરની ૧૫ તારીખે દિવસ ઉગ્યો અને સરદારને જીવનસૂર્ય આથમી ગયો. તે સમયે જાણે કે ગુજરાતે કોઈ મહાન યોદ્ધો ખોયો હોય તેટલો આઘાત લાગ્યો હતો. પણ બીજો સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ક્યારે મળશે તે ખબર નથી. આવા મહાનુભાવોને લીધે જ આજે ગુજરાતનો જયજયકાર થઈ રહ્યો છે.ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી તરીકે સરદારશ્રીએ ગાંધીજીએ રજુ કરેલ બુનિયાદી શિક્ષણના પ્રચાર અને પ્રસારમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. સરદારશ્રીનાં ભાષણો, લેખો અને પત્રોમાં એમના શિક્ષણ અંગેના વિચારો જાણવા મળે છે.

કેળવણીનો ખરો ઉપયોગ ક્યાં અને કેવી રીતે કરવો જોઈએ એ વિશેના એમના વિચારો પણ માનવીય છે. સરદારના મંતવ્ય મુજબ સાચી કેળવણી માનવનું માનવીપણું વિકસે તેમાં રહેલી છે. માનવીને એક માનવ તરીકે તેની ફરજો અને ધર્મ શા હોઈ શકે, તે પ્રત્યે તેને જાગૃત કરે તે જ સાચી કેળવણી. તેમને મત કેળવણીના બે પ્રકારની છે. એક કેળવણી માણસને માણસાઈનું ભાન કરાવે છે. બીજી માણસની માણસાઈ લઈ લે, એક માણસને મદમાં ચકચૂર કરે છે, બીજી માણસને પુરૂષ અને સ્ત્રીને તેના પ્રત્યે જાગ્રત કરે છે. ચારિત્ર્ય ખીલ્યું હશે તો બુદ્ધિ, તો ખૂબ ખીલવાની છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ માત્ર શરીર અને બુદ્ધિની કેળવણીને જ સાચી કેળવણી કહેતા નથી. પરંતુ તેઓ ઉમેરે છે કે માનવીને માનવ બનાવે છે. એ રીતે તેના ચારિત્ર્યનો વિકાસ સાધતી

કેળવણી તે જ સાચી કેળવણી છે. સાચી કેળવણી મનુષ્યમાં પ્રમાણિકતા, પરોપકાર, નમ્રતા, નિષ્ઠા, સંપ, વિનય, વિવેક જેવા ગુણોની ખિલવણી કરે છે. તેઓ દૃઢપણે માનતા હતા. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે, કેળવણીનો સાચો ઉપયોગ સામાજિક ઉત્થાનમાં રહેલો છે. કેળવાયેલી વ્યકિતને અહંવાદી બની જઈને સમાજથી અલગ પડી જવું ન જોઈએ. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના મતે સાચી કેળવણી માનવીનો માનસિક, શારીરિક, નૈતિક અને સામાજિક વિકાસ કરે છે.

શિક્ષણ ખાતર શિક્ષણ યા જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાનમાં સરદાર પટેલ માનતા ન હતા. વ્યકિત, સમાજ, રાષ્ટ્ર સૌની કલ્યાણ કરી શકે તેવા હેતુલક્ષી શિક્ષણના તેઓ હિમાયતી હતા. સામાજિક સુધારાના એક ભાગરૂપે, કન્યા કેળવણી ઉપર તેઓ ખાસ ભાર મુકતા હતા. 'આપણી કન્યાઓને સાચી કેળવણી આપીશું તો આપણા સમાજમાંથી કેટલાક કુરિવાજો, જે આપણને આગળ વધતા દેતા નથી. તેને કાઢી નાખવાનું સહેલું પડશે.'

આમ, સરદારશ્રીના ભાષણો, પત્રો અને લેખોનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે કોઈ રાષ્ટ્રના વિકાસની ચાવી છે, શિક્ષણના કેન્દ્રમાં વ્યકિત વિકાસ અને સામાજિક ઉત્થાન હોય છે. શિક્ષણ માનવીને જીવન જીવવાની રીત શીખવે છે. શિક્ષણના માધ્યમથી જ વ્યકિતનું ઘડતર થાય છે. વ્યકિતને પ્રમાણિક, નિષ્ઠાવાન અને વફાદાર શિક્ષણ જ બનાવે છે. તેમના શિક્ષણ અંગેના વિચારોમાં પ્રકૃતિવાદ, આદર્શવાદ, વ્યવહારવાદ અને વાસ્તવવાદના દર્શન થાય છે.

ભારતના આર્ષદૃષ્ટા અને અનોખા સ્વાતંત્ર્યસેનાની તરીકે જેમનું નામ આજે પણ આદરપૂર્વક લેવાય છે. પ્રખર દેશભકત, હંમેશા વાસ્તવિકતાને જ ધ્યાનમાં રાખી નિર્ણય લેવાના હિમાયતી એવા સરદાર પટેલને યાદ કરતા આજે હૈયું ગદગદ થયા વિના રહેતું નથી. આવા વિરલાને આજે અનાયાસે યાદ કરવાનો અવસર સાંપડયો. એમના સાહસ, શૌર્ય અને સહનશીલતાની વાત જગવિખ્યાત છે. વાળંદના હાથમાંથી લાલચોળ સળિયો લઈ અત્યંત સહજતાથી બગલમાં થયેલ ગુમડાંને નસ્તર મુકવું કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી ! આવો જ એક પ્રસંગ શાળામાં થયો તે સમયે સરદાર પટેલને યાદ કરી મસ્તક ગર્વથી ઊંચુ થઇ રહ્યું.

અમારી શાળાના એક બાળકને ઘૂંટણી ઉપર થાપાના ભાગથી નીચે એક ફોડલી થઈ હતી. કહેવાય છે કે 'રાજાના પગે ફોડલો થયો પંપાળી પંપાળી મોટો કર્યો.' આવું જ પવન સાથે થયું. નાનકડી ફોડલી ખૂબ જ કાળજી અને આળપંપાળ સાથે ઉછેરવામાં આવી ! સ્વાભાવિક જ થાપાના ભાગમાં હોય એટલે બેસવા-ઊઠવામાં તકલીફ તો પડે અને કોઇને કહેવામાં સંકોચ અનુભવાય. પવન કોઈને હાથ સુદ્ધાં અડવા ન દે અને થોડી વારે પેલી ફોડલી જોયા કરે અને ન રહેવાય ત્યારે થોડું થોડું રડી લે.

ધીમે ધીમે નાનકડી ચણીબોર જેવડી ફોડલી મોટી થવા લાગી અને એમાં પરું ભરાવું શરૂ થયું એટલે પવનને બેસવામાં વધારે તકલીફ રહેતી એટલે થોડો પગ આગળ કરી બેસે જેથી દબાઈને દુઃખે નહીં. પરંતુ કોમ્પ્લેન પીને હાઈટ વધારાનારા અને કોર્નફ્લેકસ ખાઈને તાકાત મેળવનાર અત્યારના નાના બાળકો આટલું દર્દ સહન કરી શકે એવા ખડતલ કે બહાદુર તો નથી જ ! અડગતા અને નિર્ભયતાની સરદારની વાત નાટ્યાત્મક રીતે બાળકો સમક્ષ રજૂ કરી. સરદારને

ISSN: 3107-3557 (Online)

યુવાનીમાં કાંખમાં થયેલ ગુંમડું અને પોતાની જાતે નસ્તર મુકી વીંધી શકનાર બહાદૂર સપૂતની વાત કરી ત્યારે પવન આ વાત સાંભળતો રહ્યો અને આ પ્રસંગ કહેતાં કહેતાં અમે ફોડલીને રૂ વડે દબાવી દીધી. જેમાંથી એક નાનકડું બી નીકળી ગયું અને પરુંનો બગાડ નીકળતાં પવને રાહત અનુભવી. આ ઘટના સાંભળતા પવન ભલે વલ્લભભાઈ જેટલી સહનશીલતા ન કેળવી શકે પરંતુ તેમના જીવનનો એક પ્રસંગ જીવનપર્યંત યાદગાર બની રહેશે.

‘કડકાઈથી અથવા બીજાને માઠું લાગે તેવું બોલવાથી કશો ફાયદો થતો નથી, દુશ્મનો ઊભા કરવા નહીં. એક જમાનામાં મારો સ્વભાવ ઘણો કડક હતો પણ હવે મને તે માટે પસ્તાવો છે.’ સરદાર વલ્લભભાઈમાં આ વાક્યોમાંથી તેમની નિખાલસતાના દર્શન થાય છે. પોતાની વાતને બધા જ માને, સમજે અને વળગી રહે તેવું કદી વિચાર્યું નથી તથા પોતાની વાતનો અસ્વીકાર કરનાર પ્રત્યે કદી આક્રોશ વ્યક્ત કર્યો નથી. પોતાના પૌત્રને ખાદી પહેરવા માટે જબરદસ્તી ન કરનાર અને સહજતાથી કહેનાર સરદાર વલ્લભભાઈના એક વાક્યમાંથી તેમની સમજનું ઊંડાણ અને ઉદારતા સ્પષ્ટ માપી શકાય છે. ‘ખાદી એ ભાવના છે, શ્રદ્ધા ન હોય તો ન પહેરે.’

તેઓના મંતવ્ય મુજબ ‘સંગઠન વિનાનું સંખ્યાબળ એ બળ નથી.’ સૂતરના બારીક તાર જુદા જુદા હોય છે પણ જ્યારે મોટી સંખ્યામાં ભેગા થઈને મહોબ્બત કરે છે. તાણાવાણામાં વણાઈ કપડાનું રૂપ લે છે, ત્યારે એની મજબૂતી, સુંદરતા અને ઉપયોગિતા અદ્ભુત બની જાય છે. એવા અખંડતા, એકતામાં માનનારા, રાષ્ટ્રપ્રેમી, કુશળ વહીવટકર્તા, અનોખી વ્યવસ્થા શક્તિ ધરાવનાર, વ્યવહાર કુશળ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ શત્ શત્ પ્રણામ.

શ્રી વલ્લભભાઈને સાત-આઠ વર્ષ પછી કરમસદમાં શાળામાં ભણવા માટે મૂકવામાં આવેલા. તે સમયે કહાનદાસ માસ્તર ગામમાં પ્રાથમિક શાળા ચલાવતા હતા. જ્યાં છોકરાઓ અક્ષરજ્ઞાન અને ગણિત શીખવા આવતા. એકવાર વલ્લભભાઈએ શિક્ષકને સવાલ પૂછ્યો ત્યારે શિક્ષક થૂંક્યા અને ગાળ પણ આપીને કહ્યું કે, ‘મને શું કામ પૂછે છે ? જાતે શીખી લેજે.’ વલ્લભભાઈ ચૌદ વર્ષના થયા ત્યારે ગામમાં નવી શરૂ થયેલ અંગ્રેજી શાળામાં હઠ કરીને જોડાયા હતા અને શિક્ષકોની ઉપેક્ષા કરીને પોતાની જાતે પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યા. અંગ્રેજી શાળાના ત્રણેય ધોરણ પૂરાં કર્યાં ત્યારે વલ્લભભાઈ સત્તર વર્ષના હતા.

નડિયાદમાંથી વલ્લભભાઈ થોડો વખત વડોદરાની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં ભણવા ગયેલા. તે વખતે તેઓ મંદિરની હોસ્ટેલમાં રહેતા. વડોદરાની શાળામાં પણ ઝઘડો ઊભો થયેલો. સંસ્કૃતને બદલે વલ્લભભાઈએ ગુજરાતી લીધું હતું. ગુજરાતી વિષય છોટાલાલ માસ્તર ભણાવતા હતા. વલ્લભભાઈને ક્લાસમાં બેઠેલા જોઈને તેમણે વ્યંગમાં કહેલું, ‘આવો સાહેબ, તમે સંસ્કૃત છોડીને ગુજરાતી લીધું છે, પણ તમને ખબર છે કે સંસ્કૃતમાં કાચો હોય તે ગુજરાતીમાં પણ નબળો જ રહે ? આ દેશમાં દરેક હિંદુએ સંસ્કૃત તો શીખવું જ જોઈએ. ત્યારે વલ્લભભાઈએ જવાબ આપ્યો હતો.‘સાહેબ, બધા છોકરાએ સંસ્કૃત લીધું હોત તો તમારે ઘેર બેસવું પડત.’ આ જવાબ છોટાલાલ માસ્તરને ના ગમ્યો, તેમણે વલ્લભભાઈને બાંકડા પર ઉભા રહેવાની શિક્ષા કરી. વલ્લભભાઈ બાંકડા પર ઊભા

પણ રહ્યા. છતાં છોટાલાલ માસ્તરે તેમને એકથી દસ સુધીના આંકડા પાકા લખી લાવવાની શિક્ષા કરી. વલ્લભભાઇએ તે શિક્ષા માની નહીં. છોટાલાલે બીજા દિવસે બે વાર પાડા લખી લખવાનું કહ્યું. વલ્લભભાઈએ પોતાની હઠ ના છોડી. માસ્તરે બસો વખત પાડા લખી લાવવાનું કહ્યું. વલ્લભભાઈ માન્યા નહીં જ. આ ફરિયાદ આચાર્ય પાસે ગઈ. વલ્લભભાઈએ આચાર્યને જવાબ આપ્યો કે, 'તોછડાઇ માટે મને બાંકડા પર ઊભા રહેવાની મળેલી શિક્ષા મેં ભોગવી લીધી. તેથી વધારાની શિક્ષા વાજબી નથી. હું છઠ્ઠા ધોરણનો વિદ્યાર્થી છું અને મને છ સાત વરસના છોકરાને કરાતી શિક્ષા કરવામાં આવે તો મારું અપમાન છે. મને બીજું લખવાનું કહ્યું હોત તો ઠીક હતું, પણ પા'ડા લખવાની શિક્ષા મને હલકો પાડવા માટે હતી. જે હું નહીં જ માનું.'

જુની યાદને તાજી કરતાં વલ્લભભાઈ કહેતા કે, તેઓ પોતે 'તોફાનીઓના સરદાર' હતા. તેમને જે તે સમયે વધારાના પુસ્તકો વાંચવા ગમતા નહીં. આમ છતાં ગામડાંની કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો વાપરવામાં એક્કા હતા. એકવાર છોટાલાલ માસ્તરે પૂછેલું કે, 'આંકના પા'ડા લાવ્યો છે?' વલ્લભભાઈએ જવાબ આપેલો કે, 'સાહેબ બસો પાડા લાવ્યો હતો, પણ તેમાં બે તોફાની હતા. દરવાજે તોફાને ચડ્યા અને તેમણે બીજા બધાને ભગાડી મૂક્યાં !'

આ અરસામાં બનેલો અન્ય પ્રસંગ વલ્લભભાઈના વ્યક્તિત્વનું બીજું પાસું રજૂ કરે છે. કાશીભાઈના બાપુજી ગુજરી ગયા હતા અને તેમના મિત્ર કાશીભાઈ અને વલ્લભભાઈની સંભાળ રાખતા. આ મિત્રના પત્ની છ માસનું છોકરું મૂકીને ગુજરી ગયાં ત્યારે વલ્લભભાઈએ છોકરાની સાચવણ ઉપાડી લીધી, વલ્લભભાઈ તે છોકરાની બાજુમાં સૂઈ જતા, દૂધ પાતા અને તેના બાળોતીયાં પણ ધોઈ નાખતા.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. દોશી, યશવંત, સફળ નેતૃત્વની કથા ભાગ-૧, પૃ. ૫, ૬, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૪, ૩૫
2. એજન, પૃ. ૩૬, ૫૪, ૬૩, ૬૫, ૬૬, ૭૫
3. ગાંધી, રાજમોહન, એક સમર્પિત જીવન, પૃ.૪૫૯, ૪૬૦
4. રાજગોર, શ્રી બી.એન. (તંત્રી શ્રી), જીવન શિક્ષણ (સંકલન), પૃ.૭
5. પટેલ, ડૉ.અશોક, જીવન શિક્ષણ, શાળામાં નટખટ સરદાર પટેલ, પૃ.૧૦
6. રાણા, સરોજબેન, જીવન શિક્ષણ, સરદાર : બાળકોના રોલ મોડેલ, પૃ.૧૧

An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal

"A Spectrum of Knowledge: A world of Insight"

The Knowledge Spectrum serves as a crucial platform for academicians in various disciplines to publish high-quality, peer-reviewed research across multiple disciplines. By encouraging innovation and interdisciplinary dialogue, the journal plays a vital role in advancing academic and scientific knowledge. Its commitment to progressive online publication ensures global accessibility, making valuable research insights available to a wide academicians.

Chief Editor:
Dr. S. D. Mori

Published by:
Smt. Bhanumati Vrujlal Dhanak Arts, Commerce, Science & Management College, Bagasara (Gujarat-India)

©TKSINJ, All Right Reserved/www.jcdhanak.org/editor@jcdhanak.org